

T.C.

İstanbul Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN KİTÂBÜ'L-
HUCCETİ'L-BÂLİĞA ADLI ESERİ
İNCELEME-METİN**

Abdullah KARGILI

(2501080603)

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Reşat ÖNGÖREN

İstanbul 2011

ÖZ

XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın birinci çeyreğinde yaşayan sûfî bir düşünür olan İsmail Hakkı Bursevî, Osmanlı tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Tasavvuf alanında birçok eser kaleme alan Bursevî'nin bu alanda yazdığı kitaplardan birisi de *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa* 'dır.

Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa üzerine gerçekleştirilen bu tez çalışması birkaç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde dönemin tasavvufî yaşantısı ele alınmaktadır. Birinci bölüm Bursevî'nin hayatı, eserleri, tarikatı, hakkında gerçekleşen tez ve makale çalışmalarına ayrılmıştır.

İkinci bölümde *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa* şekil ve içerik yönünden değerlendirilmiş, eserde geçen âyetler, hadisler, özlü sözler, özel isimlere yer verilmiştir. Yine ikinci bölümde, eserde geçen varlık, vahdet-i vücûd, insân-ı kâmil, âlem, tecellî, velâyet, seyr-i sulûk, fenâ, bekâ, zikir, tenzih-teşbih gibi tasavvufî kavramların açıklamaları yer almaktadır.

Üçüncü bölümde ise *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa* günümüz harflerine çevrilmiştir.

ABSTRACT

İsmail Hakkı Bursawî, a sufi thinker who lived in the second part of seventeenth century and first quarter of eighteenth century has an important place in the Ottoman sufi tradition. Bursawî has a several books in Tasawwuf area. *Kitabu'l-Hucceti'l-baliğah* is one of the books he wrote in these area.

This thesis which is realized on *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğah* consists of several parts, after the introduction. In the Introduction mystical experiences of the period are discussed. The first section is reserved for the article and thesis made on Bursevî's life, works and sect.

In the second part *Kitabu'l-Hucceti'l-baliğah* assessed in terms of form and content. And the verses, hadiths, aphorisms, and proper nouns mentioned in the book are given. Again, in the second section explanations of mystical concepts like vujud, alam, tajalli, valayat, sayr u suluk, fana-baqa, dhikr, tanzih, tashbih mentioned in the book are given.

As for the third section, *Kitabu'l-Hucceti'l-baliğah* has been transliterated into today's letters.

ÖNSÖZ

İslam'ın Anadolu, Balkanlar, Ortaasya gibi birçok coğrafyaya yayılmasında büyük rolü olan tasavvuf, Osmanlı topraklarında kendisine geniş yer bulmuş, Ahmet Yesevî dervişleri, Yunus Emre, Mevlânâ, Hacı Bayram-ı Veli gibi sufi şahsiyetler eliyle insanı ve toplumu güzel ahlaka sevk eden bir iyilik hareketi olmuştur.¹ Hakkı tavsiye eden bu insanlar, kargaşa, kavga, fitneden uzak durmaya çalışmışlar, insanın ruhi eğitimine büyük önem vermişlerdir. Eğitim aracı ve metodu olarak üsve-i hasene, sohbet, zikir, halvet, yüz yüze eğitim gibi çeşitli yolları kullanmışlar, gereken durumlarda ise yazdıkları eserlerle halkı irşâd etmeye çalışmışlardır.

Osmanlı tasavvuf geleneğinin önemli mihenk taşlarından İsmail Hakkı Bursevî de eser yazan müellif mutasavvıflardandır. Tasavvufi konularda birçok kitap ve risale kaleme almıştır. Ayrıca tefsir, hadis, fıkıh, akaid gibi temel ilim dallarında eserler yazmıştır. Çok velûd bir yazar olan Bursevî'nin 130'a yakın eseri mevcuttur. Bunların çoğu tasavvufa ait meselelerle ilgilidir. Sohbet uslubuyla yazdığı nasihat kitaplarının yanında vahdet-i vücûd gibi tasavvuf düşüncesinin temel konularını tartıştığı eserlere de sahiptir. Üzerinde çalıştığımız *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa* adlı 110 sayfalık bu eser, Bursevî'nin sohbet yöntemiyle tasavvufun girift mevzularını bol örneklerle açıkladığı mühim bir kitaptır. Bununla birlikte yaşadığı dönemdeki ilhâdî hareketlere ve problemlere verdiği cevaplar da eserin satırları arasında yer almaktadır.

Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa'nın incelendiği bu tez çalışmasında eser tanıtmakla beraber tasavvuf kavramları ortaya çıkarılıp mutasavvıfların görüşleri çerçevesinde incelenmektedir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve hakkında yapılan çalışmalar yer almaktadır. İkinci bölüm, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*'nın tahlil ve tanıtılmasını içermektedir. Üçüncü bölümde ise *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*'nın günümüz harflerine çevrilmiş metni yer almaktadır.

Kitab günümüz harflerine çevrilirken bazı hususlara dikkat edildi. Bunlardan birincisi imlâ konusunda izlenilen usûl ile ilgilidir. Bu konuda Prof. Dr. Mustafa Tahralı ve merhum Yard. Doç. Dr. Selçuk Eraydın'ın birlikte hazırladığı Ahmet Avni Konuk'un "*Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*" çalışması rehber alındı. Buradaki yazım kurallarına dikkat edildi. Uzun

¹ Kadir Özköse, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü*, Sivas, CUIFD, 2003, C. VII/1, s. 249-279.

heceler için uzatma işareti kullanıldı. ق ve غ harflerinin ardından gelen uzun sesliler, ā ve ū şeklinde gösterildi. Arapça sâkin ع harfi için ters apostrof (‘) sâkin hemze için ise düz apostrof (’) işareti kullanıldı. Anlamları verilmeyen âyet, hadis ve diğer Arapça ifâdelerin manaları köşeli parantez [] içerisinde verildi. Sûre adı, sûre ve âyet numaraları geçtikleri yerde parantez () içerisinde verildi. Kaynağı bulunan ve bulunamayan hadislere dipnotlarda temas edildi. Varak numaraları orijinal metin esas alınarak [1a] şeklinde bold olarak köşeli parantez içinde belirtildi. Ayrıca, eğerçi > eğer ki, bulunmayacak > bulunmayınca, olmağla ve olmağın > olmakla, olicak > olunca, ânınçün > onun için, idüb > edip, itmek > etmek, oldu > oldu, olub > olup, oldukda > olduğunda, gösterüb > gösterip, içün > için, bilür > bilir, ettikte > edince gibi kelimeler günümüz söylenişine uygun olarak kayda geçirildi. Yine ض harfinin okunuşu yerine göre “z” veya “d” harfiyle gösterildi. Metinde yer alan “sallallâhu aleyhi ve sellem”, “radiyallâhu anh” gibi ta‘zîm ifadeleri parantez içinde verildi.

Bu tezi hazırlama sürecinde desteğini esirgemeyen ve konuyu belirlemede yardımcı olan tez danışmanım çok değerli Prof. Dr. Reşat Öngören hocama, yine değerli fikirleriyle önümüzü aydınlatan kıymetli Doç. Dr. Ekrem Demirli hocama ve eserlerinden bolca istifade ettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Mustafa Tahralı beyefendiye teşekkürü borç bilirim.

Abdulah KARGILI

İÇİNDEKİLER

TEZ'DE YAPILAN DÜZELTMELER	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA GENEL TASAVVUFÎ DURUM	1

I. BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ HAKKINDA

I. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI, TARİKATI VE ESERLERİ.....	5
A. Hayatı	5
B. Tarikatı	9
C. Eserleri	12
1. Tefsir ile ilgili eserleri	13
2. Hadis ile ilgili eserleri	13
3. Fıkıh ile ilgili eserleri	14
4. Kelam ile ilgili eserleri	14
5. Tasavvufî eserleri	14
6. Diğer eserleri	15

II. HAKKINDA GERÇEKLEŞEN TEZ VE MAKALE ÇALIŞMALARI	16
A. Tezler	16
B. Makaleler	22

II. BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-HUCCETİ'L-BÂLİĞA'NIN TAHLİLİ

I. KİTÂBÜ'L-HUCCETİ'L-BÂLİĞA'NIN TANITILMASI	26
A. Eserin nüshaları	26
B. İçerik yönünden eserin tanıtılması	27
C. Eserin muhtevâ özeti	28
D. Eserde geçen âyetler	38
E. Eserde geçen hadisler	45
F. Eserde geçen özlü sözler	49
G. Eserde geçen özel isimler	50
II. KİTÂBÜ'L-HUCCETİ'L-BÂLİĞA'NIN TASAVVUF KAVRAMLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	57
A. Vücûd ve Vahdet-i Vücûd	57
B. İnsân-ı Kâmil ve Âlem	61
C. Tecellî	63
D. Velâyet	66
E. Seyr-i Sülûk	69
F. Fenâ-Bekâ	71
G. Zikir	74
H. Tenzîh-Teşbîh	77

III. BÖLÜM

KİTÂBÜ’L-HUC CETİ’L-BÂLİĞA’NIN GÜNÜMÜZ HARFLERİNE ÇEVİRİSİ	80
SONUÇ	150
BİBLİYOGRAFYA	152
ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR	163
EK (KİTÂBÜ’L-HUC CETİ’L-BÂLİĞA’NIN ORJİNAL METNİ).....	164

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
AÜİFD:	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz. :	Bakınız
C. :	Cilt
CÜİFD:	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev. :	Çeviren
DEÜSBE:	Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
DİA :	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
GÜSBE:	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haz.:	Hazırlayan
HÜSBE:	Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İFAV :	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi
İÜYEK:	İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
MÜSBE:	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.:	Numara
Nşr.:	Neşreden
OSAV:	Osmanlı Araştırmaları Vakfı
s. :	Sayfa
S.:	Sayı
SÜSBE:	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.:	Tahkik eden
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TÜKAD:	Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi
t.y.:	Tarih yok
UÜİFD:	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vr.:	Varak
Yay. :	Yayınları, Yayıncılık, Yayınevi
y.y.:	Yayın yeri yok, yayımcı veya yayınevi yok

GİRİŞ

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA GENEL TASAVVUFÎ DURUM

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu XIV. asırda tasavvufî düşüncenin Anadolu'da tarikatlar yoluyla yaygınlaştığı, Anadolu ile beraber diğer İslam coğrafyasında da tarikatların kurumsallaşarak çeşitli kollara ayrılmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde tasavvufî düşünce belirli bir olgunluğa ulaşmış, tasavvufun bir ilim dalı sayılmasına imkan sağlayacak birçok tasavuf klasikleri bu dönemde yazılmıştır.¹ XV. yüzyıl ise Halvetiyye², Nakşibendiyye³, Kâdiriyye⁴ gibi günümüzde hala etkin olan büyük tarikatlar ile Zeyniyye⁵ ve Kübreviyye'nin⁶ Anadolu'ya yayıldığı bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir.⁷ XVI. yüzyılda bu yayılış Şâzeliyye⁸ tarikatıyla devam etmiştir.⁹

Bursevî'nin yaşadığı dönem olan XVII. asır ise tasavvufun Osmanlı toplumunda bir yaşam biçimi haline geldiği dönemdir. Tasavvufî yaşantının halktan yönetime kadar birçok kesimde etkili olmaya devam ettiği görülmektedir. Ayrıca bu asırda büyük tarikatların çeşitli kollara ayrılarak yeni tarikatlarla yollarına devam ettiği tesbit edilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyılla ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu durum açıkça görülmektedir. XVII.'da Bursevî'nin bağlı bulunduğu

¹ Osman Türer, “*Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı*” (A.Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler İçinde), Ankara, TTK, 2005, s.207.

² Halvetiyye hakkında bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, **DİA**, İstanbul, 1997, C. XV, s.393.

³ Nakşibendiyye ile ilgili bilgi için bkz. Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s.335.

⁴ Kâdiriyye tarikatına dair bkz. Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s.131.

⁵ Zeynî tarikatının Anadolu ve Rumeli'de yayılışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Öngören, **Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeyniler**, İstanbul, İnsan Yay., 2003, s. 69-159.

⁶ Necmeddîn-i Kübrâ'nın kurduğu bu tarikat için bkz. Hamid Algar, “Kübreviyye”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 500.

⁷ Reşat Öngören, **Osmanlılarda Tasavvuf**, İstanbul, İz Yay., 2003, s. 17-24.

⁸ Kuzey Afrika'dan Anadolu'ya yayılan bu tarikat hakkında icmâli bilgi için bkz. A. Murat Özel, “Şâzeliyye”, **DİA**, İstanbul, 2010, C. XXXVIII, s. 387.

⁹ Reşat Öngören, **Osmanlılarda Tasavvuf**, s. 229.

Celvetiyye tarikatı Aziz Mahmud Hüdâyi tarafından bu yüzyılda tesis edilmiştir. Yine bu yüzyılda Mevleviyye'nin¹⁰ etkin olmaya başladığı, Kâdiriyye tarikatının Rûmiyye¹¹ şubesi ile İstanbul'a girebilme imkanı bulduğu görülmektedir. Halvetiyye ve Kâdiriyye'ye bağlı yeni birçok şube de yine bu dönemde kurulmuş, tekkelerin sayısı devlet adamlarının yardımıyla hızla artmaya devam etmiştir. Yaygınlaşan bu tarikatlar vasıtasıyla sûfiler ve dervişlerin toplumda tesiri artmış, İstanbul, her tarikatın faaliyet göstermeye çalıştığı bir şehir olmuştur. Bu dönemde meşâyih'in çoğu medrese kökenlidir. Tekkeler, musiki ve edebiyata büyük katkılar sağlamıştır. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî¹² (ö. 638/1240) ve Mevlâna Celâleddin Rûmî¹³ (ö. 672/1273)'nin eserleri üzerine şerhler haşiyeler yazılmıştır.¹⁴ Öte yandan bir önceki asırda olduğu gibi bu yüzyılda da devrân ve semâ ilim meclislerinde tartışma konusu olmaya devam etmiştir.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde yeni tarikat kollarında artışın devam ettiği gözlemlenir. Bu artış, tasavvufun toplumdaki etkisinin artması ve güçlü kişiliklerin tarikatlarda öne çıkmasıyla açıklanabilir. Güçlü şahsiyetlere örnek vermemiz gerekirse Nureddin Cerrâhî¹⁵ (ö. 1133/1721), Hasan Sezâî¹⁶ (ö. 1151/1738), Abdullah Salahaddin Uşşâkî¹⁷ (ö. 1197/1783), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Fenâî Ali Efendi¹⁸ (ö. 1158/1745) gibi zatlar zikredilebilir. Aynı zamanda bu zatların isimlerine nisbetle tarikat kollarının tesis edildiği bilinmektedir. Ayrıca İslam coğrafyasının değişik yerlerinden Anadolu'ya ve İstanbul'a yeni tarikatların girdiği de görülmektedir. Bunlar Sâdiliğîn¹⁹ Vefâilîk²⁰ ve Selâmilîk²¹ kollarıdır. Yine

¹⁰ Mevlevî tarikatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Barihüda Tanrıkorur, "Mevleviyye", **DİA**, İstanbul, 2004, C. XXIX, s. 468.

¹¹ Kâdiriyye'nin Rûmiyye koluyla ilgili toplu bilgi için bkz. Reşat Öngören, "Rûmiyye", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 240.

¹² İbnü'l-Arabî ve düşüncesiyle ilgili bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn", **DİA**, İstanbul, 1999, C. XX, s. 493.

¹³ Bkz. Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddin Rûmî", **DİA**, C. XXIX, İstanbul, 2004, s. 441.

¹⁴ Necdet Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sufiler, Devlet ve Ulema**, İstanbul, OSAV Yay., 2007, s.26.

¹⁵ Cerrâhilik hakkında bilgi için bkz. M. Cemal Öztürk, "Nureddin Cerrâhî", **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII, s. 252.

¹⁶ Gülşenî tarikatının kurucusu hakkında bilgi için bkz. Himmet Konur, "Sezâî-yi Gülşenî", **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVII, s.79.

¹⁷ Bkz. Semih Ceyhan, "Salâhî Efendi", **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVI, s. 17.

¹⁸ Bkz. Cemal Bayak, "Fenâî Ali Efendi", **DİA**, İstanbul, 1995, C. XII, s. 335.

¹⁹ Bkz. Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 410.

Rifâilik²² de Anadolu dışından gelmiş ve İstanbul'a girdikten sonra Anadolu'daki etkisini artırmıştır.²³

Toplum hayatında tarikatların etkinliğinin ve sayısının artmasının yanı sıra tasavvuf anlayışına karşı eleştiriler de yapılmıştır. Hatta bu eleştiriler zamanla daha ileri bir boyuta ulaşarak bu dönemde had safhaya gelmiştir. Medrese-tarikat arasında çatışmaya varan bu muhalefetin ilk kıvılcımı XVI.yüzyılda Birgivi Mehmed Efendi²⁴ (ö. 981/1573) başlatmıştır. Daha sonra medrese-tarikat karşıtlığı halini alan bu eleştirel yaklaşım, Kadızâde Mehmet Efendi (ö. 1045/1635)'nin adıyla anılan Kadızâdeliler²⁵ hareketinden cami vaizlerinin desteğiyle kendisine bir çok taraftar toplamıştır.²⁶ Kadızâdelilere karşı dönemin Halvetî tarikatının ileri gelenlerinden Abdülmecid Sivasî Efendi²⁷ tartışmaya girmiş, verdiği cevaplarla tasavvufu ve tarikatları savunmaya çalışmıştır.

XVII. yüzyılın Sivasîler ve Kadızâdeliler arasında başlayan tartışmaları bu yüzyılın ortalarında Üstüvânî Mehmet Efendi (ö. 1078/1668) ile karşısında Abdülehad Nûrî Efendi²⁸ (ö. 1061/1651), yüzyılın sonlarında ise yine Vânî Efendi (ö. 1096/1685) ile Niyâzî-i Mısırî²⁹ (ö. 1105/1694) devam ettirmişlerdir.³⁰

²⁰ Vefâiliğin kurucusu Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî (ö. 501/1107) ve tarikatı hakkında bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî", **DİA**, İstanbul, 1994, C. X, s. 347.

²¹ Selâmiyye tarikatı için bkz. İhsan Kara, "Selâmî Ali Efendi", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXVI, s. 348.

²² Bkz. Mustafa Tahralı, "Rifâilik", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 99.

²³ Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18.yüzyıl**, İstanbul, İnsan Yay., 2004, s.666.

²⁴ Birgivi, rüya ve ilham yoluyla bilgi edinmeyi, aşırı riyazet ve uzleti, keşif ve kerameti reddeder. Deveran ve semân haram olduğunu söyler. Birgivi'nin tasavvuf hakkındaki görüşleri için bkz. Mehmet Demirci, **Birgivi ve Tasavvuf**, T.D.V. Yay., Ankara, 1994; Hayatıyla ilgili toplu bilgi için bkz. Emrullah Yüksel, "Birgivi", **DİA**, İstanbul, 1992, C. VI, s. 191.

²⁵ Kadızâdeliler hareketi hakkında bilgi için bkz. Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 100.

²⁶ Ahmet Yasar Ocak, "XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, Kadızâdeliler Hareketi", **TÜKAD**, C. XVII-XXI S. 1-2, 1979-1983, s. 208-223.

²⁷ Bkz. Cengiz Gündoğdu, **Abdülmecid-i Sivasî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2000; Cengiz Gündoğdu, "Sivasî, Abdülmecid", **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVII, s. 286.

²⁸ Bkz. Abdulah Uçman, "Abdülehad Nûrî", **DİA**, İstanbul, 1988, C. I, s.178.

²⁹ Kadızâdeliler ve Sivasîler arasında süregelen tartışma Niyâzî-i Mısırî ile Vânî Mehmet Efendi arasında bütün şiddetiyle devam etmiştir. Tartışmanın ayrıntıları için bkz. Mustafa Aşkar, **Niyâzî-i Mısırî ve Tasavvuf anlayışı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1998, s. 95-107. Ayrıca bkz. Mustafa Aşkar, "Niyazi Mısırî", **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII, s.166.

Yukarıda Kadızâdelilerle Abdülmecid Sivasî arasında geçen tartışmalardan söz edilmişti. Mevzubahis münazaralarda geçen konuların başlıkları sıralandığında XVII. yüzyılda dönemin medrese eğitimi, tasavvufî ve dînî yaşantının içeriğine dair bir takım ipuçları elde edilebilir. Mesela aklî ilimleri tahsil etmenin meşruiyeti, Hızır (a.s)’ın hayatta olup olmadığı, Kur’ân ve mevlidi makamla okumanın mahzurluğu, semâ ve devrân, Hz. Peygamber’e ve ashabına salavat ve tarziyenin gerekip gerekmediği, tütün ve kahve gibi keyif verici maddelerin haram olup olmadığı, Firavun’un imanı meselesi, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’ye kâfir denilip denilmeyeceği, Hz. Peygamber’in anne ve babasının imanla gidip gitmediği, Yezîd’e lanet edilip edilmeyeceği, kabir ve türbe ziyaretlerinin caiz olup olmadığı, el etek öpmenin doğru olup olmadığı, kandil gecelerine ait nafilâ namaz kılınıp kılınmayacağı, emr-i bi’l-ma’rûf’un farz olup olmadığı, rüşvet almanın caiz olup olmadığı, bid‘atlarla amel etmenin hükmü,³¹ eşyanın tesbihinin hal veya söz ile olup olmadığı, denizde avlanan her hayvanın yenilip yenilemeyeceği, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in dedesinin kılıcıyla öldürölüp öldürölmediği, Muhammed ümmetinden birinin “İbrahim ümmetindenim” demesinin caiz olup olmadığı, namazlardan sonra musâfahanın bid‘at olup olmadığı³² gibi konular vâizlerin sohbetlerinde ve tartışma meclislerinde dile getirilen mevzulardı.

İsmail Hakkı Bursevî’nin, bahsi geçen tartışmaların yanı sıra medrese teşkilatının bozulduğu ve idarecilerin fesada karıştığı bir döneme tanıklık etmesi, bu tartışmalara ve olumsuzluklara karşı çareler ve cevaplar aramasına sebep olmuştur. Eserlerinin bir kısmında bu tartışmalara müdâhil olduğu, dağınık olarak da olsa kendi görüşlerini beyan ettiği görülür.³³

³⁰ Dr. Necdet Yılmaz, **a.g.e.**, s.449.

³¹ Zübeyir Akçe, **İsmail Hakkı Bursevî’nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, HÜSBE, 2008, s. 22-24.

³² Ali Namli, **İsmail Hakkı Bursevi Hayatı Eserleri Tarikat Anlayışı**, İstanbul, 2001, İnsan Yay., s.25.

³³ Namli, **a.g.e.**, s.24.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BURSEVÎ HAKKINDA

I. İSMAİL HAKKI BURSEVÎ'NİN HAYATI, TARİKATI VE ESERLERİ

A. Hayatı

Bursa'da uzun süre yaşadığı için Bursevî³⁴, Üsküdar'da bir süre ikamet ettiği için Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına mensûb olduğu için Celvetî, Allah'ın Hak ismine mazhariyetinden dolayı Hakkî mahlaslarını kullanan³⁵ İsmail Hakkı Bursevi, 1653 yılında bugünkü Bulgaristan sınırları içinde yer alan Aydos'ta doğmuştur. Anne ve babasının her ikisinin seyyidlerden olması hasebiyle İsmail Hakkı'nın hali vakti yerinde tanınmış bir aileye mensup olduğu tahmin edilmektedir.³⁶ Babasının alakası sebebiyle tasavvufî bir çevrede büyüyen Bursevî, ilk kez üç yaşında Aydos'ta mukîm Celvetî halifesi genç âlim Osman Fazlî Efendi'nin yanına götürülmüştür.³⁷ Yedi yaşında annesini kaybeden İsmail Hakkı, büyükannesinin himayesi altında yetişmiş, tahsile başlayana kadar onun yanında kalmıştır.³⁸

Osman Fazlî Efendi'nin Aydos'tan ayrılmasından sonra yerine Şeyh Ahmed adında bir Celvetiyye mensubu gelmiş, onun yanında çok küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i öğrenmiş, on bir yaşına kadar hat sanatı ve sarf ilmi gibi bazı âlet ilimlerini

³⁴ İsmail Hakkı için döneminde Bursevî mahlasının kullanılmadığını, mahkeme kayıtlarında isminin Şeyh İsmail Efendi, el-Hâc Şeyh İsmail Hakkı Efendi v.b şekilde geçtiğine dair bilgi için Bkz. Mefâil Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", **UÜİFD**, Bursa, 2004, C. XIII., S. 2, s.3.

³⁵ Namlı, **a.g.e.**, s.34.

³⁶ Sâkıp Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı", **AÜİFD**, Erzurum, 1975, S. 1, s.105

³⁷ Namlı, **a.g.e.**, s.35.

³⁸ Yıldız, **a.g.m.**, s.105.

öğrenmekle meşgul olmuştur.³⁹ Bu sırada ailenin samimi dostu Şeyh Abdulkâî Efendi Aydos'a uğramış, İsmail Hakkı'yı Edirne'de verdiği derslerine devam etmesi için ailesinden istemiştir. Bu teklifi kabul eden babası ve büyükannesi İsmail Hakkı'yı hocasıyla beraber 1664 senesinde Edirne'ye göndermişler, genç talebe burada yedi sene eğitim görmüştür. Bu süre zarfında sarf-nahiv okumuş, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1248) *eş-Şâfiye* ve *el-Kâfiye*'si ile mantıktan bazı risaleleri baştan sona ezberlemiştir. Ayrıca Fıkıh'tan İbrahim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ*'sını, Kelâm'dan Neseî'nin (537/1142) *Kitâbü'l-Akâid*'inin şerhi Sa'düddin Taftazânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, Tefsir'den Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzil*'ini İlm-i Âdab, Maânî, Beyân'dan bir çok kitabı ders olarak okumuştur.⁴⁰ Dînî ilimleri tahsil ettiği sırada kendisinin ifade ettiği üzere on iki yaşında vaaza başlamış, on altı yaşındayken sakal bırakmıştır.⁴¹

Yirmi yaşındayken İstanbul'a gelmiş, Fatih Atpazarı'ndaki dergâha⁴² taşınan Atpazarî⁴³ mahlasıyla tanınan Osman Fazlî Efendi (ö. 1102/1691)'nin yanına yerleşmiştir.⁴⁴ Osman Fazlî Efendi'nin kontrolündeki tekkeler, aynı zamanda medrese işlevi görmektedir. Tekkedeki dervişlerin zahiri ilimlerle ilgili eğitimlerini tamamlamalarına önem verildiğinden Bursevî, tekkeye geldiğinde okumadığı derslerin eğitimine devam etmiş, usûl-i fıkıh, kelam, tefsir gibi ilimlerin yanı sıra Molla Câmi (ö. 897/1492), Sa'dî (ö. 691/1292), Mevlânâ'nın (ö. 671/1273) edebî eserlerini de okumuştur. Bazı hocalardan Farsça dersleri alarak Farsça'sını ilerletmiş, meşhur Hattat Hafız Osman'dan (ö. 1110/1698) hat dersleri meşk etmiştir.⁴⁵

Bursevî, şeyhinin işaretleriyle Zeyrek Camiinin hemen yanındai hankâhda doksan gün halvete girmiş, halvet sırasında gece-gündüz zikirle meşgul olmanın yanı sıra zâviyenin temizliğini yapmak, yemek pişirmek, bulaşıkları yıkamak gibi hizmetlerde bulunmuştur. Halvetin nihayetinde şeyhi, kendisine câmilerde vaaz

³⁹ Namlı, **a.g.e.**, s.36.

⁴⁰ Yıldız, **a.g.m.**, s.106.

⁴¹ Namlı, **a.g.e.**, s.37.

⁴² Atpazarındaki Celvetiyye tekkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M.Bahâ Tanman, "Atpazarî Tekkesi", **DİA**, İstanbul, 1991, c. IV, s. 85.

⁴³ Atpazarî Osman Fazlı Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Sakıp Yıldız, "Atpazarî", **DİA**, İstanbul, 1991, C. IV, s. 83.

⁴⁴ Namlı, **a.g.e.**, s.37.

⁴⁵ Yıldız, **a.g.m.**, s.108.

vermesini emretmiş, daha sonra onu Üsküp'e halifesi olarak göndermiştir.⁴⁶ Osman Fazlî Efendi, Bursevî'yi halife olarak gönderirken çok önemli nasihatlerde bulunur. Gittiği yerde geçim derdine düşerek bağ, bahçe, değirmen sahibi olmak, dergâh bina etmek, müntesiblerini artırmak, imamlık, müftülük gibi hususların peşinden gitmemesini; geçim darlığı çekerse zorunlu ihtiyaçlarına yetecek kadar ücret mukâbili çalışmasını öğütlemiştir.⁴⁷ Bursevî, bu öğütleri hayatının sonuna kadar tutmuş, kendisine yapılan müftülük tekliflerini hep reddetmiştir. Çünkü o müftülük yapmayı şeyhinin ifadesiyle ruhsat olarak görür. Halbuki müftülük talebini kabul etmemek ise azimet ve takva yoludur. Zamanında müftülük görevini yapabilecek kimseler olduğu için o görevi yapmayı zaruret olarak görmemiştir.⁴⁸

1675 senesinde Üsküp, 1681 senesinde Köprülü'ye, 1682 yılında Ustrumca'ya halife olarak tayin edilen İsmail Hakkı, 1684 senesinde mürşidinin davetiyle Edirne'ye gelir. Edirne'ye vardktan bir müddet sonra Bursa halifesi Amasyalı Şeyh Sun'ullah Efendi'nin⁴⁹ (ö. 1095/1684) ölüm haberi ulaşır. Şeyhi kendisini Bursa'ya halife olarak göndermek ister.⁵⁰ Bir müddet sonra İsmail Hakkı'nın, 1685 tarihinde Bursa'da yeni halife olarak görevine başladığı görülür.⁵¹

İsmail Hakkı, Bursa'da zorlu bir hayata başlar. Rumeli'deki rahat bir yaşamdan sonra buradaki hayat, ailesine meşakkatli gelir. Aynı sene içinde kıtlık da başladığından insanlar hayırdan hasenattan elini çeker. Ailesinin ve tekkedeki dokuz müridin geçim yükü kendi omuzlarında olduğundan evindeki eşyalardan, kitaplarından bir kısmını satmak zorunda kalır.⁵² Bu sırada mürşidini rüyasında görür. Kendisine iki sene daha sabredip sabredemeyeceğini sorar. Bursevî, sabredebileceğini söyler. Böylece var olan sıkıntılar iki sene daha devam eder. İki yıl boyunca günde bir parça kuru ekmek, haftada bir kere biraz su ile iktifâ ederek yerin altında karanlık bir hücrede kendini ibâdete verir. İki yılın sonuna doğru dokuz yaşındaki kızı vebâ salgınından vefat eder. İsmail Hakkı, bu yılları Yakub (a.s.)'n

⁴⁶ Namlı, **a.g.e.**, s.40.

⁴⁷ Namlı, **a.g.e.**, s.41.

⁴⁸ Namlı, **a.g.e.**, s.48.

⁴⁹ Osman Fazlî Efendi'nin halifelerinin hayatlarına dair ayrıntılı bilgi ve Osman Fazlî Efendi'nin hayatına dair müstakil bir çalışma için bkz. Muhammed Bedirhan, **Osman Fazlî Atpazarî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 2006.

⁵⁰ Yıldız, **a.g.m.**, s.112..

⁵¹ Yıldız, **a.g.m.**, s.113.

⁵² Namlı, **a.g.e.**, s.52.

çektığı acıları tattığı seneler olarak tanımlar. Bundan sonra hayatında bazı gelişmeler olmuş ve durumu düzelmiştir.⁵³ Ara verdiği sohbetlerine tekrar başlamış, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden alıntılarla zenginleştirdiği⁵⁴ bu sohbetlerini daha sonra *Rûhu 'l-beyân fî tefsîri 'l-Kur'ân* adıyla kitaplaştırmıştır.⁵⁵

İsmail Hakkı, bir çok kez şeyhini ziyaret maksadıyla İstanbul'a gelmiş, şeyhini görmek üzere altıncı ve son ziyaretini ise 1690 senesinde Kıbrıs'a gerçekleştirmiştir. Çünkü Osman Fazlî Efendi o sırada Kıbrıs'ta sürgünde bulunuyordu. Bu son ziyaret onun daveti üzere gerçekleşmiştir. Bursevî'nin Kıbrıs'a çağrılmasının asıl sebebi manevî emanetin ona tevdi edilmesi ve şeyh olarak ta'yin edilmesiyle ilgilidir.⁵⁶ Nitekim Osman Fazlî Efendi üzerindeki maddî ve manevî emanetleri Bursevî'ye verdikten sonra yaklaşık altı ay sonra 1691 senesinde vefat etmiştir.⁵⁷

Bursevî, II.Mustafa döneminde iki defa Avusturya seferine katılmış, vaazlarıyla askerleri cesaretlendirmiştir.⁵⁸ 1700 ve 1710 senelerinde iki defa hac yolculuğuna çıkmış, birinci hac seferi esnasında Hızır (a.s.) ile mülâkî olmuş, ondan çeşitli müjdelere almıştır. Hatta birinci hac yolculuğundan dönerken eşkıyaların saldırısına uğramış, Hızır (a.s.) vesilesiyle bu saldırıdan kurtulmuştur.⁵⁹

İsmail Hakkı, Bursa'ya yerleştikten sonra üç defa farklı şehirlerde uzun süreli ikamette bulunmuştur. 1714 yılında geldiği Tekirdağ'da üç sene kalmış, ardından Bursa'ya dönmüştür.⁶⁰ Altı ay Bursa'da kaldıktan sonra 1717 senesinde Şam yolculuğuna çıkarak orada yaklaşık üç sene kalmıştır. Bu süre içinde bir çok eser kaleme almış, Şâm'ın eşrâfiyla, ulemâ ve tasavvufî çevreleriyle irtibatta bulunmuştur.⁶¹ Dönüş yolculuğunda Konya'da Mevlânâ ve Sadreddîn Konevî'nin (ö. 673/1274) kabirlerini ziyaret ettikten⁶² sonra 1720 yılında Üsküdar'a gelmiş, üç sene

⁵³ Namlı, **a.g.e.**, s.53.

⁵⁴ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi**, S. 14, Ankara, 2005, s. 440.

⁵⁵ Namlı, **a.g.e.**, s.54.

⁵⁶ Yıldız, **a.g.m.**, s.114.

⁵⁷ Yıldız, **a.g.m.**, s.115..

⁵⁸ Namlı, **a.g.e.**, s.71

⁵⁹ Namlı, **a.g.e.**, s.77.

⁶⁰ Namlı, **a.g.e.**, s.89.

⁶¹ Namlı, **a.g.e.**, s.91.

⁶² Namlı, **a.g.e.**, s.104

burada ikamet ettikten sonra 1723 senesinde Bursa'ya avdet etmiştir.⁶³ Üsküdar günleri çok verimli geçmiş, içinde *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*'nın da bulunduğu yirmiden fazla eser kaleme almıştır.⁶⁴ Yine bu sırada Damat İbrahim Paşa (ö. 1143/1730) gibi bir çok paşa, vezir ve devlet adamıyla görüşmelerde bulunmuş, fakat devlet erkanı üzerinde Aziz Mahmud Hüdâyî ve Osman Fazlî Efendi gibi bir nüfûza ulaşamamıştır.⁶⁵

Bursa'ya döndükten yaklaşık iki sene sonra 20 Temmuz 1725 yılında vefat eden⁶⁶ İsmail Hakkı Bursevî'nin kabri, Bursa Tuzpazarı'nda yaptırdığı caminin hazîresinde yer almaktadır.⁶⁷

B. Tarikatı

İsmail Hakkı Bursevî, Celvetiyye tarikatına mensup bir mutasavvıftır. Şeyh Üftade (ö. 988/1580), Aziz Mahmud Hüdâyî⁶⁸ ve Bursevî'nin şeyhi Atpazarî Osman Fazlı Efendi'den sonra tarikatın en önemli simasıdır. Celvet'in kelime anlamı yerini yurdunu terk etmek demektir. Tasavvufî istılahta Hakk'ın sıfatlarıyla muttasıf olarak kulun halvetten çıkışına ve O'nun varlığında yok oluşuna denir.⁶⁹ Esas anlamı “bâ heme ve bî heme” yani halk arasında Hak ile beraber olmak, herkesle beraber ama buna rağmen yalnız demek olan Celvet,⁷⁰ Nakşibendiliğin “halvet der-encümen” yani halk içinde ama tek başına kuralıyla benzerlik göstermektedir.

Celvetiyye tarikatının Nakşibendiliğe benzer diğer bir özelliği de şerîata ve zâhiri ilimlere verilen önemdir. Celvetiyye'de âlim olmayan kimselerin rehberliğinin de cehâlet olacağı, sâlikin dinî hükümlere riâyet ile dışını ta'mir, tarîkat ile içini

⁶³ Namlı, **a.g.e.**, s.108.

⁶⁴ Yıldız, **a.g.m.**, s.121.

⁶⁵ Namlı, **a.g.e.**, s.105.

⁶⁶ Bursevî'ye ne zaman vefat edeceğine dair gelen gaybî haberlerle ilgili bilgi için bkz. Halil Çeltik, “Bursalı İsmail Hakkı'nın Eserlerinde Hayatına Dair Anekdotlar”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 2006, S. 22, s.47.

⁶⁷ Namlı, **a.g.e.**, s.112.

⁶⁸ Bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, **DİA**, İstanbul, 1991, C. IV, s.338.

⁶⁹ Ali b. Muhammed el-Cürcânî, **Kitabü't-Ta'rîfât**, Beyrut, Dârü'n-Nefâis, 2007, s.139. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, “Celvet”, **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII, s.273.

⁷⁰ Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, İFAV Yay., 2004, s.426.

tenvîr etmesinin gerekliliği üzerinde durulur. Hüdâyî, vasiyyetinde bu konuya vurgu yapar. Şerîata a'zamî dikkat gösterilmesi gerektiğini, zira zulmetten ve şirkten halâsın ancak şerîatle ve keşif nuruyla olacağını belirtir.⁷¹

Kalbden pasın giderilmesi, gönül aynasının parlatılması manasını da içeren Celvet haline ermeden önce halvetle kalbden bulanıkların temizlenmesi, nefsin etkisinden kurtarılması gerekir. Nefsin kötülüklerinden kurtulan ve güzel sıfatlarla bezenen sâlik bundan sonra celvet yapabilir, yani halkın arasına karışabilir.⁷² Tarikatın pîri Aziz Mahmud Hüdâyî halvetle celvetin birbiriyle olan ilişkisini açıklarken Halvet ve Celvetin ayrılmaz bir bütün olduğunu, hacca çeşitli yollardan gidenlerin Mekke'de birleştikleri gibi bu iki yolun da Hakk'a ulaştığını söyler.⁷³ Ayrıca nefsin ıslah edemeyen yani halvete girmeyen kimsenin başkalarını irşad etmesinin yani celvette olmasının mümkün olamayacağını ifade eder.⁷⁴

Aziz Mahmud Hüdâyî⁷⁵ tarafından kurulan Celvetiyye, âsitânesi İstanbul'da bulunan nadir tarikatlardan biridir. Tarîkatın pîri Hüdâyî, Şam ve Mısır kadılıklarında bulunmuş, müderrislik yapmış, ilmiyle temâyüz etmiş bir âlimdir. 1541 yılında Koçhisar'da doğan Hüdâyî, ilk tahsilinden sonra İstanbul'a gelmiş, Edirne, Şam ve Mısır'da görevlerde bulunmuş, buradaki Halvetiyye şeyhleriyle görüşmüştür. 1576 yılında şeyhi Üftâde'ye intisâb ederek üç sene kadar onun terbiyesi altında Celvetî usûlü üzere sülûktan sonra Seferîhisar'a halife olarak gönderilmiştir. Altı ay burada kaldıktan sonra tekrar Bursa'ya dönmüş, şeyhi Üftâde ile birkaç gün sohbetten sonra İstanbul'a avdet etmiştir.⁷⁶

Aziz Mahmud Hüdâyî, İstanbul'da on altı sene kadar riyâzet ve mücâhede ile meşgul olmuştur.⁷⁷ Sultan I. Ahmed'in gördüğü bir rüyayı tâbir etmesi vesilesiyle padişahla tanışmış, daha sonra I. Ahmet, Hüdâyî'nin mürîdi olmuştur.⁷⁸ I. Ahmed'den

⁷¹ Eraydın, **a.g.e.**, s.429.

⁷² Hasan Kamil Yılmaz, "Celvet veya Halvet Der-Encümen", **Altınoluk Dergisi**, İstanbul, 1990, S. 52, s.30.

⁷³ Eraydın, **a.g.e.**, s.428.

⁷⁴ Eraydın, **a.g.e.**, s.429.

⁷⁵ Aziz isminin ta'zim ifadesi olarak sonradan müntesibleri tarafından kullanıldığı, Hüdâyî mahlasının ise şeyhi Üftâde tarafından verildiği söylenir. Hüdâyî kelimesinin anlamı ve mahlasla ilgili ayrıntılar için bkz. Hasan Kamil Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı**, İstanbul, Erkam Yay., 1982, s.37.

⁷⁶ Eraydın, **a.g.e.**, s.426.

⁷⁷ Eraydın, **a.g.e.**, s.427.

⁷⁸ Yılmaz, **a.g.e.**, s.59.

önceki pâdişahlar III. Murad, III. Mustafa ile sonraki padişahlar II. Osman ve IV. Murad ile de çok sıkı münâsebetleri olmuştur.⁷⁹ Mihrimâh Sultan Câmilerinde vâizlik yapmış, 1598 senesinde kendi yaptırdığı mescidi câmiye çevirerek orada vazîfeye başlamıştır.⁸⁰ 1623 yılında Üsküdar'da vefat etmiş, kendi adıyla tanınan câminin hazîresine defnedilmiştir.⁸¹

Aziz Mahmud Hüdâyî, vahdet-i vücûd anlayışını kabullenen ve onu şeriat sınırlarını taşmamak suretiyle açıklayan, her konuda zühd esâsına bağlı bir şeyhtir. Tasavvufta aşırılıkta ileri giden sûfilere karşı olan Hüdâyî, Şeyh Bedreddin ve bağlılarının aleyhine dönemin sultanına bir arıza da göndermiştir.⁸² Devrindeki şeriata muhalif bu gibi hareketlerin önüne geçmek için tarikat şeyhlerinin dîne aykırı inanç ve hareketlerden uzak, bütün şüphelerden arınmış bir kişiliğe sahip olmasının mecburiyetinin üzerinde durur ve şeyhin bu suretle kemâle ulaşacağını, halkın sevgisini kazanacağını belirtir.⁸³

Celvetiyye silsilesi Hz.Ali ile başlar, içinde ilk dönem zühd hayatının meşhur simâlarının da bulunduğu sûfilerle devam eder. Silsile şu isimlerden oluşur: Kümeyl b. Ziyâd (ö. 83/702), Hasan Basrî (ö. 110/728), Habîb A'cemî (ö.150/767), Dâvud Tâî (ö.184/800), Ma'rûf Kerhî (ö. 200/815), Seriyî-i Sakatî (ö. 253/867), Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909), Mimşâd Dîneverî (ö. 299/912), Muhammed Dîneverî (ö. 367/977), Muhammed el-Bekrî (ö. 400/1009), Kâdî Vâsiyuddîn (ö. 452/1060), Ömer el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebu'n-Necîb Abdülkâhir es-Sühreverdî (ö. 563/1167), Kutbuddîn el-Ebherî (ö. 623/1226), Ruknuddîn Nuhhâsî (ö. 628/1231), Şihâbüddîn Mahmud et-Tebrîzî (ö. 638/1240), Cemâleddin et-Tebrîzî (ö. 672/1273), İbrâhim Zâhid Gîlânî (ö. 700/1300), Safiyyüddin Erdebîlî (ö. 735/1334), Sadreddîn Musa Erdebîlî (ö. 794/1392), Alâeddin Alî Erdebîlî (ö. 833/1429), Şeyh Şâh İbrahim (ö. 851/1447), Hamîdüddin Aksarâyî (ö. 815/1412), Hacı Bayram Velî (ö. 833/1429), Akbıyık Meczûb (ö. 860/1455),⁸⁴ Hıdır Dede (ö. 918/1512), Mehmed Muhyiddîn

⁷⁹ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 54-68.

⁸⁰ Eraydın, **a.g.e.**, s.427.

⁸¹ Yılmaz, **a.g.e.**, s.71.

⁸² Eraydın, **a.g.e.**, s.427.

⁸³ Eraydın, **a.g.e.**, s.428.

⁸⁴ Bursevî, Silsile sıralamasında Akbıyık Meczûb'un ismini zikretmemesine karşın, aynı eserinde Hacı Bayrâm-ı Velî'yi anlatırken Abıyık Meczûb'u onun müridi olarak tanıtır. Kendisine ayrı bir başlık

Üftâde (ö. 988/1580), Aziz Mahmûd Hüdâyî (ö. 1038/1628), Dizdârzâde Ahmed Efendi (ö. 1049/1639)⁸⁵, Zakirzâde Abdullah Efendi (ö. 1068/1657), Atpazarî Osman Fazlî Efendi (ö. 1102/1690), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 137/1724).⁸⁶

Esas itibariyle Halvetiyye'nin bir kolu olan Celvetiyye, yukarıda yer alan silsilesinde ismi geçen zatlardan İbrahim Zâhid Gîlânî'de aynı tarikatın kollarından Zâhidiyye, Safiyyüddin Erdebîlî'de Safeviyye, Hacı Bayrâm-ı Velî'de Bayrâmiyye ile birleşmektedir.⁸⁷ Bayrâmiyye tarikatıyla doğrudan ilgisi olan Celvetiyye, cehrî zikirle meşgul bir tarikat olmasına rağmen aynı zamanda hafî zikir, nazar ber-kadem, halvet der-encümen gibi Nakşibendiyye tarikatından da izler taşır.⁸⁸

Özellikle İstanbul, İzmir, Bursa, Balıkesir, Balkanlar ve Orta Anadolu'da bir hayli yaygınlaşan Celvetiyye, İstanbul'dan sonra ikinci merkez durumundaki Bursa'da Üftâde ve İsmail Hakkı Bursevî gibi şeyhler vasıtasıyla son dönemlere kadar devam etmiştir. Hüdâyî'den sonra İstanbul'da aynı kuvvetle temsil edilememekle birlikte etkisini devam ettirmiş,⁸⁹ otuz kadar Celvetî tekkesinden bir kısmı tekkeler kapanana kadar tarikat değiştirmeden Celvetî tekkesi olarak varlığını sürdürmüştür.⁹⁰

C. Eserleri

İsmail Hakkı Bursevî, yetmiş beş yıllık ömrüne yüz otuza yakın eser sığdırmış, tefsir, hadis, fıkıh, akaid, tasavvuf gibi farklı ilim dallarında eserler yazmış önemli bir mutasavvıftır. Kendi telifâtında bizzat listelediği kitaplarıyla birlikte yüz yirmi civarında eser yazdığı tahmin edilmektedir.⁹¹ Bursevî'nin eserlerini ilk tasnif

açmamıştır. Bkz. İlyas Efendi, **İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbu's-silsiletiti'l-Celvetiyye'si**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 1994, s.107.

⁸⁵ İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitabu's-silsileti'l-Celvetiyye'sinde Muk'ad Ahmed Efendi yerine Dizdârzâde Ahmed Efendi'nin ismi geçmektedir. Hüdâyî'nin iki ayrı müridi olan bu zatlardan Bursevî'nin karıştırdığına dair bilgi için bkz. Hasan Kamil Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı**, İstanbul, Erkam Yay., 1982, s.37.

⁸⁶ Efendi, a.g.t., ss.123-134

⁸⁷ H.Kamil Yılmaz, "Celvetiyye", **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII, s.273.

⁸⁸ Yılmaz, "Celvetiyye", **DİA**, C. VII, s.274.

⁸⁹ Yılmaz, "Celvetiyye", **DİA**, C. VII, s.274.

⁹⁰ Yılmaz, "Celvetiyye", **DİA**, C. VII, s.275.

⁹¹ Namli, a.g.e., s.162.

edenlerden Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, eserlerinin sayısını yüz beş olarak vermiş,⁹² Müellif üzerine ilk kapsamlı araştırma gerçekleştiren Mehmet Ali Aynî⁹³ ise kitaplarının adedini yüz otuz beş olarak tespit etmiştir. Fakat kendisine yanlış atfedilen, bazı eserlerinin birden fazla ismi olması, mecmua ve vâridât türü kitaplarının birbirine karıştırılmasından dolayı eserlerinin sayısına dair net bir sayıya ulaşamamaktadır. Bir çoğunda tasavufî düşüncenin hakim olduğu eserlerinde, değişik ilimlerle ilgili mevzular iç içe geçmiş halde verildiğinden eserlerin konularına göre tam bir tasnifini yapmak zordur.⁹⁴

1. Tefsir ile ilgili eserleri

Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Ta'lîka alâEvâili Tefsîri'l-Beydâvî, Şerhun alâ Tefsîr-i Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdî'l-Beydâvî, Kitâbü'l-Mir'ât li Hakaikî ba'di'l-Ehâdîs ve'l-Âyât, Mecmûatü Âyâtî'l-Müntehabe, Mecmûatü't-Tefâsîr, Levâih teteallaku bi-ba'di'l-âyâtî ve'l-ehâdîs, Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha, Tefsîr-u Âmene'r-Rasûlu, Tefsîru Sûreti'l-Asr, Tefsîru Sûreti'z-Zelzele, Şerhu "Vemâ besse fihima min dâbbe", Şerhu "Yâ eyyühe'n-nâsu 'budû Rabbeküm".

2. Hadis ile ilgili eserleri

Şerhu Nuhbeti'l-Fiker, Şerhu'l-Hadîsi'l-Erbâîn, Mecmûatü'l-Müteferrika, Kenz-i Mahfî, Şerhu'l-Hadîs "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min", Şerhu'l-hadîs "Le-ene ekremü alellâhi min en yadaanî fi'l-arzi ekser min selâs", Şerhu'l-Hadîs "Îzâ tehayyertüm fi'l-umûr fe'steinû min ehli'l-kubûr".

⁹² Bursalı Mehmet Tâhir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Meral Yay., 1972, C. I, s.120-122.

⁹³ Mehmet Ali Aynî, **Türk Azizleri I**, İstanbul, Marifet Basımevi, 1944, s. 238-257.

⁹⁴ Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIII, s. 104.

3. Fıkıhla ilgili eserleri

Şerhu Fıkhi'l-Keydânî, Risâle-i Mesâili'l-Fıkhiyye, Kitâbü'l-Fadli ve'n-Nevâl, Kitâbü'n-Necât, Tuhfe-i Hasakiyye, Kitâbü'l-Hitâb, Rîsâletü'l-câmia li-mesâili'n-nâfia, Ecvibetü'l-Hakkiyye an es'ileti's-Şeyh Abdurrahman.

4. Kelâmla ilgili eserleri

Şerhu Şuabi'l-Îmân, Şerhu'l-Kebâir (Rumûzu'l-Künûz), İhtiyârât, Risâletü'l-câmia li-mesâili'n-nâfia, Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye), Tuhfe-i Halîliyye.

5. Tasavvufî eserleri

Kitâbü Tamâmü'l-Feyz fî bâbi'r-Ricâl, Kitâbü's-Silsile (Silsilenâme-i Celvetî), Şerhu'l-Usûli'l-Aşere, Şerh-i Esmâ-i Seb'a, Risâletü'l-Hazarât, Risâle fî Beyânî'l-Halve ve'l-Celve, Kitâbü'l-Hucce'ti'l-Bâliğa, Kitâbü's-Şecv, Mecûü'l-Beşîr li-Ecli't-Tebşîr, Vesîletü'l-Merâm, Mecmûatü'l-Esrâr, Risâle-i Nefesi'r-Rahmân, Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye), Şerh-i Salavât-ı İbn-i Meşîş, Kitâbü Zübdeti'l-Makûl, Kitâbü'l-Fasl fî'l-Esrâr, er-Risâletü's-Şem'îyye (Risâle-i Nûr-i İlâhî), Risâletü't-Tehaccî fî Hurûfi't-Teheccî, Esrârü'l-Hurûf, Hakâiku'l-Hurûf, Ferâhu'r-Rûh (Şerhu'l-Muhammediyye), Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî), Şerh-i Pend-i Attâr, Şerhu Nazmi's-Sülûk, Kitâbu'l-Envâr, Serh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî, Şerh-i Ebyât-ı Yunus Emre, Şerh-i Nazm-ı Ahmed, Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî, Şerh-i Nazm-ı Hayretî, Es'ile-i Şeyh Mısri'ye Evvibe-i İsmâil Hakî, Es'iletü's-Sahafiyye ve Ecvibetü'l-Hakkiyye, Sülûku'l-Mülûk (Tuhfe-i Aliyye), Risâletü'l-Umâriyye, Risâle-i Ma'na-yı Şerîf-i İsm-i Muhammed, Tuhfe-i Recebiyye, Tuhfe-i İsmâiliyye, Tuhfe-i Atâiyye, Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye), Şerh-i Ebyât-ı Fusûs, Tuhfe-i Bahriyye, Risâle-i Hüseyiniyye, Risâle-i Bahâiyye, Tuhfe-i Ömeriyye,

Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ), Risâletü “Eyyühe’l-bülbül”, Min Vâridâtı’l-Fakîr es-Seyh İsmâil Hakkî min evâhiri Zilhicce min seneti 1116, Mecmûatü’l-Hutâb ve’l-Vâridât, Mecmûa, el-Vâridât, Kîtâbü’d-Düreri’l-irfâniyye, Mecmûatü’l-fevâid ve’l-vâridât, Kitâb-ı Kebîr, Kitâbü’d-Düreri’l-İrfâniyye, Mecmûatü’l-Fevâid ve’l-Vâridât, Kitâb-ı Kebîr, Kitâbü’z-Zikr ve’s-Şeref, Kitâbü’l-Hakkı’s-Sarîh ve’l-Keşfi’s-Sahîh, Kitâbü Nakdi’l-Hâl (Şecerâtü’l-Yakîn ve’t-Tevhîd), Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî, Kitâbü Müzîli’l-Ahzân, Kitâbü Hayâtı’l-Bâl, Kitâbü’l-İzzi’l-Âdemî, Kitâbü’n-Netîce.

6. Diğer eserleri

*Mecâlisü’l-Va’z ve’t-Tezkîr, Kitâbü’l-Hutabâ (Hatîbü’l-Hutabâ), Mecâlisü’l-Müntehabe, Şerhu Mukaddimeti’l-Cezerî fî’t-Tecvîd, Şerhu Risâle fî’l-Âdâbi’l-Münâza’a li Tasköprîzâde, Dîvân-ı İsmâil Hakkî (Futûhât-ı Burûseviyye), Risâletü’l-Mi’râciyye, Mîn ba’dı mâ nazamehü’l-fakîr eş-Şeyh İsmail Hakkî bi’l-lisâni’t-Türki min evveli seneti 1117, Kitâbü’l-Furûk, Nuhbetü’l-letâif, Mecmûatü’l-müntehabe.*⁹⁵

⁹⁵ Namlı, a.g.e., s.213.

II. HAKKINDA GERÇEKLEŞEN TEZ VE MAKALE ÇALIŞMALARI

İşârî tefsir dalında Rûhu'l-beyân tefsiriyle meşhur olan Bursevî'nin, tasavvuf alanında yazdığı eserleri fazla bilinmemektedir. Fakat son yıllarda Sosyal Bilimler Enstitüleri'nde yapılan Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarıyla eserleri tekrar gün yüzüne çıkmakta, özellikle İlahiyat Fakültelerinde hakkında en çok çalışma gerçekleştirilen mutasavvıflar arasında Bursevî'nin de adı geçmektedir.⁹⁶ Eserleri üzerine yapılan tez çalışmalarının çoğunluğunun yüksek lisans tezi olduğu dikkat çekmektedir. Hakkında yapılan makale çalışmalarında son yıllarda dikkat çekici bir artış gözlemlenmiştir.

A. Tezler

Bursevî'nin eserleri üzerine yapılan tezlerden önemli bölümünün içeriği tahkik, inceleme ve metin neşrini olduğu görülmektedir. Diğerleri ise eserlerinde yer alan tasavvufi ıstılahlar, semboller, kavramlarla ilgili çalışmalardır. Yapılan tezlerden içeriğine ulaşabildiklerimizi burada tanıtmaya çalışacağız.

1. İbrahim Hakkı Uzun, *Bursevî'nin Muhammediyye Şerhinde Tasavvuf Kavramları*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Bursevî'nin *Ferâhü'r-Rûh* adlı *Muhammediyye* şerhinin üçüncü cilt 105 ve 192 sayfaları arasındaki bölümünün çalışıldığı bu tezde, eserdeki tasavvufi kavramlar incelenmektedir. Tezin ilk bölümlerinde *Muhammediyye* yazarı Yazıcıoğlu

⁹⁶ İsmail E. Erünsal, Fatih Çardaklı, Mustafa Birol Ülker, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu I-II*, İstanbul, İSAM Yay., 2008.

Mehmet'in ve *Ferâhü'r-Rûh* adlı şerhin müellifi Bursevî'nin hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedilmektedir. İkinci bölüm ise eserin muhteva incelemesine ayrılmıştır. Ayrıca *Muhammediyye* şerhinde yer alan muhâsamât yani ahirette gerçekleşecek hesaplaşma, hitâbâtillah yani ahiret gününde Allah'ın insanlara hitabı, hesap ve azap olunmayanlar, cennet ve cehennem ehli, sırat ve âraf gibi kavramlar irdelenmektedir. Üçüncü bölümde ise *Muhammediyye* şerhi *Ferâhü'r-Rûh*'un latin harfleriyle yazılmış metni yer almaktadır.

2. Arzu Polatoğlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i ebyât-ı Hacı Bayram-ı Velî" adlı eseri (Metin ve İnceleme)*, DEÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2008.

Tezin giriş bölümünde Hacı Bayrâm-ı Velî'nin ve İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatıyla ilgili kısa bilgiler yer almaktadır. Birinci bölümde *Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayram-ı Velî* adlı eserdeki tasavvufî kavramlar açıklanmaktadır. Âlem, a'yân-ı sâbite, hakikat-i Muhammediyye, tecellî gibi yaratılış ve alemle ilgili tasavvufî kavramlar, gaflet, seyr-i sülûk, tarikat, silsile, mürid, zikir ve sohbet gibi seyr-i sülûk ile ilgili kavramlar, aşk, ârif, kalp, havas, ebrar, kutub, mükâşefe gibi marifet ile ilgili kavramlar izah edilmektedir. Son bölüm ise eserin latin harfleriyle yazılmış metnine ayrılmıştır.

3. Selim Çakıroğlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye adlı eserinin tahkik ve değerlendirmesi*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Bursevî'nin, *Tuhfe-i Recebiyye* adlı eserinde on iki esmayı ele alınan bu çalışmanın giriş bölümünde esmâ-i hüsnânın anlamı, bu isimlerin Kur'an'da geçtiği yerler, sufilere göre Allah'ın isimleri, esmâ-i hüsnânın adedi, ism-i a'zam konusu ve mutasavvıfların bu konudaki görüşleri ve tasavvufî açıdan esmâ-i hüsnâ şerhleri konu edilmektedir. Daha sonra *Tuhfe-i Recebiyye*'nin şekil ve muhteva yönünden incelenmesine ve esmâ-i hüsnâ tahliline geçilmektedir. Hayy, alîm, mürid, kadîr, evvel, âhir, zâhir, bâtın, rahman, rahîm, müdebbir, mufassıl isimlerinin önce sözlük anlamı verilmekte ardından Kur'an ve Hadise göre açıklamaları yapılmaktadır. Devamında ise âlimler ve Bursevî'nin bahsedilen isim hakkındaki yorumları

zikredilmektedir. Son bölüme ise *Tuhfe-i Recebiyye*'nin latin harflerine aktarılmış metni eklenmiştir.

4. Zehra Çelebi, *Tasavvuf tarihinde vird-hizb geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî'nin "Şerh-i Salavât-ı Meşîşîyye" isimli eseri*, SÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.

Bursevî tarafından şerh edilen Abdüsselam b. Meşîşî'ye ait *Salavât-ı Meşîşîyye*'nin ele alındığı Zehra Çelebi'ye ait bu çalışmada öncelikle dua ve salavâtın İslam'daki yerini belirten açıklamalara yer verilmiş, Kur'an ve Hadislerden referans alarak dua, salavât kavramları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde tasavvuf geleneğinde vird ve hizbin önemi ele alınarak *Hizbu'l-Bahr*, *Mecmûatü'l-Ahzab*, *Delâil-i Hayrât* gibi meşhur dua ve salavât mecmualarının tanıtımı yapılmaktadır. Ayrıca Kâdirî, Nakşî, Rufâî, Mevlevî, Cerrahî tarikatlarında çekilen evrad ve ezkarlar açıklanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü Abdüsselam el-Meşîşî'nin ve Bursevî'nin hayatı ile başlamakta, salavât-ı meşîşîyyenin yazılış gayesi, nüsha tanıtımları ve muhteva incelemesiyle devam etmektedir. Son bölümde ise *Salavât-ı Meşîşîyye*'nin latin harflerine çevrilmiş metni yer almaktadır.

5. Ramazan Muslu, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-Feyz adlı eseri (Birinci Kısım)*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bursevî'nin hayatı, kişiliği, eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar anlatılmaktadır. İkinci bölüm ise *Temâmü'l-Feyz*'in nüshaları ve tahkikte esas alınan nüshalara ayrılmıştır. *Temâmü'l-Feyz*'in ayet ve hadislerden kaynakları da tespit edilmeye çalışılmıştır. *Temâmü'l-Feyz*'in muhteva ve değerlendirilmesi kısmında ise Bursevî'nin halka, devlet ricaline tavsiyeleri, Gazzâlî, Mevlânâ, İbnü'l-Arabî, Sadreddîn Konevî, Aziz Mahmud Hüdâyî'den nakillerine yer verilmektedir. Daha sonra Bursevî'nin söz konusu eserinde geçen hak tarikatlar, tarikatların faydası, zikir telkini, meşâyihle sohbet, tarikat ehlinin kıyafeti, Celvetî tarikatının silsilesi gibi tasavvufi konular ile tevekkül,

fark-cem, fenâ-bekâ, fakr gibi tasavvufî kavramlar değerlendirilmektedir. Üçüncü ve son bölüm ise tahkiki yapılan metni içermektedir.

6. Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî ve Temâmü'l-feyz adlı eseri (İkinci Kısım)*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci kısmı Bursevî'nin şeyhi ve eserde sözleri yer alan Osman Fazlî İlâhî'nin hayatı, şeyhliği ve eserlerini ele almaktadır. İkinci bölüm *Temâmü'l-Feyz*'in kaynakları, eserde geçen Bursevî otobiyografisi ve ölüm kavramının incelenmesine ayrılmıştır. Üçüncü kısımda ise *Temâmü'l-Feyz* tahkîk edilmektedir.

7. Engin Söğüt, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Kenz-i Mahfî risalesi muhteva ve tahlili*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Bursevî'nin *Kenz-i Mahfî* adlı eseri üzerine yapılan bu çalışmada muhteva incelemesi ve metin tahlili yapılmaktadır. Bursevî'nin hayatıyla ilgili bilgilerin verildiği giriş kısmından sonra tez hazırlanırken takip edilen usul ve çalışmanın çerçevesi çizilmektedir. Birinci bölümde *Kenz-i Mahfî* eserinde ele alınan konular incelenmektedir. Ardından mutasavvıfların ve Bursevî'nin kenz-i mahfî görüşleri aktarılmaktadır. İkinci ve son bölüm ise *Kenz-i Mahfî*'nin metnini ihtiva etmektedir.

8. Elif Söyleyici Dedeler, *İsmail Hakkı Bursevî'nin “Risaletü'l-Hazarâtı'l-hamsi'l-ilâhiyye” ve “el-İnsanü'l-Kâmil” adlı eseri (Metin ve inceleme)*, DEÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

Bu iki risale, Seyyid Şerif Cürcânî'nin meşhur *Ta'rifât* adlı eserindeki “hazarât-ı hams” ve “insân-ı kâmil” maddelerine Bursevî'nin yaptığı şerhleri içermektedir. Tez çalışması Bursevî'nin hayatı ve tasavvuf kültüründeki yeriyle ilgili tesbitlerle başlamaktadır. Birinci bölüm tasavvufda ve Bursevî'de hazarât-ı hams kavramının yorumlarını ihtivâ etmekte ve Bursevî'nin insan-ı kâmil görüşüyle devam etmektedir. Ayrıca metinde yer alan eserler ve şahıs isimleri de ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise *Risaletü'l-Hazarât-ı hams* adlı eserinin metni aktarılmaktadır.

9. Muammer Cengiz, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiyye'sinin birinci bölümü (Metin ve tahlil)*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Bursevî'nin devlet ricâlinden muhtelif kimselere ithaf ettiği eserlerinden biri olan *Tuhfe-i Hasekiyye*'si üzerine gerçekleştirilen bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Bursevî'nin hayatı, eserleri, tuhfe geleneği, Bursevî'nin tuhfeleri, çalışmada takip edilen usul ve prensipler açıklanmaktadır. Birinci bölümde *Tuhfe-i Hasekiyye*'de geçen konular ele alınmaktadır. Tevhid, hilafet, zahir-batın ilmi, esmâ-i hüsnâ, mübâya'a, nübüvvet ve velâyet konuları öncelikle Kur'an, Hadis; ardından mutasavvıflar ve Bursevî'nin görüşleri etrafında değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölüm ise tuhfede geçen tasavvufi tabirlere ayrılmıştır. Seyr-i sülûk, riyâzet-mücâhede, zikir, sohbet gibi kavramlar yine âyet, hadis, sûfî sözleri ve Bursevî'nin görüşleri müvâcehesinde izah edilmiştir. Üçüncü bölümde ise *Tuhfe-i Hasekiyye*'nin birinci bölümünün metni yer almaktadır.

10. Mehmet Tabakoğlu, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiyye'sinin ikinci bölümü (Metin ve tahlil)*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.

Tuhfe-i Hasekiyye'nin ikinci bölümü üzerine hazırlanan bu tez çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Bursevî'nin hayatı, eserleri, *Tuhfe-i Hasekiyye* ile ilgili yapılan çalışmalar ele alınmaktadır. Birinci bölümde tuhfede geçen Hz.Peygamber'in soyuna dair değerlendirmeler incelenmektedir. İkinci bölüm ise eserde geçen insân-ı kâmil, arş, şems, sırr-ı insan, kutbu'l-aktâb gibi tasavvufi konular irdelenmektedir. Üçüncü bölümde eserde geçen Osmanlı idâri teşkilatına ait sultan-ı a'zam, vezir-i a'zam kelimelerinin tasavvufi yorumları yer almaktadır. Dördüncü bölüm ise eserin ikinci bölümünün metnini ihtiva etmektedir.

11. Hüseyin Yenice, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Muhammediyye Şerhi'nin I. cildinde tasavvufî ıstılah ve semboller*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987.

Yazıcıoğlu Muhammed'in meşhur eseri üzerine Bursevî'nin yaptığı şerhi ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Yazıcıoğlu Muhammed'in

hayatı ve eserleriyle birlikte İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserlerine de yer verilmektedir. Birinci bölümde *Muhammediyye*'nin yazılış amacı olan Mi'râc hadisesi incelenmekte, ikinci bölümde şerhde geçen ıstılah ve semboller konu edilmekte, üçüncü ve son bölüm ise eserde geçen kitap, şahıs isimleri, ayetler ve hadisleri içermektedir.

12. Sunay Yılmaz, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Muhammediyye Şerhi'nin II. cildinde geçen tasavvufî ıstılah ve semboller*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

Üç kısımdan oluşan çalışmanın giriş kısmında kısaca *Muhammediyye* müellifi Yazıcıoğlu Muhammed ve şârihi İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatından bahsedilmektedir. Birinci bölüm kıyâmet ve âhiret terimlerinin açıklanmasına, ikinci kısım şerhde zikredilen tasavvufî ıstılah ve sembollere, üçüncü bölüm ise eserde geçen ayetler, hadisler, kitap isimleri, şahıs isimleri ve beyitlere ayrılmıştır.

13. Şeyda Öztürk, *İsmail Hakkı Bursevî'nin iki tuhfesi: Tuhfe-i vesîmiyye, Tuhfe-i Aliyye*, MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.

Giriş ve dört bölümden oluşan bu çalışmanın giriş kısmında İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve tuhfe geleneği ile Bursevî'nin yazdığı tuhfelerin tanıtımı yer almaktadır. Birinci bölüm *Tuhfe-i Vesîmiyye*'nin şekil ve muhtevâ açısından incelenmesine, ikinci bölüm *Tuhfe-i Aliyye*'nin şekil ve muhtevâ açısından değerlendirilmesine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde *Tuhfe-i Vesîmiyye*'nin metnine, dördüncü bölümde ise *Tuhfe-i Aliyye*'nin metnine yer verilmektedir.

14. Nizamettin Burak, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Vesîletü'l-merâm'ı (İnceleme ve Metin)*, DEÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2006.

Giriş bölümünde İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili kaynak ve araştırmaların konu edildiği çalışmanın ilerleyen bölümlerinde İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı ve eserleri, *Vesîletü'l-merâm* adlı eserindeki Cüneyd-i Bağdâdî'ye ait olan sekiz şarta dair açıklamalar yer almaktadır. Son bölümde ise eserde geçen diğer tasavvufî kavramlar incelenmektedir.

15. Mehmet Ali Akidil, *İsmail Hakkı Bursevî, Hayatı, Eserleri ve Tuhfe-i Ömeriyye'si (Tenkitli Metin)*, GÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.

Bursevî'nin dostlarına hediye olarak yazdığı tuhfelerden biri olan *Tuhfe-i Ömeriyye*, Derviş Ömer Nevâî isminde bir zata hitaben yazılmış ve Ömer isminden yola çıkılarak isimlerin insan hayatına etkileri anlatılmıştır. Tuhfe üzerine gerçekleştirilen bu tez çalışması ise, İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatı, eserleri ve tarikat silsilesindeki yeriyle ilgili verilen bilgilerle başlamaktadır. Daha sonra eserin nüsha tanıtımı yapılmakta ve Tuhfe-i Ömeriyye'nin metnine yer verilmektedir.

B. Makaleler

Bursevî hakkında yazılan makalelerin büyük çoğunluğu son on yılda kaleme alınmış, edebiyattan felsefeye, kelimada şiire kadar birçok alanda araştırma yazıları yazılmıştır. Makalelere ait dosya kaynakları ise dipnot şeklinde belirtilmiştir.

1. M.Ali Aynî, “(İsmail Hakkı)’ya Dâir Bir Tetkik Hûlasâsı”, **Dâru’l-fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, 1928, C. II, S. 9, s. 108-131.⁹⁷
2. Erdoğan Fırat, “Kitabü’n-netîce ve İnsan”, **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, Ankara, 1975, S. II, s.205.
3. Sâkıp Yıldız, “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî’nin Hayatı”, **İslamî İlimler Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 1975, S. I, s. 103-126.⁹⁸
4. M. Murat Yurtsever, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Kitâbü’l-envâr’ı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 1998, C. VII, S. VII, s. 279-296.⁹⁹

⁹⁷ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfosm/D00029/1928_9/1928_9_AYNIMA.pdf, 03 Eylül 2011.

⁹⁸ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00018/1975_1/1975_1_YILDIZS.pdf, 03 Eylül 2011.

⁹⁹ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00193/1998_7/1998_7_YURTSEVERM.pdf, 03 Eylül 2011.

5. M. Murat Yurtsever, “*Şiir Vâdisinde İsmail Hakkı*” (Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü), Bursa, Bursa Kültür Sanat ve Turzım Vakfı Yay., 2002, s. 114-120¹⁰⁰
6. Yaşar Aydın, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Felsefe Tasavvuru”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Ankara, 2003, C. XVI, S. 2, s. 185-194.¹⁰¹
7. Nuran Döner, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Kitâb-ı Kebîr’i ve Bursevî’de Vâridât Kültürü”, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi**, Ankara, 2005, S. 15, s. 311-334.¹⁰²
8. Adem Apak, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân’da İslam Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî –İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2002, C. XI, S. 2, s. 147-166.¹⁰³
9. Seyit Avcı, “Sûfilerin Hadis Tespit Ölçüleri: İsmail Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, İstanbul, 2004, C. II, S. 1, s.7-29.¹⁰⁴
10. M. Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Isparta, 1998, S. 5, s. 81-103¹⁰⁵

¹⁰⁰ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D086561/2002/2002_YURTSEVERM.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰¹ (Çevrimiçi) <http://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/56734f047b00cfb.pdf> , 03 Eylül 2011.

¹⁰² (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02193/2005_VI_15/2005_VI_15_DONERN.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰³ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D00193/2002_11_2/2002_11_2_APAKA.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰⁴ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02568/2004_1/2004_1_AVCIS.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰⁵ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D01535/1998_5/1998_5_BARDAKCIMN.pdf , 03 Eylül 2011.

11. İsa Çelik, “İsmail Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitâr Sûresinin İşarî Yorumu”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 2003, sayı: 20, s. 159-192.¹⁰⁶
12. Mehmet Demirci, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Ecvibe-i Hakkıyye’si”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Ankara, 2003, C. IV, S. 10, s. 9-44.¹⁰⁷
13. Musafa Kara, “*Tasavvufî Hayat ve Düşünceyi Tenkit İsmail Hakkı Bursevi Örneği*” (Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü), Bursa, Bursa Kültür Sanat ve Turzim Vakfı Yay., 2003, cilt: II, s. 195-203.¹⁰⁸
14. Cağfer Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevî’nin İtikadî Görüşleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 1999, C. VIII, S. 8, s. 265-276.¹⁰⁹
15. Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevi’ye Göre Mevlânâ ve Mevlevilik”, Ankara, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2005, C. VI, S. 14,, s. 439-454.¹¹⁰
16. Nevin Gümüş, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Vasiyet-nâme’si”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Adana, 2009, C. IX, S. 1, s. 23-76.¹¹¹
17. Mefail Hızlı, “Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevî’nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, 2004, C. XIII, S. 2, s. 1-14.¹¹²

¹⁰⁶ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D00018/2003_20/2003_20_CELIKI.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰⁷ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02193/2003_IV_10/2003_IV_10_DEMIRCIM.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰⁸ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D095522/2003/2003_KARAM.pdf , 03 Eylül 2011.

¹⁰⁹ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D00193/1999_8/1999_8_KARADASC.pdf , 03 Eylül 2011.

¹¹⁰ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02193/2005_VI_14/2005_VI_14_NAMLIA.pdf , 03 Eylül 2011.

¹¹¹ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02498/2009_1/2009_1_GUMUSN.pdf , 03 Eylül 2011.

¹¹² (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D00193/2004_13_2/2004_13_2_HIZLIM.pdf , 03 Eylül 2011.

18. İsmail Güleç, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhü’l-Mesnevî’sinde Geçen Hadisler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Mevlana Araştırmaları Dergisi**, Konya, 2007, S. 1, s. 121-142.¹¹³
19. Yaşar Aydemir, “Bursalı İsmail Hakkı’nın Eserlerinden Hareketle Şiir Görüşü ve Şiir Yazma Şekli”, **Turkish Studies Dergisi**, Erzincan, 2007, C. 2, S. 3, ss. 106-121.¹¹⁴
20. Kezban Paksoy, Bursevî’nin Bir Eseri: Şerh-i Rumûzât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî, **Turkish Studies Dergisi**, Erzincan, 2009, C. 4, S. 6, s. 374-386.¹¹⁵
21. Ömer Başkan, “Halkı İrşad Çabasının Tefsire Yansımış Biçimi: Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân’ı ve Tefsir Yöntemine Dair Bir Değerlendirme” , **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Samsun, 2008, C. VIII, S. 3, s. 127-144.¹¹⁶
22. Halil Çeltik, “Bursalı İsmail Hakkı’nın Eserlerinde Hayatına Dair Anekdotlar”, **İlmî Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 2006, S. 22, s. 33-49.¹¹⁷
23. Ziya Kazıcı, “İsmail Hakkı Bursavî’ye Göre Osmanlı Müesseseleri”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1989-1992, S. 7-8-9-10, s. 207-220.¹¹⁸
24. Ziya Avşar, “Rûhu’l-Mesnevî’de Mesnevî’nin İlk 18 Beytinin Şerh Yöntemi”, **Turkish Studies Dergisi**, Erzincan, 2007, C. 2, S. 3, s. 59-72.¹¹⁹

¹¹³ (Çevrimiçi) <http://www.mevlana.selcuk.edu.tr/yayinlar/dergi1.pdf> , 03 Eylül 2011.

¹¹⁴ (Çevrimiçi) <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi5/aydemiryasar1.pdf> , 25 Eylül 2011.

¹¹⁵ (Çevrimiçi) [http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1783136126_paksoykezban1865\(D%c3%bczeltme\).pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1783136126_paksoykezban1865(D%c3%bczeltme).pdf) , 25 Eylül 2011.

¹¹⁶ (Çevrimiçi) http://www.dinbilimleri.com/Makaleler/1550991026_baskan.pdf , 25 Eylül 2011.

¹¹⁷ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D01445/2006_22/2006_22_CELTIKH.pdf , 25 Eylül 2011.

¹¹⁸ (Çevrimiçi) http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00072/1989_1992_7-10/1989_1992_KAZICIZ.pdf , 25 Eylül 2011.

¹¹⁹ (Çevrimiçi) <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi5/avsarziya.pdf> , 25 Eylül 2011.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-HUC CETİ'L-BÂLİĞA'NIN TAHLİLİ

I. KİTÂBÜ'L-HUC CETÜ'L-BÂLİĞA'NIN TANITILMASI

A. Eserin Nüshaları

Üzerinde çalıştığımız nüsha, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi Türkçe bölümü 2217 numarada kayıtlı müellif hattı ile yazıldığı belirtilen¹²⁰ nüshadır. Eserin ayrıca değişik kütüphanelerde müellif hattı olmayan farklı nüshaları da vardır. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Cârullah 2084-1, Hacı Mahmud Efendi 1867, Hacı Mahmud Efendi 2882-7, Halet Efendi 249, Yazma Bağışlar 3988 nolu bölümlerinde yazma nüshaları mevcuttur. Ayrıca Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 42 Kon 5317 arşiv numarasında da 89 yapraklı bir yazma nüshası daha bulunmaktadır.

Üzerinde çalıştığımız nüsha, 109 varak olup nesih tâlik karışımı hat ile yazılmıştır. Ne zaman yazıldığına dair her hangi bir kayıt mevcut değildir. Her sayfa 14 satırdan oluşmaktadır. Genel olarak açık ve düzgün bir hat ile kaleme alınan eserin tahrip olmuş, okunamayan bölümü yoktur. Kısa kırmızı çizgilerle söz başları belirtilmiştir. Ayrıca âyet, hadis ve kelimeler kibar nakillerinden açıklamaya geçerken

¹²⁰ Namlı, a.g.e., s.199.

nakil ile kendi izahı arasını kırmızı apostrof ile ayırmıştır. Nadiren sayfa kenarlarında asıl hattan başka hat ile yazılmış birkaç kelimelik açıklamalar yer almaktadır.

B. İçerik Yönünden Eserin Tanıtılması

Kitâbü'l-Hucetü'l-Bâliğa, sistematik bir yapıya sahip olmayan, bölüm veya konu başlıkları olmayan, sohbet tarzında yazılmış, tedâillerle değişik mevzulara geçişler olan bir kitaptır. Müellif, konuyu anlatırken son zikrettiği kelimeyi veya mevzuyu açıklama gereği hissettiğinde herhangi bir noktalama işareti olmadan o meseleyi anlatmaya girişir. Daha sonra yine bir işaret olmadan kaldığı yerden devam eder. Genel olarak metne baktığımızda tasavvufun ve hayatın her alanına değinen bir içerikle karşılaşırız. Burundan kılın nasıl koparılacağından vahdet-i vücûd konusuna kadar çok çeşitli meselelerden bahseder.

Kitabın ilk sayfası Arapça paragrafla başlamaktadır. Bursevî, burada Hz. Peygambere salat-u selam getirdikten sonra kitabın el-Hucetü'l-Bâliğa diye isimlendirilme sebebini açıklar. Bu ismi Kur'an'dan aldığını ve insanlara yol gösteren bir kitap olsun diye el-Hucetü'l-Bâliğa adını verdiğini söyler. Rum diyarında Arapça bilen az olduğundan kitabı Türkçe yazdığını belirtir.¹²¹ Son sayfada yer alan bir sayfalık Arapça ibârede kitabın nerede ve ne zaman yazıldığına dair bilgiler yer alır. Eseri Üsküdar'da meskûn iken Hicrî 1133 senesinin Şevval ayının sonu ile Zilka'de ayının başlarında yazdığını belirtir. Bu tarih Mîlâdî takvime çevrildiğinde 1721 yılının Ağustos ayının ortalarına denk gelmektedir.¹²²

Bursevî, söz konusu eserinde meseleleri tavnîh ederken şiire de yer vermektedir. Alıntı olan şiirler sadece tek beyit olarak alınmıştır. Bu şiirlerden ikisi Fuzulî'ye (ö. 963/1556)¹²³, bir tanesi Yunus Emre'ye (ö. 720/1321)¹²⁴, yine birer

¹²¹ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucetü'l-bâliğa*, İÜYEK, Türkçe bölümü nr. 2217, vr. 2a.

¹²² Bursevî, *a.g.e.*, vr. 110b.

¹²³ Bursevî, *a.g.e.*, vr. 103b, 106a.

¹²⁴ Bursevî, *a.g.e.*, vr. 86b.

tanesi Aziz Mahmud Hüdâyî¹²⁵ ve Şeyhülislam Mehmet Bahâî Efendi'ye (ö. 1064/1654)¹²⁶ aittir. Diğer altı şiir ise kendi yazdığı şiirlerdir.¹²⁷

C. Eserin muhtevâ özeti

Kitâbu'l-Hucceti'l-bâliğa'da konu başlıkları olmaması sebebiyle metne hızlı bir şekilde göz atabilmek mümkün değildir. Bu sebeple araştırmacıların eserin muhteviyatına daha çabuk nüfûz edebilmeleri için burada içeriğin ufak bir özetine yer verilmiştir.

Bursevî, eserinin ilk satırlarına insanın kemâl yolculuğunun nasıl olması gerektiğiyle başlar. Bu yolculuğun kalpte olan iyi hallerle gerçekleşeceğini yoksa bedenle yapılan amelin tek başına yeterli olmadığını, *Kitâb-ı Câvidân* okuyan ışık ehlinin sadece kalp ve Kur'ân'ın bâtın manasının esas olduğuna inanarak ilhâda düşüklerinin altını çizer.[2b] Kalbin insanın baş azası olduğunu hatırlattıktan sonra onun ism-i a'zam'a mazhar olduğunu, sultanların âlemde baş olmaları hasebiyle ism-i a'zâmın zâhirine mazhar olduklarını, özellikle Hz. Peygamber'in sîreti üzere olan halifelerin bu durumda bulunduklarını söyler. [3b]

Bursevî, ashabın Hz. Peygamber'le mülâki olma şekillerine insilâh ile görüşmeyi de ekler. İnsilâhın uykudan ve hayalden farklı olduğunu, onun cismani kayıtlardan sıyrılmak demek olduğunu vurgular. Uykuyla insilâh arasındaki farkı bal örneğiyle açıklar. İnsan rüyada bal yedikten sonra uyandığında damağında onun tadı kalmaz. Ama insilahda böyle değildir. Balı yemiş gibi damağında tadı kalır. [4a]

İnsanın küçük âlem yani enfüs, kâinatın büyük âlem yani âfâk olduğunu, insanın âlemin ruhu sayıldığını, onsuz kâinatın olamayacağını, insân-ı kâmilin ölüm ve sual meleşinden korkmayacağını çünkü onları kendi suretinden, kendi eczâsından bir cüz gibi gördüğünü söyler. [5b]

¹²⁵ Bursevî, **a.g.e.**, vr. 102b.

¹²⁶ Bursevî, **a.g.e.**, vr. 99a.

¹²⁷ Kendine ait üç şiir kitabı ve on adet çeşitli şairler üzerine yaptığı şerhleri bulunan Bursevî'nin edebî yönüne dair kısa bir değerlendirme için bkz. Murat Yurtsever, "İsmail Hakkı Bursevî", **DİA**, İstanbul, 2003, C. XXIII, s.107.

Nefis hevâdan ve şehvetten kesilmedikçe kalb, ilim ve feyz ile buluşamaz. Kalbin feyzle dolması melek vasıtasıyla olduğu gibi vasıtasız olarak ilâhî ısrak ile de mümkün olur. Bursevî bu satırlardan sonra feyzle alakalı yedi beyitten oluşan Hakkî mahlasıyla kendi yazdığı şiiri ekler. [8b]

Divitten sayfa üzerine nasıl harfler, kelimeler yazılıyorsa aynı şekilde nokta-i zattan da hakikatler ve mâhiyetler sayfası üzerine isimler nakşolunup çeşitli taayyün terkibi ile kitab-ı kebîrin zuhura geldiğini, bu zuhura gelişin evvelinin akl-ı evvel sonunun ise sûret-i insaniyye ile teşekkül ettiğini, Hz. Âdem'in yirmi sekiz harfin mazharı olduğunu bütün dillerin ondan çoğaldığını söyler. [10a] Rûh-i müdebbir olan ruhun, ilâhî nefha ile vücûda geldiğini, Hakk'ın kenz-i mahfi iken kendini izhar için halkı halk ettiğini, Hakk'ın zatının kühnünün ancak sıfatlarıyla bilinebileceğini, insanın rûhânî kuvvetinin meleklere benzediğini açıklar. [11a] İnsanın on iki uzvunun on iki burca benzediğini, işitme, görme, tatma, dokunma, koklama gibi kuvvetlerinin de yedi yıldızı andırdığını belirtir. [14a]

Lisanın kalbin tercümanı olduğunu, tercümansız mana anlaşılmadığı gibi lisan olmadan da hakikatlerin aktarılamayacağını, onun için imanın itibarının kelime-i şهادete dayandığını, dağlarda, yeryüzünün üçra yerlerinde ve fetret devrinde olan insanların tevhd-i aklî ile muâheze olunacağını, İslam beldelerinde yaşayan insanların ise bununla beraber tevhd-i imanîden de sorumlu olacağını belirtir. [14b]

Âlem-i ekvân ile âlem-i enfüsün birbirine benzediğini, âlem-i kebirde üç yüz altmış beş gün olduğunu bunun mukabilinde âlem-i sağır olan insanoğlunda da aynı sayıda mafsâl bulunduğunu anlatır. [15a]

“Hû” kelimesinin boğazın en alt ucundan çıkan he harfi ile dudağın en dışından çıkan vav harfine kadar bütün mahreçleri kendisinde barındırdığını, “hû” zikrinin böylece tüm merâtibden geçerek sırr-ı azîme delalet ettiğini, kelime-i şهادetten sonraki en faziletli ezkâr ve esmâ olduğunu söyler. [15b]

Ene'l-hak davası iddia edenlerin mahallin kendini Hak'tır diyerek ilhada düştüklerini, Hallac'ın ene'l-hak demesinin böyle olmadığını, onun fenâfillah

makamında olduğunu, bu makamda “sen atmadın o attı” fehvasınca ene’l-hak sözünü Hakk’ın söylediğini ifade eder. [16a]

Yeryüzünü dağların, insanı iskeletinin ayakta tuttuğu gibi bir dağ mesabesinde olan Ricâlullahın da esas-ı âlemi ayakta tuttuğunu, bu sebeple zikr-i muttasıl ehli var oldukça âlemin fenâ bulmayacağını belirtir. [17a]

Altın otuz altı bin senede, gümüş on sekiz bin senede kemal bulduğu gibi insan-ı kâmilin de buluş çağı olan onsekiz yaşında Hakk’ı bulmaya başladığını intihâsı olan kırk yaşına yakın bir zaman olan otuz altı yaşında ise kemâle erdiğini, kırk yaşından sonra insanın tabiatının soğumaya başladığını, kuruduğunu, aşî kabul etmediğini anlatır. [17b]

İnsanda bütün hayvanların ahlakının mevcut olduğunu, marifeti itibariyle meleklerle benzediğini, fakat insanoğlunun kendisine ilahi nefha üfürüldüğü için kemâlât-ı ilâhiyyeye mazhar olduğunu meleklerde ise bi’l-fiil bütün kemâlâtın zuhura gelmediğini söyler. [23a] İnsanın kibir ve kedûret yönünden şeytana benzediğini kibrin sonunun ilahlık davası, kedûretin sonunun ise ehl-i siccîn olduğunu anlatır. [23a] Cehennemlik kişinin nefs-i hayvâniyyesi ile oraya gireceğini, rûh-u insanîsinin dışarıda kalacağını, ehl-i cennetin ise kalp ve ruh mertebesiyle cennete gireceğini nefis ve tabiat mertebesinin ise cehenneme tard olacağını izah eder. [23b]

Doğruluk ve yalancılığın söz ile olmadığını gerçek sıdkın vücûd-i vâhide iki demekten uzaklaşarak mümkün olacağını, sıdkın gayesinin ikilikten halas olarak yektâlık âlemine vüsûl olduğunu belirtir. [24a]

İnsanı cesaretiyle aslana, cehaletiyle hayvanlara, gazabıyla kaplana, fesâdıyla kurda, sabrıyla eşeğe, şehvetiyle güvercine, hilesiyle tilkiye, hırsıyla fare ve karıncaya, cimrilikte köpeğe, harama harîsliğiyle hınzıra, kin tutmasıyla deveye, cömertlikte horoza, kanâatta baykuşa, mülk edinmesiyle kediye, erken kalkmasıyla kargaya, himmetiyle doğana ve kaplumbağaya, basîretiyle hüdhüde benzetir. [24b]

İnsanın basîretinin açılması için tevhid sürmesini gözüne çekmesi gerektiğini, müminin ise tevhidin suretinde kalmayıp “lâ mevcûde illallah” olan tevhidin hakikatine ermesi gerektiğini vurgular. [31a]

İnsanın cümle eşyanın numûnesi olmasıyla bütün zıtları kendinde cem ettiğini, bir müminin aynı zamanda kâfir olması mümkün müdür, sualine karşılık müminde îmânın bi’l-fiil küfrün ise bi’l-kuvve mevcut olduğunu belirtir. [32b]

İsimleri Hakk’a ıtlak ederken bazı kuralların bulunduğunu, anlamı güzel de olsa sehî, refîk, fakîh, tabîb gibi mahlukâta izafe edilen isimlerin Hak için ıtlak olunmayacağını ifade eder. Hakk’ı mûcib-i bi’z-zât, illet-i ûlâ gibi filozofların söylediği sözlerle anlatmanın da ilhâd olduğunu söyler. Vücud-i mutlak ve ayn denilmesinin ise mümkün olabileceğini anlatır. [34b]

Bursevî, vahdet-i vücûd ile ilgili açıklamalarda bulunur. Hakk’ın aynı olmanın yanlış anlaşılması gerektiğini, onun aynı demenin cisim olarak aynı anlamında olmadığını altını çizer. Bununla ilgili vezir ve sultan örneğini verir. “Vezir ve sultan aynıdır” demekten murâdın bedende birdir demek olmadığını, bilakis hükümde birdir demek olduğunu, zira vezirin emir ve nehyde, hal ve akitte sultan gibi olduğunu söyler. [36b] İnsanın her gördüğü nesneye ayn-ı Hakk demesinin ilhâd olduğunu, Hakk’ın zuhûru veya ayn-ı vâhide diyebileceğinin üzerinde durur. Bununla ilgili bir sûfî ile bir kelamcının arasında geçen köpekte Hakk’ın zuhur edip etmediği meselesini tartışır. [39b] Tevhîd-i hakîkî ehli olan insanın dahi zındık olmaktan sakınması gerektiğine, abd ile rabbi birbirine karıştırmaması lüzûmuna dikkat çeker. [43b]

Sebepleri inkar edenlerin ve sebep yoktur diyenlerin sebebi inkar ederken bile bir sebep olan lisanı, dili kullandığını belirtir. [44a] Ehl-i Sünnetin şariat, tarikat, hakikat ve ma’rifet diye dört mertebeye itibarı içerdiğini, bunlardan yalnız birini kabul etmekle kişinin ehl-i sünnet olamayacağını üzerinde durur. [44b]

Üç çeşit makam olduğunu, ilk makam olan makâm-ı mukarrebînin bütün makamların üstünde bulunduğunu, bu makamda “hû” zikrinin çekildiğini söyler. Makâm-ı ashâb-ı yemînin ikinci makam olduğunu, bu makamda “Hû Allah” zikrinin

çekildiğini vurgular. Üçüncü makam olan makâm-ı ashâb-ı şimâlin ise ehl-i dalâlet olduğunu anlatır. [45a]

Lâ ilâhe illallah zikri ile Allah zikri arasında farkların bulunduğunu, bir takım hayaller gören mübtedî saliklerin nefy ve isbat içeren lâ ilâhe illallah zikri ile bu hayalleri ortadan kaldırdığını belirtir. [47a] Sâlik-i meczuba göre başlangıç zikri kelime-i tevhid, meczûb-i sâlike nisbetle bu zikir Allah zikridir. Bazı tarikatlarda her mübtedîye Allah zikrini verdiklerini, aç karnına bal yedikten sonra midenin bozulması gibi yeni başlayan müride kelime-i celâleyi vermenin de ruhanî ihtilâca sebep olacağını söyler. [47b]

“Varlığın birliği” yaklaşımının yanlış anlaşıldığını, iki ayrı hakikatin tek bir hakikate dönüşemeyeceğini, kulun ilâh olamayacağını vurgular. At nasıl insan olamazsa kulun da rab olamayacağını belirtir. At ve insan örneğinde mümkünün mümkününe dönüşmesi nasıl gerçekleşmiyorsa mümkün ile vücûb arasında da tahavvüllün asla gerçekleşemeyeceğini ifade eder. Hallac’da da tahavvülden ziyade fenânın gerçekleştiğini, vücûd-i imkânînin fenâ bulup ortada sadece vücûd-i vâcibin kaldığını söyler. [49b]

Enbiyâ ve evliyâyâ ezâ ve ihanetin Hakk’a râci olmasıyla, onlara ezâ verenlerin bizzat intikam sahibi Hak tarafından cezalarının verileceğini anlatır. Buna örnek olarak Hallac’ın idamına fetva veren müftünün başına gelen fecâati aktarır. [50b]

Gerek âlem-i vücûb, gerekse âlem-i ekvânda herkesin seyrine göre bir ilm-i mahsusu olduğunu, eşyanın kendine mahsus tesbihi bulunduğunu, açık keşf sahibi kişilerin bu tesbihi işittiklerini belirtir. [53a]

İnsana vâki olan bazı hayallerin akabinde lezzet ve ferahlık duyulmasının o hayalin melekî ve rahmânî olduğuna delalet ettiğini, akabinde bıkkınlık ve sıkıntı veren hayalin ise nefsânî ve şeytânî olduğunu söyler. Hayal esnasında çok tehlikelerin geçtiğini, şeytanın hayale karışabileceğini, ona inanmayıp hiç durmadan reddetmek gerektiğini belirtir. Esmâ ehlinde bu gibi temessüllerin çok vâki olduğunu, tevhid ehlinin bundan uzak olduğunu anlatır. [54a] Herkesin meşrebine

göre birçok tarikatın bulunduğunu, asıl tarikatın tarikat-ı Muhammediyye, ilk ihdas edilen tarikatın ise Üveysîlik olduğunu belirtir. Her sun‘-ı ilahînin Hakk’a giden bir yol olduğunu, bu yüzden ehlullahın her birinin bir yüzden irşad bulduklarını ve Hak’tan âgah olduklarını vurgular. [54b]

Dört mezheb imamından sonra ictihadın olup olmadığı sualine her asırda müctehidin geleceği ve o müctehidlerin de ehlullahın arasından çıkacağını anlatır. Ehlullahın ilham sahibi olduğunu, vahiy sahibi bir peygambere vahiy dışındaki alanda nasıl ictihad câiz oluyorsa sâhib-i ilhama da ictihadın câiz olacağını belirtir. [58a] Bazı âlimlerin “ümmetin ihtilafı” hadisini zanaat ve sanatlarda olan çeşitliliğe haml ettiklerini, zira aynı sanatın herkes tarafından yapılmasının zaruretleri ortadan kaldırmayacağını, aksine ortaya büyük sıkıntıların çıkacağını söyler. [59b]

Hak’tan vahşet üzere dünyadan ayrılanın sû-i hâtime ile gideceğini, onun için Hak ile ünsiyetin ve uzlete çekilmenin gerekli olduğunu vurgular. [60b] Fenâdan sonra bekâ bulup cem makamına ulaşan sufînin önündeki perdelerin kalkacağını, hicab-ı rahmet makamına ulaşacağını, böylece Hakk’ı müşâhede edeceğini anlatır. [61b] Sıfat âleminin zat âlemine perde olduğunu, lakin bu perde ince olduğundan mükâşifin müşâhedesine mani olmayacağını belirtir. [62a]

Âlemin ağaca benzediğini, mebdeinin ruh-i Muhammedî ve âhîrinin cism-i Ahmedî olduğunu, fenâfillah ehlinin ağaca itibar etmeyip onun aslı olan tohuma nazar ettiğini, bekâbillah ehlinin ise ağaca itibar edip tohumu ağaç üzerinden seyreylediğini söyler. [62b]

Hüznün yüce bir makam olduğunu, Resulullah’ın devamlı hüznü olduğunu, Hakk’ın hüznü kalbi sevdiğini açıklar. [63a] Seyr âleminin dünya günüyle her güne bin gün şeklinde tertip olunduğunu ve bu âlemlerin kiminin cismânî, kiminin ruhânî ve kiminin ise manevî olduğunu belirtir. [64a]

İnsan-ı kâmilin tohum gibi olduğunu, tohumda yeşerecek bitkinin bütün hûlasasının saklı olması yönüyle insân-ı kâmilin de yaratıcının sırlarının mazharı olduğunu, bu sebeple onun için ism-i a‘zam denilebileceğini belirtir. [64b]

Ashâb-ı şimâlin kıyamet gününde Hak'tan mahcûb kalacağını, ashâb-ı yemînin ise makamlarına göre Cenab-ı Hakk'ı müşâhede edeceklerini, hatta enbiya, evliya, şüheda ve diğer ehl-i salâh arasında bu makamlardan dolayı çok farklılıklar olduğunu belirtir. [65a]

Vahdet-i vücûd sırrı olarak Hakk'ın kemalde şerîkinin bulunamayacağını, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmanın, mahlukun âyinesi miktarınca tecelli eyleyen ve mahlukta zâhir olan esmâ ve ahlâk-ı ilâhiyye olduğunu belirtir. [65b] Esmâ tarîki ile tevhid tarîkinin farklı olduğunu, esmâ tarîkinde tasarrufun çok gerçekleştiğini, tevhid ehlinde ise kerâmet-i kevnîyyenin fazla ortaya çıkmadığını söyler. [66b]

Kerâmetin, Hakk'ın kullarına ikram ve nimeti olduğunu, fakat kerâmet-i ilmiyyenin kerâmet-i kevnîyyeden evlâ olduğunu, bu iki kerâmet ehlinin kulluk ve edep ile istidraç ehlinden farklı olduğunu anlatır. [67a]

Biatın her insana gerekli olduğunu, padişahın dahi biat ehli olması gerektiğini, halkın kendisine biatının yeterli olmayacağını ve onun mübâyaasının bir mürşid-i kâmile vâsıl olmasıyla gerçekleşeceğini ifade eder. [67b] Ehl-i mübâyaaya ışık demenin ilhadı gerektireceğini, zira mübâyaa ehlinin ehl-i sünnet olduğunu, ışık ehlinin ise zâhiren mübâyaa kalıp batinen ilhâda düştüklerini belirtir. [68b]

Temiz ve güzel toprakta biten nebâtın dahi pâk ve nefis olacağını buna teşbîhen hikmetin kaynağı kalbin de tâhir ve nezîh olması durumunda lisandan feyz ve hikmet çıkacağını söyleyerek kalbin temizliğine önem vermenin gerekliliğini vurgular. [69a]

Resulullah'ın Mi'rac gecesinde bütün varlığını, terkipini hal edip, âlem-i tecrîd ve tefrîde ayak bastığını, burada Hak ile Hak olduktan sonra tekrar yeryüzünden Hakk'ı müşâhedeye döndüğünü, Hak ile Hak olmanın ilhâd ve küfür olmadığını, çünkü burada istihâle bulunmadığını belirtir. [70a]

Mücâhedenin her durumda gerektiğini, bir sıkıntı karşısında mücâhedeyi bırakmaktan ziyade sıkıntının izin verdiği ölçüde mücâhedeye devamın ilahi bir emir olduğunu, bu ümmete emir ve yasakların Hakkın bir ikramı olarak hafifletilerek geldiğini, dolayısıyla amellerde usr ve haracın bulunmadığını söyler. [72a] “Mâ lâ

yutâk”ın üç kısımdan teşekkül ettiğini, birincisinin muhâl-i aklî, ikincisinin muhâl-i âdî, üçüncüsünün ise muhâl-i ârizî olduğunu anlatır. [73b]

İmanı mümtenî olan birine teklif-i iman etmenin ayn-ı sâbitesinin gereğince olduğunu, burada irâdî bir emirden ziyade teklîfî bir emir bulunduğunu, zira irâdî emir olsaydı murad olan imânın, ilâhî irâde gereğince imânı mümtenî olanda gerçekleşeceğini, Resulullah’ın Ebû Cehil’in imanının mümtenî olduğunu bildiği halde kendisine imân teklifinde bulunmasının buna örnek olduğunu, kaza ve kadere dâir bu sırta makâm-ı hayret denildiğini belirtir. [74a]

Tarikat nesebine ta’n edenlerin cahiliyet üzere bulunduklarını, cahiliyyede nesebe ta’n etmenin âdet olduğu, bir kimse sahih bir nikahdan tevellüd etmişse ona sövülemeyeceğini, zira bu kötü sözlerin Hz. Peygamber’e kadar gideceğini anlatır. [75a] Nikâh-ı sahîhadan gelen birisinin velâyet mertebesine vâsıl olmaya daha istidatlı olduğunu, veled-i zinanın ise böyle olmadığını, şeriatta nikâh-ı sahîhadan tevellüd edene velâyet imkanı olunca tarikatta da ehl-i nefesden tevellüd eyleyenin öncelikli olduğunu söyler. [75b]

Kur’an’ın zâhir ve bâtınına itikad etmenin gerekliliğini, Kur’an’ın bâtının ehlullah olduğunu, onları inkar etmenin Resulullah’ı inkâra sebep olduğunu aktarır. [76a] Nefs-i emmâreyi öldürmedikçe ma’rifet gülünün koklanamayacağını, bu sebeple dili tutmanın, kötülükten alıkoymanın gerekliliğini vurgular. [77a]

Mübtedî sâlik için sohbet-i rûhâniyyenin değil, sohbet-i cismâniyyenin lazım olduğunu, sohbet-i rûhâniyyenin üzerinde sohbet-i ilâhiyyenin yer aldığını belirtir. [81b] Kesbin insan ve cinne mahsus olduğunu, melekte kesbin yer almadığını, meleğin kemalinin ref’î, insan ve cinnin kemalinin ise tedricî ilerlediğini, çünkü melekte ruhânî kuvvet bulunduğunu, ayrıca melek de dahil velilerin ve herkesin bir makam sınırı olduğunu anlatır. [82a]

Salâhın çok çeşitli mertebelerinin bulunduğu, bu mertebelerin en yükseğinin takvâ-yı hakikat, en düşüğünün ise takvâ-yı şariat olduğunu belirtir. [84a] Peygamberlerin varlığı, âleme iyilik verdiği gibi her asırda mevcut olan rabbânî

âlimlerin de ademoğlunun salâhına vesile olduğunu, lakin bunların söylediklerini kabul etmedikçe zâhir ve bâtın-ı âleme salâhın ulaşmayacağını ifade eder. [84b]

Allah'ın vâcib li zâtihî olduğunu, cümle eşyanın ondan südür ettiğini, güneşin doğmasıyla bütün karanlığın yok olup varlıkların görünmeye başlaması gibi kenz-i mahfî olan Hakk'ın tecellisiyle bütün sırların vücud bulduğunu izah eder. [85b]

Ehlullahın kutub gibi isimlerin kendilerine ıtlakından etbâını men ettiklerini, şöhrete ait bazı lafızların kendileri için kullanılmasından hoşlanmadıklarını, zira ahfiyâ olanların ortaya çıkmayı istemediklerini söyler. [88a] İnsân-ı kâmil'in okyanusa benzediğini, okyanusun, içine düşen hiçbir şeyden etkilenmemesi, değişmemesi gibi insân-ı kâmilin de evsafından fenâ bulup ruhunun âlem-i emre çıkarak âlem-i halktaki zulumât ve kedurâtta etkilenmeyeceğini belirtir. [88b]

Hakk'ın iki kişiye sûret-i vâhidede tecelli etmeyeceğini, her şahsa itikadına ve haline göre ayrı surette tecelli edeceğini, ism-i vâsiin hükmünün tecelliyatta farklı olacağını ifade eder. [89a] Hakk'ın bizzat görünmeyeceğini, temessül yoluyla zuhur edeceğini, burada Hak yolcularının ayakları kaydıran bazı temessülâta dikkat etmesi gerektiğini, mesela şeytanın kendisini sema ve yer arasını kaplamış vaziyette göstererek ilahlık davasına girebileceğini, sâliklerin onu Hak sanarak ilhâda düşebileceğini anlatır. [90a]

Cennetin yüz derecesinin bulunduğunu, doksan dokuz esmâ-i ilâhiye ve bir de bu isimlerin bâtını olan ism-i âzamla beraber yüz esmânın buna mukabil geldiğini, esmâda ism-i âzam câmi olduğu gibi cennetin derecelerinde de ism-i âzam kabul edilen Rasulullah'ın derecesinin cümle derecelerden müşerref sayılacağını beyan eder. [92a]

Âşıkları burada tegannîden men eden nasipsizlerin cennette sidretü'l-müntehâdan ortaya çıkacak güzel sestem sağır, ruha haz veren bu sestem nasipsiz kalacaklarını, çünkü dünyada oluşmayan kemalin âhirette de meydana çıkmayacağını ifade eder. [93a]

Hakikat-i Muhammediyye'nin taayyün-i evvel ile olan zâta denildiğini, ilk ve son ism-i a'zama delâlet ettiğini, Hz. İdris'in onun nâibi kabul edildiğini, diğer

aktâbın da Hz. İdris'in nâibleri olduğunu açıklar. [94a] Resulullah'ın iki mertebesinin bulunduğunu, bunlardan birinin velâyet, diğerinin ise nübüvvet olduğunu, kendileri göç ettiklerinde nübüvvetin onunla sona erdiğini, velâyet kapısının ise ile'l-ebed açık kalacağını beyan eder. [95a]

Enfusî tecellinin, âfâkî tecelliden daha kuvvetli olduğunu, zat ile sıfat sırrının insanda toplanmasından onun her cihetten mükerrem olduğunu, basîret nuru bahşedilmediğinde insanın zayıf, nursuz ve fersiz kalacağını, basîret sahibi olmasıyla her mevzuya nüfûz edeceğini, hiçbir sırrın gizli kalmayacağını söyler. [97b]

Meleklerin muhabbet ehli olup aşk ehli kabul edilmediklerini, ehl-i aşk olmamalarının sebebinin bütün esmânın hakikatleri ile tahakkuklarının bulunmadığını, onun için Hakk'a vüsullerinin insân-ı kâmillerin vüsulleri gibi mertebe-i ulyâdan olmadığını, Hakk'ın cemâlini göremeyeceklerini, belki makamları kadar seyredeceklerini belirtir. [100a]

Bu ümmetin kâmillerinin enbiyâ mertebesinde bulunduğunu, enbiyâ vasıtasız şekilde nübüvvet kandilinden ışıık aldığı gibi, insân-ı kâmillerin de perdesiz ve vasıtasız oradan nur aldıklarını, diğer ümmetlerde ise kendilerine gönderilen nebîlerin rûhânîyyeti vasıtasıyla o nuru edindiklerini aktarır. [101a] Ümmet-i Muhammed'in âhir zamanda gelmesinden dolayı istidatlarının tam olduğunu, az bir ömür içinde çok faydalı neticeler elde ettiklerini, diğer ümmetlerin ise uzun ömürlerine rağmen az fayda temin ettiklerini anlatır. [101b]

İnsanın Allah tarafından affedilip bağışlandığına kanaat getirmemesi, ayrıca ma'rifet yolunda kemâle ulaşması ve yüksek derecelere varması için gayret göstermesi gerektiğini, yoksa sonunun hüsrân ve pişmanlık olacağını, din yolunda kendinden üsttekilere gıpta ve hased ederek o marifetlere ulaşmak için çabanın lüzumunu izah eder. [103b]

Felsefecilerin yalnız haşr-i rûhânîyi kabul etmeleri, âlemin kîdemini savunmalarının küfür olduğunu, belki kadîm ve ebedî olanın onun maddesi sayıldığını, yoksa ebedî olanın avârız ve levâzımı olmadığını anlatır. [104b]

Sülûkun sohbetle mümkün olduğunu ve onun bir çok şartının bulunduğunu, lisanı ve kalbi mâlâyâniden korumanın, insanlardan uzletin, az yemek, az uyumak, az konuşmanın, geceleri ihya etmenin bu şartlardan sayıldığını izah eder. [107a]

D. Eserde geçen âyetler

Bilindiği üzere tasavvuf, diğer İslami ilimler gibi dinin iki önemli kaynağı Kur'an ve Hadis üzerine bina edilmiş, temel dayanaklarını bu iki kaynaktan almıştır. Ayrıca mutasavvıflar, dirayet ve rivayet metodunun dışında üçüncü bir metod olan işârî tefsiri geliştirmişlerdir. Bir mutasavvıf olan Bursevi de *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa* adlı eserinde mevzuları açıklarken kimi zaman ayetlerin işârî tefsir özelliğinden faydalanır. Eserin tamamında yaklaşık yetmişe yakın âyeti yeri geldikçe tefsir eder. Kimi yerde âyetleri delil olarak zikreder, kimi yerde ise mevzunun açılıp daha kolay anlaşılması için âyetlerden faydalanır. Bazen ise âyetin tümünü almayıp ilgili olan bölümü veya kelimeyi seçer. Âyetler zikredilirken âyet olduğu vurgulanır. Bunun için o âyetin önünde veya sonunda “kâle teâlâ”, va'îdi, mazmûnu, vefkince, nassı, sırrı, mûcibince, “kâlellâhu Teâlâ”, “tenzilde gelir”, “nitekim gelir” gibi kelimeler kullanılır. Kimi yerde ise âyet olduğu belirtilmeden Kur'an'dan nakiller yapılır.

Bu bölümde *Kitabü'l-Hucceti'l-Bâliğa*'dan işârî anlama gelebilecek bazı ayetler, müellifin meşhur eseri *Rûhu'l-Beyân*¹²⁸ adlı tefsiriyle karşılaştırılarak verilecek, ardından eserde geçen diğer âyetler zikredilecektir.

“Hayır, şüphesiz ki onlar o gün Rablerinden mahrumdurlar.” (Mutaffifin 83/15). Eserde bu âyet ashâb-ı şimâlin âhiretteki durumuna delil olarak zikredilmiştir. Ashâb-ı şimâl Allah'ın cemâlini göremeyecektir. Ashâb-ı yemîn ise aksine Hakk'ın

¹²⁸ *Rûhu'l-Beyân*, Bursevî'nin Beyzâvî ve Ebu's-Suûd Efendi'nin tefsirlerini başlıca me'haz olarak birçok müfessirin ve mutasavvıfın sözlerini derleyerek oluşturduğu önemli bir işârî tefsirdir. Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul, Bilmen Yay., 1973, C. II, s. 712.

cemaline nazar edecektir.¹²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinde ayeti yorumlarken işârî bir anlamı olmayan “yalancılar” kelimesini kullanır. Yalancılar, aynı surede geçen kıyamet gününü yalanlayanları telmih için kullanılan bir kelimedir. Allah, onların kötü amelleri sebebiyle kalb aynalarının karardığını, ilâhi tecellînin nurunu gösterecek bir taraflarının kalmadığını belirtir. Bursevî, bu ayetin âhirette Hak Teâlâ'yı görmenin delillerinden biri olduğunu anlatır. Nitekim kendisinden yapılan bir nakilde İmâm-ı Mâlik de aynı görüşü savunur, bu ayetin Hakk'ı âhirette görmenin delillerinden olduğunu söyler. İmâm sözlerine şöyle devam eder: “Çünkü O, hiç kimseye gözükmeyecek olsaydı, sadece kafirlerin göremeyeceklerini söylemenin bir anlamı olmazdı.”¹³⁰

“Güzel yerin bitkisi Rabbinin izniyle çıkar.” (Araf 7/58). Bu âyeti müellif, hikmet yatağı olan kalbe işaret ederek tefsir eder. Kalp temiz olursa lisandan çıkacak olan sözün de güzel olacağını, kötü kalplilerin ağızlarından, davranışlarından habîs söz ve işlerin meydana geleceğini söyler.¹³¹ *Rûhu'l-Beyân*'da bu âyet Peygamberlerin getirdiği şerîatlarla açıklanmaktadır. Onların getirdiği şerîat, kalplerin hayat suyu olup Rab'bin izniyle çıkan güzel yerin bitkisine benzemektedir.¹³²

“Ölüden diriye, diriden ölüyü o çıkarıyor.” (Rum, 30/19). Âyetin tefsirinde müellif, ölüden diriye çıkartma tabirini dinen nakıs kişilerden kâmil evlatların zuhur etmesiyle açıklamıştır. Güzel bir itikatla hizmet sonucu nâkıs kişilerden kâmil insanlar zuhur edebilir. Ayrıca bu kişiler sûreten nâkıs görünseler dahi nikâh-ı sahîhadan gelmişlerse velâyet mertebesine de vusul edebilirler. Veled-i zina ise böyle değildir.¹³³ Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân*'ında da buna benzer olarak “ölüden dirinin doğması” câhilden âlimin çıkması ve “diriden ölünün çıkartılması” âlimden câhilin çıkabileceği manasına geldiğine işâret edilir. Bunun yanında “ölüden diriye çıkartma” tabiri meniden insanı, yumurtadan kuşu, kâfirden mü'mini, bozguncudan ıslâh edeni

¹²⁹ Bursevî, a.g.e., vr. 65a.

¹³⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, İstanbul, el-Mektebetü'l-Furkan, 1996, C. X, s. 368.

¹³¹ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr. 69a

¹³² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, C. III, s.181.

¹³³ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr. 75b

çıkartma, “Diriden ölüyü çıkartma” ise insandan menîyi, hayvandan yumurtayı, mü’minden kâfiri, ıslah edenden bozguncuyu çıkartma diye tefsir edilmektedir.¹³⁴

“Böylece sizi orta bir ümmet yapmışızdır.” (Bakara, 2/143). Bursevî burada zikri geçen “vasat ümmet” terkinin iki peygamber ahlakını mezceden ümmet olarak açıklar. Onlar İsa peygamberin cemal özelliği ile Musa peygamberin celal özelliğini birleştirmişlerdir. Böylece basîret ve müşâhedeleri sâir ümmetlerden ekmel olarak ilm-i kemâlât ve ameliyyenin zirvesine ulaşmışlardır.¹³⁵ Hz. İsa ve Hz. Musa’nın yukarıda geçen sıfatlarını Muhammed ümmetinin kendinde mezcetmeleri *Rûhu’l-Beyân* tefsirinde birebir yer almasa da “orta ümmet” terkinin üzerinde bazı mülâhazalar dile getirilir. Her zaman için bir şeyin orta kısmının daha korunaklı ve kenarlarının tehlikelere bulaşma ihtimalinin daha fazla olması, “vasat ümmet” olan Ümmet-i Muhammed’in de şirk, inkâr ve büyük günah gibi pisliklere bulaşmasının daha az olacağının işareti olarak yorumlanır.¹³⁶

“Onun yedi kapısı vardır, onlardan her bir kapı için bir grup ayrılmıştır.” (Hicr, 15/44). Bu âyette cehennemin yedi kapısı zikredilmektedir. Müellif, cehennemin yedi kapısını, temizlenmesi gereken yedi kötü haslet olarak tarif eder. O yedi huy şunlardır: Kibir, haset, riya, ucub, hubb-i mal, gazap ve hubb-i câh. Karşılığında ise cennetin sekiz kapısını zikreder. Sekiz kapı, insanın uzvu mukabilindedir. İşitme, görme, konuşma organları; eller, ayaklar, mide, tenasül uzvu ve kalb, şariat ve tarikat hükümleri açısından iyi olursa o kişi dâr-ı rahmete ulaşabilir. Yoksa ednâ derecelerde kalacağını ifade eder.¹³⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* tefsirinde bu âyetle ilgili işârî bir yorumda bulunmaz. Cehennemin yedi kapısını yedi tabaka olarak veya bu yedi tabakanın kapıları şeklinde tefsir eder. Mesela cehennemin en üst tabakası veya kapısı müslümanların âsilerinin gireceği yerdir. Daha alt mertebeler ise kâfirler için hazırlanmış tabakalardır.¹³⁸

Eserde geçen diğer âyetler ise aşağıda liste halinde verilmiştir.

¹³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, C. VII, s. 17.

¹³⁵ Bursevî, *Kitâbü’l-Huccetü’l-bâliğa* vr. 101a

¹³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, C. I, s. 247.

¹³⁷ Bursevî, *Kitâbü’l-Huccetü’l-bâliğa*, vr. 103a.

¹³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, C. IV, s. 470.

vr. nr.	Sure ve âyet no	Âyet
6b	Enfal, 8/12	فَقَتَبَتُوا الَّذِينَ آمَنُوا
7a	Fetih, 48/10	يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ
10a	Fussilet, 41/53	سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ
11a, 97b	Sâd, 38/72	وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي
15b	İnsân, 76/28	نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ
16a	Enfâl, 8/17	وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى
18a	Rahmân, 55/68	وَنَخْلٍ وَ رَمَانٍ
18a	En‘âm, 6/59	وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ
18a, 69a	Ârâf, 7/58	وَالْبَلَدِ الطَّيِّبِ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا
19a	Bakara, 2/189	يَسْتَلُونَكَ عَنِ الْآهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ
19b	Duhân, 44/29	فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ
22a	Müddessir, 74/31	وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ
24a	Mâide, 5/119	يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ
24b	Tevbe, 9/119	وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ
28a	Kasas, 28/83	تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا
31b	Rahmân, 55/29	كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ
32a	Âl-i İmrân, 3/133	وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ
33b	Şûrâ, 42/11	لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

33b, 39b	A'râf 7/180	و ذروا الذين يلحدون فى اسمائه
34a	Furkân, 25/60	قالوا وما الرحمن
34a	Tâhâ, 20/8	لا إله إلا هو
36a	Mâide, 5/116	تعلم ما فى نفسى و لا أعلم ما فى نفسك
36a	Tâhâ, 20/39	و لتصنع على عينى
36a	Tûr, 52/48	واصبر لحكم ربك فإنك بأعيننا
37a	Nisâ, 4/80	من يطع الرسول فقد أطاع الله
37a	Feth, 48/10	إن الذين يبايعونك إنما يبايعون الله
46b	Hadîd, 57/13	باطنه فيه الرحمة و ظاهره من قبله العذاب
50a	Nisâ, 4/157	و ما قتلوه و ما صلبوه و لكن شبه لهم
50b	Mâide, 5/67	و الله يعصمك من الناس
51b	Haşr, 59/2	فاعتبروا يا أولى الأبصار
51b	Mâide, 5/71	و الله بصير بما يعملون
52a	Asr, 103/3	و تواصوا بالحق و تواصوا بالصبر
52b	İsrâ, 17/84	قل كل يعمل على شاكلته
52b	Neml, 27/88	صنع الله الذى أتقن كل شئ
53a	İsrâ, 17/44	و إن من شئ إلا يسبح بحمده
53b	Mü'min, 40/16	لمن الملك اليوم لله الواحد القهار
53b, 71a	Kasas, 28/88	كل شئ هالك إلا وجهه
54b	A'râf, 7/180	لله الاسماء الحسنى فادعوه بها

60b	Bakara, 2/113	و قالت اليهود ليست النصارى على شئى و قالت النصارى ليست اليهود على شئ
60b	En‘âm, 6/91	قل الله ثم ذرهم
64b	A‘râf, 7/198	و تراهم ينظرون إليك وهم لا يبصرون
65a	Mutaffifîn, 83/15	كلا إنهم عن ربهم يومئذ لمحجوبون
65b	Şûrâ, 42/11	ليس كمثله شئى
69b	Hümeze, 104/7	تطلع على الأفئدة
69b	Duhân, 44/49	ذق إنك أنت العزيز الكريم
69b	Secde, 32/14	و ذوقو عذاب الخلد
69b	Fâtır, 35/12	ملح أجاج
71a	Rahmân, 55/26-27	كل من عليها فان و يبقى وجه ربك ذو الجلال و الإكرام
72a	Tegâbun, 64/16	فاتقوا الله ما استطعتم
72a	Hac, 22/78	و جاهدوا فى الله حق جهاده
72a	Hac, 22/78	ما جعل عليكم فى الدين من حرج
72b	Bakara, 2/286	لا يكلف الله نفسا إلا وسعها
72b	Bakara, 2/286	يريد الله بكم اليسر و لا يريد بكم العسر
72b	Bakara, 2/286	ربنا ولا تحمل علينا إصرا كما حملته على الذين من قبلنا
73a	A‘râf, 7/157	و يضع عنهم إصرهم و الأ غلال التي كانت عليهم
73a	Bakara, 2/286	ربنا و لا تحملنا ما لا طاقة لنا به

74b	Muhammed, 47/31	حتى نعلم
74b	Enfâl, 8/37	ليميز الله الخبيث من الطيب
75b	Rûm, 30/19	يخرج الحي من الميت
77b	Zümer, 39/47	و بدالهم من الله ما لم يكونوا يحتسبون
78a	Sâd, 38/26	يا داوود إنا جعلناك خليفة في الأرض
78a	Tâhâ, 20/114	و قل رب زدني علما
79b	Neml, 27/38	أَكْمِلْشَنِي جَنِّهَا
79b	Neml, 27/19	أنا آتيك به قبل أن تقوم من مقامك
80a	Neml, 27/40	قال الذي عنده علم من الكتاب أنا آتيك به قبل أن يرتد إليك طرفك
81b	Kıyâme, 75/19	ثم إن علينا بيانه
82b	Fâtır, 35/1	أولى أجنحة مثني و ثلث و رباع
83a, 100b	Sâffât, 27/164	و ما منا إلا له مقام معلوم
84a	Şuarâ, 26/214	و أنذر عشيرتك الأقربين
84b	A‘râf, 7/56	و لا تفسدوا في الأرض بعد إصلاحها
84b	Bakara, 2/213	كان الناس أمة واحدة
85a	Lokmân, 31/21	بل نتبع ما وجدنا عليه آباءنا
87b	İsrâ, 17/70	و لقد كرّمنا بنى آدم
90a	En‘âm, 6/102	ذلكم الله ربكم
90a, 90b	Tâhâ, 20/14	إنني أنا الله
90a, 90b	A‘râf, 7/143	لن تراني

91a	Nahl, 16/107	و الله لا يهدى القوم الكافرين
91a	Zâriyât, 51/55	و ذكر فإن الذكرى تنفع المؤمنين
92b	Şuarâ, 26/1; Kasas, 28/1	طسم
80a, 94b	Fâtır, 35/41	إن الله يمسك السماوات و الأرض أن تزولا
94b	Târık, 86/17	فمهل الكافرين أمهلهم رويدا
95b	Nahl, 16/16	و بالنجمهم يهتدون
99b	Enfâl, 8/8	ليحق الحق و يبطل الباطل
101a	Bakara, 2/143	و كذلك جعلناكم أمة وسطا
103a	Hicr, 15/44	لها سبعة أبواب
109b	Bakara, 2/255	لا تأخذه سنة و لا نوم

E. Eserde geçen hadisler

Bursevî, her alanda eser yazan bir müellif olarak hadisle de ilgilenmiş, onunla alâkalı yaklaşık yedi kitap yazmıştır. Bunlardan en önemlileri *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, *Şerhu'l-Hadîsi'l-erbaîn* ve *Şerhu'l-Erbaîne hadîsen*'dir. Sonuncusu İmam-ı Nevevî'nin *Kırk Hadis*'inin Türkçe şerhidir. Bunların dışında yine hadis şerhleriyle ilgili bazı risâleleri de vardır.¹³⁹

Müellif, hadisle ilgili yaptığı müstakil çalışmalarının dışında üzerinde çalıştığımız eserde de bazı hadisleri şerh eder. Eserde yaklaşık yirminin üzerinde hadis geçmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunlardan yirmi tanesi hadis

¹³⁹ Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, **DİA.**, C. XXIII, s.106

kaynaklarında yer almaktadır. Geriye kalan hadisler içinde ise mevzu olan ve hadis kitaplarında bulunamayan rivayetler yer almaktadır. Ayrıca müellifin naklettiği hadisler kaynaklardan tespit edilirken anlamca doğru olsa bile bazı rivayetlerin kaynaklardaki rivâyetlerle lafzen uyuşmadığı görülmüştür.

Bursevî, eserinde yer verdiği alıntıların başına veya sonuna eğer hadis ise “mazmûnu”, “hadîsde gelir” veya “nitekim hadîs-i kudsîde gelir” kelimelerini, hadis değil ise “ba‘zı urefâ demişlerdir ki”, “demişlerdir ki”, “nitekim gelir”, “nitekim derler”, “zîrâ demişlerdir ki”, kelimelerini ekler. Bazen de sözü söyleyen kişinin ismini vererek alıntıda bulunur. Eserde geçen hadisler aşağıdaki cetvelde zikredilmektedir.

vr. nr.	Kitap	Hadis
2b	Aclûnî, C. II, s.236	من عمل بما علم ورثه الله علم ما لم يعلم
4a	Ebû Dâvûd, Sünnet 9; Tirmizi, Fiten 47	الخلافة بعدى ثلاثون سنة
7b	Aclûnî, C. I, s.185	أنا من الله و الممنون من فيض نورى
7b	Heysemi, Mecmau'z- Zevâid, Hadis no: 14026	كان فخما مفخما
8a	Aclûnî, C. II, s.305	الولد سر أبيه
15a	Müslim, İmân 43; Müsned- i Ahmed, 464, 498	من مات وهو يعلم أن لا إله إلا الله دخل الجنة
20a	Heysemi, Mecmau'z- Zevâid, Hadis no: 18740	النوم أخوا الموت ولا ينام اهل الجنة
20a	Buhari, Da‘vât 7; Müslim, Zikir 2711; Ebû Dâvûd, Edeb 107; İbn-i Mâce, Dua	الحمد لله الذى أحيانا بعد ما أماتنا و رد إلينا أرواحنا و إليه النشور

	16	
27a	Buhârî, Cihâd 154; Müslim, Cihâd 1739; Ebû Dâvûd, Cihad 101; Tirmizî, Cihâd 4; İbn-i Mâce, Cihad 28	الحرب خدعة
35a	Ebû Dâvûd, Fiten 1; Tirmizî, Fiten 7; İbn-i Mâce, Fiten 8	لا تجتمع أمتي على الضلالة
37a	إن الله خلق آدم على صورته şeklinde benzer bir rivayet için bkz. Müslim, 2612; Müsned-i Ahmed, 7323	إن الله خلق آدم فتجلى فيه
54b	Buhârî, Şurût 18; Müslim, Zikir 2677; Tirmizî, Da‘vât 83; İbn-i Mâce, Duâ 10	من احصاها دخل الجنة
57a	Buhârî, Fedâilu’l-Kur’ân 5; Müslim, Salatu’l-müsâfirîn 818; Nesâî, Sıfatu’s-salâh 37; Ebû Dâvûd, Sucûdu’l-Kur’ân 22; Tirmizî, Kırâat 11	أنزل القرآن على سبع لغة
57a, 60a	Aclûnî, C. I, s. 56	إختلاف أمتي رحمة
59a	Nesâî, 5486; Ebu Dâvûd, 5094; İbni Mâce, 3884	اللهم إني أعوذ بك من أن أجهل و يجهل علي
61b	Nesâî, Sıfatu’s-salât 62; Müsned-i Ahmed, 18325; Sahîhu İbn-i Hibbân, Salât 1971	و أسألك لذة النظر إلى وجهك الكريم أبدا دائما سرمدًا
65b	Hadis olarak aslı yoktur. Elbânî, Silsiletü’l-Ehâdisi’l-daîfa ve’l-mevdûa, C. 6, s. 346	تخللقوا بأخلاق الله تعالى

72b	Buhari, 5947; Nesaî, 5522; Ebu Dâvûd, 5070; Tirmizi, 3393; İbni Mâce, 3872	خلقتنى و أنا عبدك و أنا على عهدك و وعدك
75a	Musannef İbn-i Ebî Şeybe, 32298; Musannef Abdurrezzâk, 13273	ولدت من نكاح لا من سفاح
77a	Aclûnî, C. I, s. 128	أعدى عدوك التى بين جنبيك
85a	Buhârî, Bed'u-l-halk 1	كان الله و لم يكن شئى غيره
85a	Buhari, Bedu'l-Halk 1	كان الله ولا شئى معه
88b	Müslim, Fazâil 2278; Ebû Dâvûd, Sünnet 14; Tirmizî, Menâkıb 1; İbn-i Mâce, Zühd 37	أنا سيد ولد آدم ولا فخر
91b	Buhârî, Tevhid 54; Müslim, Kader 2647; Ebû Dâvûd, Sünnet 17; Tirmizî, Kader 3; İbn-i Mâce, İftitâhu'l-kitab 10	إعملوا فكل ميسر لما خلق له
102a	Müsned-i Ahmed, 27163	لا رهبانية فى الإسلام
108a	Buhârî, Savm 47; Müslim, Sıyâm 1103; Ebû Dâvûd, Sıyâm 24; Tirmizi, Sıyâm 62	أيكم مثلى إنى أبیت عند ربى يطعمنى و يسقینى
65b	Hadis olarak aslı yoktur. Elbânî, Silsiletü'l-Ehâdisi'd-daîfa ve'l-mevdûa, C. 6, s. 346.	تخللقوا بأخلاق الله تعالى

F. Eserde geçen özlü sözler

vr. nr.	Kaynak	söz
12a	Genellikle sufî kaynaklarda geçmekte. Alûsî Rûhu'l-Meânî isimli tefsirinde bu sözü Hz. Peygamber'e nispet etmektedir.	ما عرفناك حق معرفتك يا معروف
33b	Aziz Mahmud Hudaî'nin sözüdür.	Hüdâ zâhirdir, mahlûk mestûr
35a	Bu hadisi İmam Gazali İhyâ'da rivayet etmiş, kitaptaki hadislerin tahririni yapan Irâkî bunun aslını bulamadığını söylemiştir.	خلقت الخلق ليربحوا علي لا ربح عليهم
35b	Molla Ali el-Kârî bu sözün sûfiyyeye ait olduğunu söylemiştir.	الآن على ما عليه كان
35b	Mutasavvıf Fâris b. İsa Bağdâdî'nin sözüdür.	و ليس على الله من الكون أثر
36b	İbnü'l-Arabî'nin sözüdür.	سبحان من أظهر الأشياء و هو عيناها
55b	Kaynaklarda sûfiyyenin sözü olarak geçmektedir.	الطرق إلى الله بعدد أنفاس الخلائق
61b	Muaz b. Cebel'in sözüdür.	صنف من أهل الجنة لا يستر الرب عنهم
80b	Arap atasözüdür. "İşi ehline bırak" sözüne benzer anlamdadır.	أعط القوس باريها

81a	İbrahim b. Edhem'in sözüdür.	لا يجيئ الخير ممن تعود أفخاذ النساء
81b	Ebu Yezid Said b. Evs'in sözüdür.	خذوا العلم من أفواه الرجال
110a	Arap atasözüdür.	من طلب الحساء لم يغله مهرها

G. Eserde geçen özel isimler:

1. **Işık ehli**¹⁴⁰: Eserin ilk satırlarında Işık ehlinden bahsedilerek okuyucu uyarılmakta, onların çoğunun mülhid ve Hurûfî oldukları, şeriattan saptıkları söylenmektedir.[3a]

¹⁴⁰ Işık ehli: Âşık kelimesinden bozma bir kelimedir. Dervişler hakkında kullanılır. Bkz. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB Yay., 1971, C. II, s. 9; Ayrıca XIV. yüzyılda Kalenderîler için de kullanılan bir tâbirdir. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, **Kalenderîler**, Ankara, TTK Yay., 1992, s.103,104,105,134; İsmâil Hakkı, *Vesîletü'l-Merâm* adlı eserinde onların felsefecileri ve Eflâtun'u taklit ettiklerini söyler. Bkz. Nizamettin Burak, **İsmail Hakkı Bursevî'nin Vesîletül-merâmı (İnceleme-metin)**, DEÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2006, s.102; Bursevî, bazı ışıkların yakîne ulaşip tekâlif-i şer'iyenin üzerlerinden düştüğünü söylediklerini, bu sözlerle onların mülhid olduklarını anlatır. Bkz. Mehmet Tabakoğlu, **İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Hasekiyye'sinin İkinci Bölümü**, MÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008, s.185; İsmail Hakkı, *Tuhfe-i Recebiyye*'de din ve devlet işlerinin bu ışıklar yüzünden bozulduğunu, her ehl-i devletin yanında kendi hevâ ve hevesine uygun bir ışık ehlinin bulunduğunu söyler. Bkz. Selim Çakıroğlu, **İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye İsimli Eserinin Değerlendirmesi**, MÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s. 193; Bir başka eserinde ise Işıkların Bâyezîd-i Bistâmî'ye ışık dediklerinden bahseder. Eğer onlar bu gibi ricâlullaha iktidâ ediyorlarsa ehl-i sünnet olup bidatten uzaklaşmaları ve ihtida etmeleri gerektiğini belirtir. Bkz. Fatmanur Betül Öncel, **İsmail Hakkı Bursevî'nin Risâle câmia li Mesâil nâfia İsimli Eserinin Günümüz Türkçesi ve Bu Eser Işığında Kelamî Görüşleri**, SÜSBE, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2009, s.65; *Kitabü'n-netice*'de ise insanların sırr-ı şerîat bilmeyen amelsiz, tembel bu insanlardan uzak durmalarını, Işık olanın yolunun Türkistana, âşık olanın yolunun ise Kâbe'ye çıkacağını belirtir. Bkz. Ali Namlı-İmdat Yavaş, **Kitabü'n-netice II**, İstanbul, İnsan Yay., 1997, s.422.

2. **Kitâb-ı Câvidân¹⁴¹**: Işık ehlinin *Kitâb-ı Câvidân* okudukları aktarılır.[3a]

3. **Bilâd-ı Arnavûd**: Işık ehlinin en çok bulunduğu yerin Balkanlarda Arnavutlar arasında yaygın olduğu anlatılır.[3a]

4. **Dört halife, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin**: Hulefâ-i Erbaa ve Hz. Hasan “Hilâfet benden sonra otuz senedir.” hadîsinden yola çıkılarak gerçek halife sayılır. Hz. Hasan ile birlikte hadiste geçen hilâfet müddetinin tamamlandığı söylenir.[3b] Ayrıca Hz. Hüseyin hilâfeti alamadan şehit olduğu için hadiste zikredilen kapsama alınmaz.[4a]

5. **Mehdî-yi Muntazar¹⁴²** (ö. 260/874): Beklenen Mehdî ile diğer birkaç imamın hilâfetlerinin hakîkî değil, hükmî olduğu anlatılır.[4a]

6. **Hz. Ömer (ö. 23/643)**: Onun meşrebinin cezbe olduğu, Hz. Peygamber’i öldürme niyetiyle geldiğinde Hz. Peygamber’in onun elbisesinden tutup sarstığı zaman cezbe hâlinin oluşup Müslüman olduğu, onun tarîkinde cezbenin önemli olduğu vurgulanır.[8a]

7. **Hz. Âdem**: Onun yirmi sekiz harfin kaynağı olduğu, bütün harflerin Hz. Âdem üzerine nüzûl ettiği ifâde edilir.[10a]

¹⁴¹ Câvidânnâme: Fazlullah-i Hurûfî’nin (ö. 796/1394) yazdığı bu eser Hurûfîler tarafından ana kaynak sayılmaktadır. Fazlullah, Kur’ân’ı kendi bâtinî görüşleri doğrultusunda tefsir etmiş, bazı surelerin başındaki hurûf-i mukataanın sırlarını çözdüğünü söyleyerek *Câvidânnâme*’yi Kur’ân’ın bir tefsiri olduğunu öne sürmüştür. Bkz. Hüsamettin Aksu, “Câvidânnâme”, **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII, s. 178.

¹⁴² Gerçek ismi Muhammed b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed el-Mehdî el-Muntazar olan on iki imamın sonuncusu bu zât, İmâmiyye Şîa’sı tarafından hâlen gaybet hâlinde olduğuna, gelecekte mehdî olarak ortaya çıkıp dünyada adaletli bir düzen kuracağına inanılmaktadır. Bkz. Mustafa Öz, “Mehdî el-Muntazar”, **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 376.

8. **Ebu'l-Mansûr el-Mâturîdî**¹⁴³ (ö. 333/944): Kelime-i Şehâdeti ikrâr etmenin hakîkatinin imandan bir rûkn olup olmadığı tartışılırken icrâ-i ahkâm için şart-ı lâzım olduğuna dâir Ma'turûdî'nin görüşü aktarılır.[14b]
9. **Nemrud**: İnsanın bir sivrisinek karşısındaki acziyetine misâl olarak Nemrud zikredilir.[22a]
10. **Hızır**: Allah'ın kudretiyle bir sivrisineğin ona asker olup Nemrud'u yere serdiği anlatılır.[22a]
11. **Âsım b. Sâbit**¹⁴⁴: Kureyşlilerin kendisini bir köşede sıkıştırıp şehid ettiğinde arıların şehidin çevresini sarıp müşriklerin onun bedenine dokunmalarına engel olduklarından bahsedilir.[22b]
12. **Abdullah ibni Enes ve Abdullah ibni Zübeyr**: Müşrikler tarafından asıldıktan sonra örümceklerin onların edep yerlerini kaplamaları ve müşriklerin kötü nazarlarından onların edep yerlerini korumaları anlatılır.[22b]
13. **Hızır**: Cennette anâsırın değişeceği ve güzelleşeceği açıklanırken yüz yirmi senede bir Hızır'ın vücûdunun yenilendiği gibi cennet ehlinin de vücûdlarının her ân yenileneceği ifâde edilir.[26b]

¹⁴³ Maturîdî, imanın kalbin tasdîkinden ibâret olduğunu, amelin imandan cüz olmadığını savunmuştur. Bkz. Bekir Topalğlu, "Mâturîdî", **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII, s. 155.

¹⁴⁴ Âsım b. Sâbit b. Ebû el-Aklah, Ensâr'dan ilk müslüman olanlardandır. Hayatındayken hiçbir müşrike dokunmamak ve hiçbir müşrikin de kendisine dokunmaması için dua etmişti. Allah onun duasını kabul ederek cesedine müşrikleri dokundurtmamak üzere çevresine bir arı topluluğu göndermişti. Bu yüzden "Hamiyye'd-debr" yani "Arı topluluğunun koruduğu kişi" denmiştir. Bkz. İbn-i Hacer el-Askalânî, **el-İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe**, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995, C. III, s. 460.

14. **Hâşimîler:** Resûlullah zamanında Hâşimî olanlara zekat ve sadaka almadıkları için ganîmetlerin beşte birinin pay edildiği ama şimdi zekat ve sadaka alabileceklerine dâir fetvâ verildiği belirtilir.[27a]

15. **Hız. Nûh:** Tufandan sonra karga ve güvercini haber almak için gönderdiği, karganın söz dinlemeyip geri gelmediği güvercinin ise geri gelip haber getirdiği için Hız. Nûh'un ona dua ettiği aktarılır.[30a]

16. **Hız. Sıddîk (Ebû Bekir)** (ö. 13/634): Cenâb-ı Nübüvvet'e malla ve canla hizmet ettiği için makâm-ı sıddîkiyyete ayak bastığı, bütün evliyânın onun meşrebi üzere geldiği belirtilir.[30b]

17. **Hız. Süleyman:** Gözlerine Ka'be sürmesi denilen siyah sürme çektiği için uzakta bulunan suyu bile gördüğü, basîret gözünün açılması için de tevhîd sürmesinin çekilmesi gerektiği anlatılır.[31a]

18. **İmâm-ı Fâhru'r-râzi** (ö. 605/1209), **İmâm-ı Suyûtî** (ö 91/1505), **İsâmu'd-dîn:** "Hû" zikrinin esmâ-i ilâhiyeden olduğuna dâir bu üç müfessirin görüşü zikredilir.[34a]

19. **Hız. İsâ:** Havârîleriyle yolda giderken bir hınzıra rastlamaları, Hız. İsâ'nın dikkatleri hayvanın dişlerine çekerek ne güzel dişlere sahip bulunduğunu belirtmesi ve her şeyin güzel bir tarafının olduğunu söylemesi anlatılır.[43a]

20. **Hallâciyye:** Hallâc-ı Mansûr'un olmadığı, Hız. İsâ gibi göklere yükseldiğine inanan bu tâifenin ilhâda düştüğü beyân edilir.[50a]

21. **Hallâc-ı Mansûr**¹⁴⁵ (ö. 309/922): Hallâc'ın fenâ-i taayyün lâzımdır zannedip vücûd-i beşerîsini ortadan kaldırmak üzere hareket etmesinin yanlış olduğu, maksûd olanın dâvâdan fenâ olduğu açıklanır.[50a]
22. **Râbia-i Adeviyye** (ö. 185/801): Hz. Peygamber'in hırkasıyla gömülmeyi vasiyet etmesi ve o hırkanın kendisine nur olduğu akarılır.[51a]
23. **İbni Selûl**¹⁴⁶ (ö. 9/631): Münâfıkların başı olan bu zâtın cenazesinde ricâ üzerine Hz. Peygamber'in hırkasını cenazenin üzerine sermesi, hırkanın ona bir fayda vermediği ve Hz. Peygamber'in bu konudaki sözüne dikkat çekilir.[51b]
24. **Üveysiyye**¹⁴⁷: Bu tarîkatın Benî İsrâîl içindeki tarîkat-ı Bürhiyân'a benzediği ve ilk kurulan tarîkatın Üveysiyye olduğu belirtilir.[55a]
25. **Üveyse'l-Karânî** (ö. 37/657): Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında geçen vakâda Hz. Ali tarafında yer aldığına dikkat çekilir.[55a]
26. **Hız. Ali** (ö. 40/61): Hz. Ali'ye ilâh ve oğullarına peygamber diyenlerin bulunduğu, böyle söyleyenlerin büyük ilhâda düştükleri ve ehl-i tarîk kabul edilmedikleri izâh edilir.[55a]

¹⁴⁵ Hallâc'ın tasavvufî görüşleri için bkz. Süleyman Uludağ, "Hallâc-ı Mansûr", **DİA**, İstanbul, 1997, C. XV, s. 378.

¹⁴⁶ Gerçek ismi Abdullah b. Übey b. Selûl'dür. Hz. Peygamber devrinde Medine'de yaşayan münâfıkların reîsiydi. Vefat ettiğinde oğlu babasını kefenlemek için Hz. Peygamber'in hırkasını istemişti. Bkz. Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selûl", **DİA**, İstanbul, 1988, C. I, s. 139.

¹⁴⁷ Üveysiyye tarîkatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. Yaşar Ocak, **Veysel Karânî ve Üveysîlik**, İstanbul, Dergâh Yay., 1982.

27. **Nakşibendî, Kâdirî, Tarîk-i Üveysî, Rufâî, Edhemî, Bayrâmî, Gülşenî, Uşşâkî, Bektâşî, Mevlevî, Halvetî, Celvetî ve emsali tarîkatlar:** Bu tarîkatların hak tarîkatlardan sayıldıkları belirtilir.[55b]

28. **Şeyh Şâzelî** (ö. 656/1258), **Zünnûn-i Mısırî** (ö. 245/859): Bu zâtlarla birlikte her velînin Hakk'a değişik vesîlelerle ulaştığı örnekleriyle açıklanır.[55b]

29. **Ebû Hanife** (ö. 127/737), **İmâm-ı Şâfiî** (ö. 204/819), **İmâm-ı Mâlik** (ö. 179/795) ve **İmâm-ı Ahmed** (ö. 241/855): Dört imamın Kur'ân ve sünnetten bir çok mesele istinbât ettikleri ve dini halka kolaylaştırdıkları anlatılır.[57a]

30. **Şeyh Vefâ** (ö. 896/1491): Hanefî mezhebinden olduğu halde Fâtîha sûresinin başındaki besmeleyi Şafiîler gibi cehrî okuduğu, bu şekilde okumasının onun ictihâdına veyâ keşf-i ilâhîden işâret olduğuna hamledildiği aktarılır.[57b],[59a]

31. **Hız. Yâkub ve Hız. Yusuf:** Bu âlem-i imkânın aslında âyine-i vücûb olduğuna Hız. Yusuf'un âyine-i Yâkub olması örnek verilir. Ayrılıktan onların gözüne kan oturduğu gibi insanın da Hak'tan ayrılığa ağlaması misâl gösterilir.[63a]

32. **Ebu's-Suûd bin eş-Şibl (Abdülkâdir Geylânî'nin (ö. 561/1165) talebesi):** Şeyhi Abdülkâdir Geylânî'nin tasarruf ve kerâmet-i kevnîyyeyi kabul etmesine karşın Ebu's-Suûd bin eş-Şibl'in bunları kabul etmediği ve bu içtihadın onun faziletinden sayıldığı zikredilir.[66a]

33. **Fütuhât-ı Mekkiyye**: Esmâ tarîkinden gidenlerde tasarrufun ve kerâmet-i kevnîyyenin çok vâki olmasının bu kitapta zikredildiği anlatılır.[66b]

34. **İbrahim b. Edhem** (ö. 162/779): Kadınlarla fazla ilgilenmenin kötülüğüne dâir sözü aktarılır.[81a]

35. **Bâyezîd-i Bistâmî** (ö. 234/848): Cenab-ı Nübüvvet'in ulvî âlemdeki makâmına girmek isteyince bir parlak nurun gelip onu yaktığı, çünkü pâdişah odasına bile izinsiz girilemeyeceği ifâde edilir.[83b]

36. **Muhyiddîn-i Arabî** (ö. 638/1240), **Şeyh Sadreddîn-i Konevî**¹⁴⁸ (ö. 673/1274), **İmâm-ı Gazâlî**¹⁴⁹ (ö. 505/1111), **Mevlânâ Câmî**¹⁵⁰ (ö. 898/1492) ve **Mevlânâ Fenârî**¹⁵¹ (ö. 834/1431): Gerçek âlimlerin hep tarîkat ehli oldukları ve bu âlimlerin de tarîkatta sülûk ettikleri anlatılır.[99a]

¹⁴⁸ Vahdet-i Vücûd düşüncesinin İbnü'l-Arabî'den sonraki en önemli temsilcisidir. Konevî'nin Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ile olan yakın dostluğu da bilinmektedir. Bkz. Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV, s. 420.

¹⁴⁹ İmâm-ı Gazâlî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin öğrencisi ve Ebû'l-Kâsım el-Cürcânî'nin müridi Ebû Alî el-Fârmedî'ye (ö. 477/1084) intisâb etmiş, Nasr b. İbrahim el-Makdisî gibi devrinin sûfî büyüklerini ziyaret etmiştir. Hâris el-Muhâsibî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebû Nasr es-Serrâc ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi mutasavvıfların savundukları, şerîat ilmine aykırı düşmeyen ılımlı bir tasavvuf anlayışını benimsemiştir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Gazzâlî", **DİA**, İstanbul, 1996, C. XIII, s. 516.

¹⁵⁰ Asıl ismi Nûreddîn Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî'dir. Genç yaşta döneminin bütün ilimlerine vâkıf olmasına rağmen bu ilimlerden tatmin olmayan Melânâ Câmî, önce Nakşibendî şeyhlerinden Sa'deddîn-i Kaşgârî'ye intisâb etmiş, onun vefâtının ardından Hâce Ubeydullah Ahrâr'a bağlanmıştır. Vahdet-i Vücûd anlayışını savunan Câmî, Nakşibendîliği Vahdet-i Vücûd anlayışıyla kaynaştırmıştır. Bkz. Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII, s. 94.

¹⁵¹ Meşhur olan adıyla Molla Fenârî, İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı, onun görüşlerini Anadolu'da temsil eden bir âlimdir. Ayrıca Ebheriyye ve Rifâiyye tarikatlarından hilâfet aldığı, Zeyniyye tarikatına da intisaplı olduğu zikredilmektedir. Bkz. İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", **DİA**, İstanbul, 2005, C. XXX, s. 245.

II. KİTÂBÜ'L-HUC CETİ'L-BÂLİĞA'NIN TASAVVUF KAVRAMLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Kitâbü'l-Huc ceti'l-bâliğa, tasavvufî bir çok kavrama kısa izahatlarla değinse bile esas olarak vahdet-i vücûd düşüncesiyle bağlantılı insan, âlem, varlık gibi temel meseleler etrafında şekillenmektedir. Buna binâen eserde yer alan tâlî kavramlar yerine ana kavramların açıklanması önem arz etmekte ve eserin bu çerçeve içinde incelenmesinde fayda mülâhaza edilmektedir.

A. Vücûd ve Vahdet-i vücûd

Tasavvuf düşüncesinin en önemli kavramı olan vücûd, *Kitâbü'l-Huc ceti'l-bâliğa*'da başlıca mesele olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda bir İbnü'l-Arabî takipçisi olan Bursevî, eserin birçok yerinde varlıkla ve vahdet-i vücûd ile ilgili meselelere değinir. Felsefe tarihinin de en önemli meselesi olan varlık bahisleri anlaması ve anlatması sûfilere göre nazar ve istidlal yoluyla anlaşılmaktan çok keşf ve içsel tecrübe ile anlaşılabilir bir şeydir.¹⁵² Sûfiler vücûd ile ilgili bahisleri anlatmak durumunda kaldıklarında ya susmuşlar ya da felsefî bir dil kullanagelmışlerdir. Tasavvuf geleneği içerisinde duruma göre her ikisine de müracaat edilmiştir. Zira sûfiler, konuşulduğunda ayak bağı olabilecek bir dilin endişesini taşımışlardır.¹⁵³

Hakkında çokça konuşulan varlık yani vücûd kavramı hakkında öncelikle kısa bir bilgi vermek gerekmektedir. Lugat manası itibariyle matlubu bulmak olan vücûd,¹⁵⁴ sâlikin beşeri vâsıtalarından fânî olup Hakk'ı bulması ve Hak'la Hak

¹⁵² Muhyidin İbnü'l-Arabî, **Marifet Kitabı**, Çev. Hüseyin Şemsi Ergüneş, İz Yay., 2009, s. 34.

¹⁵³ Davud el-Kayseri, **Mukaddemât Füsûsu'l-Hikem'e Giriş**, Çev. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya. İnsan Yay., 2011, s: 22.

¹⁵⁴ A.Avni Konuk, **Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi**, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, İFAV Yay., 2005, C. I, s.4.

olduğunu belirtmek için kullanılır.¹⁵⁵ Nitekim Kâşânî, vücûd terimini bir şeyin kendisini başkasında veya başkasını kendisinde bulması olarak tanımlar.¹⁵⁶ İbnü'l-Arabî ise sûfilere ehl-i vücud ve ehl-i keşf ve'l vücûd demektedir. Ona göre Hakk'ın "kûn" emrinin sesinden dış âlemdeki vücûd meydana gelir. Vücûd kelimesi âyân-ı sâbitenin bulunduğu sübût âleminin karşısında dış varlıkta ortaya çıkış anlamında da kullanılır.¹⁵⁷

Vücûd kavramının metafizik felsefe içinde kazandığı anlamı ise şöyle ifade edilir: "Vücûd, vücûd olması bakımından ne tümel ne tikel ne genel ne özel ne onun zatına ilave ne zatiyla bir ne beraber ne de çoktur. O zatında her hangi bir değişme olmadan mutlak mukayyed tümel tikel genel özel tek ve çok olur"¹⁵⁸ Bu tam anlamıyla metafizik bir karşılıktır.

Bazı sûfilerin vücûda yükledikleri bu anlama kelamcılarının bir çok açıdan itiraz ettiği, zira bu kavramın Hakk'ı karşılamaya müsait olmadığı ve aklen muhal birtakım şeyleri kabul etmek zorunda bıraktığı bilinmektedir.¹⁵⁹ Muhakkık sûfiler ise "vücûd Allah'tır" diyerek vücûd lafzını ona isim yapmayı tayin etmediklerini, her mevcûd, vücûd ile kâimdir denilebilmesinden ve vücûd lafzının bu özelliğinin Hakk'ı çağrıştırıyor olmasından yola çıkarak onun zihinlere yaklaştıran bir kavram olduğu için tercih edildiğini beyan ederler.¹⁶⁰ Konevî de Hakk'a vücûd adının ıtlak edilmesinin durumu anlatabilmek için tercih edildiğini yoksa onun gerçek ismi olmadığını ifade eder.¹⁶¹

Varlığın birliği konusu (vahdet-i vücûd) ilk defa sistemli bir şekilde İbnü'l-Arabî tarafından ortaya konulmuştur. İbnü'l-Arabî, vahdet-i vücûd kavramını kullanmasa da eserlerindeki görüşleri varlığın birliği anlayışı üzerine dayanır.¹⁶² Vücûdun birliği demek olan bu görüş Hakk'ın vücûdu ile mahlûkatın vücûdu arasındaki irtibat ve münâsebeti îzah etmek için formüle edilmiştir.

¹⁵⁵ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yay., 2005, s.704.

¹⁵⁶ Abdurrezzak Kaşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2004, s.577.

¹⁵⁷ Suad el-Hakîm, **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yay., 2005, s.691.

¹⁵⁸ el-Kayserî, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁵⁹ Safiyyuddin el-Urmevî, **Risaletü't-Tis'îniyye fi'l-usûli'd-dîniyye**, Thk. Celal Ali Amir, Abdülmelik Muhammed Ahmed, y.y., y.y., t.y., s. 54. Urmevî, bu eserinde vahdet-i vücûd'u hulûl ittihad düşüncesinden dolayı hristiyanlıkla paralel değerlendirip Cenâb-ı Hakk'ın kendinden gayrı bir şeye hulûl ve başka bir şey ile ittihadının mümkün olamayacağını belirterek reddeder.

¹⁶⁰ Abdülğani en-Nablûsî, **Gerçek Varlık**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2003, s:30.

¹⁶¹ Sadreddin Konevî, **Tasavvuf Metafiziği**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2009, s:25

¹⁶² el-Hakîm, **a.g.e.**, s.649.

İbnü'l-Arabî'ye göre Hak ve halk, aynı hakikatin iki vechidir. Bu hakikate vahdet aynasından bakıldığında Hak diye adlandırılırken çokluk yönünden bakıldığında halk diye isimlendirilir. Fakat her ikisi aynı müsemmanın ismidir.¹⁶³ Sûfilerin keşfen ve zevken elde ettikleri vücûdun birliği hâlinin aklî kalıplarla ifade etme zorunluluğu, istidlal yoluyla ulaşılmış bir keyfiyetmiş intibâını verse de¹⁶⁴ bunu akıl tek başına idrak edemez. Ancak Allah'ta fâni olan kişi keşf ve zevk ile teyid edilmiş bir akılla onu kavrayabilir.¹⁶⁵

İbnu'l-Arabî'nin varlık anlayışı, kendisini kendi hakikatiyle bilmenin mümkün olmadığı, varlığının hiçbir sebep ve illete ihtiyaç duymadığı vücûd-ı sırf ve vücud-ı mahz olan Allah'ın vücudu üzerine kuruludur.¹⁶⁶

Bursevî'nin varlık anlayışı da İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud düşüncesine dayanır. Fakat şu var ki Bursevî'nin düşüncelerinde Osmanlı medrese geleneğinde hâkim olan ehl-i sünnet kelâm düşüncesi etkisinden kaynaklandığı düşünülen bir yorum farkı da göze çarpmaktadır. Farklı yorumlar diğer vahdet-i vücûd müdâfileri arasında da müşahade edilmektedir. Aynî'nin ifadesine göre herkes kendi meşrebine göre farklı bir yorum tarzı seçmiş ve bu çeçevede eser yazmıştır.¹⁶⁷

İbnü'l-Arabî'nin Yeni Eflatunculuk gibi İslam öncesi, İhvân-ı Safâ ve Mutezile gibi İslamî düşünce içinde neşvünemâ bulan ama merkezin dışında kalan bir çok akımdan beslendiği iddiaları kabul edilmeyecek olsa bile,¹⁶⁸ Konevî'nin başta felekler ve sudûr nazariyesi olmak üzere İslam filozofları arasında da kabul edilen ve kullanılan terminolojiyi kendince düzenleyerek kullandığı bilinmektedir.¹⁶⁹

Bu durum Bursevî'de biraz farklılık arz etmektedir. O diğer akımlar içinde kullanılan kavramları istimal etmekte biraz daha temkinlidir. Örneğin filozofların vücûd-ı mutlak hakkında ortaya koydukları illet-i ûlâ mefhumunu ve sudûr

¹⁶³ Ebu'l-Alâ Afîfî, **Tasavvuf İslam'da Manevi Hayat**, Çev. Abdullah Kartal, Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2004, s.168

¹⁶⁴ Mustafa Tahralı, *"Fusus'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücud ile alakalı bazı meseleler"* (A.Avni Konuk, Füsusu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi Girişi), İstanbul, İfav Yay., 2005, s.52.

¹⁶⁵ Afîfî, **a.g.e.**, s.168.

¹⁶⁶ H.Kamil Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler**, İstanbul, Ensar Yay., 2007, s.321.

¹⁶⁷ Mehmet Ali Aynî, *"İbn-i Arabî'yi niçin severim"* (Ferit Kam, M. Ali Aynî, İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi İçinde), İstanbul, İnsan Yay., 1992, s.192.

¹⁶⁸ Ebu'l-Alâ el-Afîfî, **İbni Arabî'de Tasavvuf Felsefesi**, Çev. Mehmet Dağ, İstanbul, Kırkambar Yay., 1998, s. 63.

¹⁶⁹ Konevî **a.g.e.**, s. 23.

nazariyesinin temel kabullerinden biri olan Hakk'ın mûcibü'n bi'z-zât olduğu düşüncesini müdafaa etmenin ilhad olduğunu vurgular.¹⁷⁰

Belki de bu kavramsal kısır döngüye düşmemek için Bursevî, eserinde vahdet-i vücûd'u anlatırken kavramsal değil daha çok benzetmeler üzerinden giden bir anlatımı benimser. Güneş ışığının mahreci açısından tek olduğunu, ağacın ne kadar dalları, yaprakları olsa da aslının bir tohum olduğunu, insan uzuvlarındaki çokluğu, ruhda bir çokluk olduğu anlamına gelmediğini, ruhun bölünemeyeceğini, ruhun tek olduğunu dile getirir.¹⁷¹

Bursevî'nin, Hakk'ın bizzat eşya olduğu gibi sıkça düşülen bir hatanın önüne geçmeye çalıştığı görülmektedir. Ona göre İnsan Allah'ın halifesidir. Tıpkı bir sultanın vezir olması gibi. Ancak vezîr-i âzâmın vekil-i mutlak iken bile kendisinin sultan olduğunu söylemesinin caiz olmadığına altını çizmektedir.¹⁷²

Bursevî'nin, ehlullahın Hak'tan âgah olma keyfiyetlerini anlatırken kendi keşfi tecrübelerini de aktarması onun vahdet-i vücûd'u keşfen tecrübe ettiğini ortaya koyar. Bursevî şunları söyler: “Bu fakir Hakkı, dolâb-ı kudreti müşahede edip oradan sırr-ı vahdete rahyâb olmuştur. Zira dolab ve âsiyâbın kutbu birdir. Ve çerhin dandanlarına hareket onun üzerine mebnîdir. Saat dedikleri nesne gibi ki zemberek üzerine bend olmuştur. Zahirde çerh ve bu kadar dandanlar ve hareketler ve âlât ki vardır. Cümlesinin ef'âli, emr-i vâhid üzerinedir ki zikr olunan zemberektir.”¹⁷³

Burada önemli bir tartışma ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar son devir müellifleri ısrarla her ikisinin aynı şeyi anlattığını söyleseler de¹⁷⁴ bu tartışma vahdet-i vücûd ile vahdet-i şühûd düşüncesi arasında yaşanmaktadır. Ahmed es-Sirhindî'nin vahdet-i vücûd nazariyesinin var olan bazı problemlerini ve yaşadığı keşfi gerekçe göstererek başlattığı bu alternatif akım, vahdeti şühûd düşüncesi olarak formüle edilmiştir. Onun değişik mektup ve risâlelerinde vurguladığı vücûd yaklaşımı,¹⁷⁵ ileride de görüleceği üzere fenâ-bekâ, seyr-i sülûk gibi önemli

¹⁷⁰ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.35a.

¹⁷¹ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.38a.

¹⁷² Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.42a.

¹⁷³ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.56b.

¹⁷⁴ M.Erol Kılıç, **Şeyh-i Ekber**, İstanbul, Sufi kitap 2010 s:329

¹⁷⁵ Ahmed Fâruk Sirhindî, “272. Mektup”, **Mektubât-ı Rabbânî**, Çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım, İstanbul, Yasin Yay., 2009, C.I, s. 189-212.

meftumlar etrafında sûfî düşünce sisteminde yaygın olan İbnü'l-Arabî merkezli varlık anlayışına yeni yorumlar getirmesine sebebiyet vermiştir.

B. İnsân-ı kâmil ve âlem

Âlem, felsefe ve kelam metinlerinde farklı açılardan incelenmekle birlikte tasavvuf literatüründe insân-ı kâmil nazariyesi ile izah edilmektedir. Nitekim bu farklı yönlerin farkında olanlar âlem meftumunu incelerken hem felsefî, hem tasavvufî yorumlarıyla beraber değerlendirirler. Örneğin Ebû'l-Bekâ, âlemin felsefî anlamının yanı sıra küçük âlem ve büyük âlemden bahsederek insân-ı kâmil nazariyesine kapı açar.¹⁷⁶ Bu yüzden İbnü'l-Arabî, âlemin kendisi olması hasebiyle âlemin devamının sebebi olan insân-ı kâmil'i gökleri tutan direk olarak niteler.¹⁷⁷ Bursevî de diğer sûfiler gibi âlem derken insân-ı kâmilî anlamaktadır.

Mümkünlerin nitelikleriyle sınırlanmış ve bu nedenle de Hakk'ın dışındaki her şeyin ismi olan varlığa âlem denildiği bilinmektedir. Çünkü âlem, Hakk'a göre gölge gibidir.¹⁷⁸ Diğer bir tanıma göre ise âlem yani bilinen denilmesinin sebebi Allah'ın isimler ve sıfatlar bakımından bilinmesidir.¹⁷⁹ Allah'ı isimler ve sıfatlar bakımından kim bilebilir? Sûfiler, kenz-i mahfî hadisinden yola çıkarak bunun insana bahşedilen bir özellik olduğunu beyan ederler.

Âlem, kâinatın bütün sırlarını bilmeye istidâtı olan insanın varlığı sayesinde bilinmezlikten, yok olmaktan kurtulur. Çünkü insan, küçük varlığına rağmen büyük âlemde yayılmış hakikatleri kendinde toplama özelliğine sahiptir.¹⁸⁰ İnsanın âlemin ruhu olması İbnü'l-Arabî'nin üzerinde önemle durduğu bir konudur. O herhangi bir hayvan-insanın değil ancak insan-ı kâmilin, âlemin ruhu olduğunu belirtir.¹⁸¹

Bursevî de Hakk'ın tam bir mazharı olan insanın, âlemin ruhu gibi olduğunu söyler. Nasıl ruhsuz beden olmazsa insan olmadan âlemin bir anlamı kalmaz. Fakat ruh bedensiz de var olur. Aynı şekilde insan da âlemsiz var olabilir. Âlemi, enfüsî ve

¹⁷⁶ Eyyüb bin Musa Ebû'l-Bekâ, **Külliyyât-ı Ebi'l-Beka**, Nşr. D. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısrî, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1993, s. 638.

¹⁷⁷ İbnü'l-Arabî, **Kitabu'l-Marife**, s:225

¹⁷⁸ Kâşânî, **a.g.e.**, s.361.

¹⁷⁹ Cebecioğlu, **a.g.e.**, s.47.

¹⁸⁰ el-Hakîm, **a.g.e.**, s.49.

¹⁸¹ el-Hakîm, **a.g.e.**, s.50.

âfâkî âlem diye ikiye ayıran Bursevî, enfüsî âlemin, insanı nitelediğini; âfâkî âlemin ise bütün kâinatı tafsîl ettiğini ifade eder. İnsanın bütün mevcudâtı icmâl ettiğini belirttikten sonra sebep olarak ism-i a‘zamın onun kalbinde tecelli etmesini gösterir.¹⁸² İsm-i a‘zamın tecelli etmesiyle insanın zâtında bütün kâinâtın sırrı müşâhede edilir. Vücûdundaki kuvâ-yı bâtine ile melekûtu, a‘zâ-yı zâhire ile de mülkü ihâta eder.¹⁸³

Ona göre insan ile âlem arasındaki ilişkiyi göz önüne alınırsa âlem-i kebîrde mevcut bulunan tüm unsurlar âlem-i sağırde karşılığı bulunur. Meselâ Bursevî, büyük âlemde vâkî üç yüz altmış günü, küçük âlem olan insandaki üç yüz altmış mafsala benzetir. Ayın yirmi sekiz menzili ile insan ağzından çıkan yirmi sekiz harf arasında bağ kurar.¹⁸⁴ Yeryüzü, dağlar, madenler, denizler, nehirlerin muâdilinin âlem-i sağırde mevcut olduğunu belirtir. İnsan cesedinin arz mukâbilinde olduğunu, kemiklerinin ise yeryüzünün çivileri olan dağ mesâbesinde bulunarak cesedi tuttuğunu belirttikten sonra dağları evtâd-ı ricâl’e yani Allah erlerine benzetir. Yeryüzünde ricâlullah bulunmazsa âlemin karışacağını söyler. Onun için zikir ehli inkirâza uğramadıkça âlemin fenâ bulmayacağını belirtir.¹⁸⁵

Her insan, tüm mevcudâtı bi’lkuvve veya bi’lfiil içerir. İşte bu özelliğini bi’lfiil açığa çıkaranlar kâmil insanlar yani peygamberler ve velîlerdir. Bu kâmil kimseler arasında da farklılık vardır. Hz Muhammed, bunların en kâmilidir. Hatta insân-ı kâmil Hz Muhammed’den ibarettir.¹⁸⁶

Âlem ve insân-ı kâmil’in benzerliğinden dolayıdır ki Abdülkerim Cîlî, tüm kitabı boyunca Hakk’a ve âleme dair anlattığı her şeyin insân-ı kâmil kavramını anlatmak için birer şerhten ibaret olduğunu beyan eder.¹⁸⁷ Neseffî de bütün mevcudâtın bir beden gibi, insânı kâmil’in de onun kalbi gibi olduğunu söylerken aynı şeyi ifade etmeye çalışmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸² Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.5b.

¹⁸³ Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.9b.

¹⁸⁴ Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.15b.

¹⁸⁵ Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.17a.

¹⁸⁶ Abdülkerim el-Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, İz Yay., 2002, s. 372.

¹⁸⁷ Cîlî, **a.g.e.**, s. 372.

¹⁸⁸ Azizüddin Neseffî, **İnsan-ı Kâmil**, Çev. A.Avni Konuk, İstanbul, Gelenek Yay., 2009, s. 69.

İnsân-ı kâmil, Hak Teâlâ'nın tecellîlerinin zuhûru olan tüm mevcudâtı içinde barındırdığına göre, Hakk'ın celâl ve cemâl sıfatlarından zuhûr eden tüm tecellîlerinin mazharı olarak “tam tecellî” olarak nitelenmesi de yerinde olacaktır.

İnsanın âlem, alemin de insan ve aynı zamanda Hakk'ın aynası ve tam tecellisi olabileceği meselesini çok derin olduğundan burada tahlil etmek mümkün değildir. Neseffî'nin “Hem yolcunun hem yolun hem de varılacak menzilin insanın kendisi olduğu” şeklindeki açıklaması muhtemelen insanın bu derinliğine işaret etmektedir.¹⁸⁹

C. Tecellî

Tasavvuf disiplini içinde kullanılan her önemli mefhum gibi tecellî kavramı da ıstılah haline geldikten sonra oldukça tafsilatlı ve birbirinden farklı tanımlamalar ve tariflere tabi tutulmuştur.

Açığa çıkmak, zuhur etmek anlamına gelen “celâ” kelimesinden türeyen tecellî¹⁹⁰ ilk dönem sûfî müelliflerden Kelâbâzî tarafından, karşısına istitâr kelimesi yerleştirilerek açıklanır. Tecellîden sonra gelen istitâr hali, araya bir perde girdiği için eşyanın hakikatini görememek anlamındadır. Tecellî, beşeriyet perdesinin kalkması, istitâr ise kul ile gaybı seyretme arasında beşeri varlığın engel olması halidir.¹⁹¹

Kelâbâzî, Sehl'in tecelliyi üçe ayırdığını aktarır.¹⁹² Birincisi zatın tecellisi yani mükâşefedir. Mükâşefe, kalbin keşif makamına ermesi, bir anlamda kalp gözünün açılması demektir. İkincisi zâtın sıfatının tecellisi yani nur mahallidir. Bu tecellîde kul, Allah'ın dışındakilerden başka bir şey ummaz, O'ndan başkasından korkmaz. Zât'ın sıfatının tecellisi dünyada gerçekleşir. Üçüncüsü ise Zât'ın hükmünün tecellisidir. Bu tecellî ahirette gerçekleşecektir.

Sehl'in bu üçlü tasnifi sonraki dönemlerde de kabul görmüş, ancak tafsil esnasında yer yer farklı yorumlarla karşılaşılabilmektedir. Mesela Ankaravî, tafsilatlı ifade edilebilmesinin mümkün olmadığını söylediği tecellînin kısımlarını şu şekilde özetler: “Ef'âl tecellisi, nefsânî perde ve engellerin basîret gözünden kalkması ile

¹⁸⁹ Neseffî, **a.g.e.**, s.114.

¹⁹⁰ Hasan Said el-Kerî, **el-Hâdî**, Beyrut, Dâr-u Lübnan, 1991, C. I, s. 359.

¹⁹¹ Kelâbâzî, **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay. 1992 s.182.

¹⁹² Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.180.

eşyâdan zuhûr eden hayır ve şer her fiilin kaynağını Allah olarak görmektir. İsim ve sıfat tecellisi, riyâzet ile nefsin kötü huy ve beşerî sıfatlardan kurtulması, ilahi sıfatların nurlarını varlıkta müşahede etmesi ile kişinin kendisinin ve tüm eşyanın sıfatlarını Allah'ın sıfatları olarak görmesidir. Zât tecellisi ise müşâhede eden ve edilenin bir olup nihayet ikiliğin ortadan kalkmasıdır.”¹⁹³

Hakk'ın zât ve sıfatları ile zuhuru anlamına geldiğini söylediği tecellîden bahsederken Tehânevî ise zât ve sıfat tecellîsi anlamına gelen Hakkâni tecelli dışında ef'al tecellîsine denk düştüğü anlaşılan rûhânî tecellîden bahseder.¹⁹⁴

Kalbin gaybî nurlara açılması¹⁹⁵ feyiz yani akış, zuhur, tenezzül, fetih gibi anlamları da içeren tecellî, aynı zamanda vahdet-i vücud anlayışının dayanaklarından biri olup İbnü'l-Arabî'nin düşünce yapısının her yönüne sirayet eden bir terimdir.¹⁹⁶

İbnü'l-Arabî, Allah'ın iki şekilde tecelli ettiğini bunlardan birinin tecellî-yi gayb, diğerinin ise tecellî-yi şehâdet olduğunu belirtir. Zâttan kaynaklanan tecellînin hakikati olan gayb tecellisinde Hak, kalbin zaten sahibi olduğu istidâdı kula verir. Gayb tecellîsi Hakk'ın “hüve” diyerek kendisinden haber vermekle müstehak olduğu hüviyetin tecellisidir. Hakk'a ait olan bu hüviyet daima sâbittir. Kalp için bu istidat oluştuğunda şuhûdî tecellî meydana gelir. Böylece kalp o tecellîde Hakk'ı müşâhede eder ve Hak, tecellî ettiği şeyin sûretiyle zâhir olur.¹⁹⁷

İbnü'l-Arabî, sûfîlerin bir çoğunun ifade ettiği Hakk'ın her kulunun kalbine bu kalbin istidâdına göre tecelli ettiği görüşüne bir özellik daha ekler. Ona göre ârifin kalbi sürekli olarak kendisinde Hakk'ın tecellî ettiği suretin rengiyle renklenir. Yani kulun kalbi Hakk'ın kendisinde tecellî ettiği surete göre Hakk'ı izhâr eder. Kalbin istidadı (gayb tecellîsi) ve bu istidada göre Hakk'ın tecellîsinin gerçekleşmesi (şuhûdî tecellî), kalbin bu tecellîyi görmesi ya da idrak etmesiyle meydana gelmez. Afîfî, buradaki meselenin bütün varlıkların suretlerinin kendisine yansıdığı ayna örneğiyle vuzûha kavuşacağını ifade eder. Yani ârifin kalbi Hakk'ın bu suretlerinin

¹⁹³ İsmail Rusûhi Ankaravî, **Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi**, Haz. Mehmet Demirci, İstanbul, Vefa Yay., 2008, s. 55.

¹⁹⁴ Muhammed Ali Tehânevî, **Keşşâf-u Istilâhâtî'l-Fünûn**, Beyrut, Mektebet'ü Lübnan, 1996, C. I, s. 374.

¹⁹⁵ Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, **Kitabü't-ta'rifât**, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 2007 s.113.

¹⁹⁶ el-Hakîm, **a.g.e.** s.608.

¹⁹⁷ İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yay., 2008, s.129.

şekilleriyle süslenir, renkleriyle renklenir, genişlik ve darlıklarına göre genişler ve daralır. Tecellînin bu nitelikleri her kalpte kendine yer bulur.¹⁹⁸

Bursevî'ye göre tecellî kelimesini açıklarken istidât konusunu da dikkate almak gerekir. Çünkü tecellînin gerçekleşeceği kalbin gerekli yetenekte olması elzemdir. Bursevî, eserinde bunun önemi üzerinde durur. İstidât meselesini zikrederken Resulullah'ı örnek gösterir. Ona kıyas yaparak hem istidâdı ve hem tecellîyi dile getirir. Hz. Peygamber'in, Miraç gecesinde bütün makamları güzerân eylediğini, hatta terhibini arşın zirvesinde terk edip seyr-i basît ile rûhânî ve sırrî sefer yaptığını söyler. Ona göre bu, insanın bütün tecelli ve makamlara ulaşabilecek tam bir istidâda sahip olduğunu gösterir.

Buna kıyasla vâris-i resul olanların da istidatları miktarınca tecelli-i zattan hissedar olduklarını söyler. Bursevî, insanın istidâdının tam olmasına sebep olarak ümmet-i Muhammed'in kıyamete yakın garîb bir zamanda gelmesini delil gösterir. Çünkü onların ömrü kısa olacağından istidât bakımından önceki ümmetlerden ekmel olduğunu, önceki ümmetlerin uzun ömürlü olmalarına rağmen böyle bir artı özelliğe sahip olmadıklarını belirtir.¹⁹⁹

Sûfîler nezdinde âlemde her şeyin onun tecellisi olduğu ortak vurgulanan noktadır. Bu bağlamda sadece kulun telakki ettiği envâr-ı ilahiyye değil, âlemin yaratılması da tecellîler vasıtasıyla gerçekleşir. Nitekim Ankaravî, Allah'ın gayb nurlarından kalplere zuhur eden şey olarak tanımladığı tecellîyi, zât-ı ilâhî, sıfat ve fiillerinin zuhuru şeklindeki daha geniş bir tanımlamayla yaratılış sürecinin de tecellîler ile gerçekleştiğini ifade eder.²⁰⁰

Bursevî'ye göre de kalpte olduğu gibi bütün eşyâda da tecellîler olmasaydı varlık zuhûra gelmezdi. Eşyadaki tecellî, ism-i zâhîrin tecellîsidir.²⁰¹ Müellif, bu

¹⁹⁸ Ebu'l-Alâ Affî, **Füsûsu'l-Hikem Okumaları için Anahtar**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2000, s.251

¹⁹⁹ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.101b.

²⁰⁰ İsmail Rusuhi Ankaravî, **Minhâcu'l-Fukarâ**, Çev. Safi Arpaguş, Vefa Yay., 2008, s. 455.

²⁰¹ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.41a.

terkibi Allah'ın isimleri bağlamında kullanmaktadır. Mesela, Hayy isminin tecellisinden hayatın ortaya çıkması gibi.²⁰²

D. Velâyet

Kelime anlamı birine yaklaşma, araya kimse girmeksizin yakınlık, akrabalık demektir. Veli-tevali kelimeleri buradan türemiştir. Istılâhi olarak velilik, Allah'a dost olmak, Allah'ın kulunu dost edinmesi anlamına gelir.²⁰³ Gerçekte veli kelimesi, kurb, yani yaklaşmak manasında kullanılmıştır. Bu yaklaşma Allah'a doğrudur. Allah kendisine gerçek anlamda dost olanları itaatsizlik yapmaktan korur ve veli bu muhafaza altında itaatleri peş peşe işler.²⁰⁴

Tasavvuf tarihinin vücûd mefhumu kadar olmasa da en tartışmalı kavramlarından biri olan velâyet, klasik ve modern dönemde müstakil eserler yazılarak incelenecek kadar öneme haiz görülmüştür.²⁰⁵ Konuyla alakalı ilk mustakil eser olarak bilinen Hakîm Tirmizî'nin *Hatmü'l-Evliyâ* adlı eseri sonraki dönemlerde de geçerliliğini koruyan bir klasik niteliğindedir. Tirmizî, velâyete sahip kimseler hakkında çok önemli ayrıntılara değinmektedir. Velî kimse ona göre bir takım ulvî hasletlere sahip olduğu için mâlikü'l-mülk'e nakledilmiş, Allah'ın huzuruna çıkarılmış, Allah ile karşılıklı olarak gizlice konuşan, orada yalnız onunla meşgul olan, her şeyle birlikte kendinden de ayrı olarak onunla beraber olan kimsedir.²⁰⁶

Bursevî ise eserinde velâyet, velilik ve evliya mevzuuna birkaç yerde değinir. Nâkıs da olsa herkesin velâyete istidâdı olduğunu söyler. Nice nâkıs insanlardan hâlis bir hizmetten sonra kâmil insanlar zuhûr ettiğini belirtir. Onların sûreten nâkıs görünse bile nikah-ı sahîhadan geldikleri için her zaman velâyet mertebesine ulaşma

²⁰² Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.52a.

²⁰³ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.696.

²⁰⁴ Kâşânî, *a.g.e.*, s.590

²⁰⁵ Velâyet teorisi hakkında bilgi için bkz Hakîm Tirmizî, *Hatmü'l-Evliyâ*, İstanbul, İnsan Yay., 2006. Faruk Sancar, *Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları: Fahreddin er-Râzî ve İbnü'l-Arabî Örneği*, Ankara, Sarkaç Yay., 2011.

²⁰⁶ Hakîm Tirmizî, *a.g.e.*, s. 85.

imkanları olduğundan bahseder. Veled-i zinanın ise velâyet'e ulaşma imkanı olmadığını söyler.²⁰⁷

Bursevî, Resulullah'ın biri velâyet diğeri ise nübüvvet şeklinde iki mertebesi olduğunu ifâde ettikten sonra şu soruyu sorar: Hz. Peygamber vefat ettiğinde bu iki haslet kendisiyle beraber gitti mi, yoksa dünyada bir eseri kaldı mı? Eğer velâyet onunla beraber gittiyse ümmetin içinde evliya bulunmayacağını bunun da kat'î naslara aykırı olduğunu söyler. "Velâyet yoktur" diyenin İslam'dan uzaklaşacağını düşünür. Zira, ilmî ve kevnî kerâmetlerin varlığı ittifakla velâyetin varlığına işaret etmekte ve velâyet kapısının ebede kadar açık olduğunu göstermektedir.²⁰⁸

İbnü'l-Arabî'nin velâyet konusundaki düşüncelerine herhangi bir itiraz getirmeyen Bursevî'nin, onun düşüncelerini paylaştığı görülmektedir. İbnü'l-Arabî, Peygamberlik Hz. Muhammed ile kesilse ondan sonra hiçbir nebi ve resul gelmeyecek olsa da veliliğin en kuşatıcı felek olduğundan kesilmeyeceğini belirtir.²⁰⁹

Ancak Velâyet meselesinde farklı görüşlerin olduğunu da hatırlamakta fayda vardır. Meselâ İmâm-ı Rabbânî'nin düşünceleri İbnü'l-Arabî merkezli velâyet yorumundan farklılık göstermektedir. Bilindiği üzere İbnü'l-Arabî velâyetin kemâlâtını nübüvvetin kemâlâtının fevkinde mülâhaza eder. Eserlerinde bu meseleye sık sık değinen İmâm-ı Rabbani'ye göre velâyet, suğrâ, kübrâ ve ulyâ olarak üç kısma ayrılır.

İbnü'l-Arabî'nin kemâlât-ı velayet'i nübüvvetten üstün görmesi, İmâm-ı Rabbânî'ye göre İbnü'l-Arabî'nin seyrinin ancak velâyet-i ulyâ'ya kadar varmış, ötesine geçememiş olmasından kaynaklanır. İmâm-ı Rabbânî'ye göre eğer İbnü'l-Arabî seyrini daha ilerilere terakki ettirebilmiş olsaydı kemâlât-ı nübüvvetin kemâlât-ı velâyetten daha üstün olduğunu anlayacaktı. İşte bu yüzden onun keşfi ve bu husustaki marifeti isabetli görülemeyeceğini ileri sürer.²¹⁰

²⁰⁷ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.75b.

²⁰⁸ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.95a.

²⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *a.g.e.*, s.147.

²¹⁰ Sirhindî, "260. Mektup", *a.g.e.*, C.II, s. 87-115 .

İmam-ı Rabbânî, bu düşünceyi peygamberlerin halkla olan münâsebetini avamın halkla olan münasebeti gibi olduğunu zanneden, özün özü olan şeriatın kabuğu dışında bir nasibi olmayanların düşüncesi ve çarpık bir değerlendirmesi olarak görür. Şöyle der: “Nübüvvet makamının gereği olarak halk ile olan münâsebet halkı Hakk’a ulaştırmak için bir münâsebettir ve sırf kendisi için Hakk’a yönelmiş bir insanın yönelişinden daha üstündür. Halka olan bu yöneliş de aynı ile bir zikirdir.”²¹¹

İbnü’l-Arabî’ye göre Müslüman velînin en mühim özelliğinin Hak’ta fânî olduğunu ve varlıktaki çokluğun vahdetin kendisi olduğunu idrak ederek Hak ile zâtî birliğini gerçekleştirmesidir. Bu özellikler insân-ı kâmiller arasında ortak bir husûsiyettir. Bütün nebî, resul ve velîler insân-ı kâmil olma noktasında bu niteliğe yani velâyete sahiptirler. Onların arasındaki ayırıcı vasıf ise cevherleriyle çelişmeyen ârizi sıfatlardır. Meselâ nebî, velâyetine gaybden haber verme özelliğinin eklendiği bir velîdir. Resul, velâyetine insanlara ilahi emir ve yasakları tebliğ etme görevinin ilâve edildiği bir velîdir. Velî ise yalnız velîdir.²¹²

Tasavvuf yolunda bir kimsenin kâmil ve velî olabilmesi için zikir, murâkabe ve seyr-i sülûke ihtiyaç olduğu vurgulansa da²¹³ kitap mütâlaası ile de kısa zamanda ârif olunabileceği,²¹⁴ özellikle çevrede şeyh-i kâmil bulunamayan zamanlarda hakikate dair kitapların mütâlaası ile maksûd ve ma‘bûda nâil olunabileceği,²¹⁵ hatta Zeynüddin Taybadî gibi bazılarının bu yolla seyrini tamamladıklarından da bahsedilir.²¹⁶

²¹¹ Sahrindî, “46. Mektup”, a.g.e., C. II, ss. 647-648.

²¹² Afîfî, **Füsûsu’l-Hikem Okumaları**, s.283.

²¹³ Abdülkerim Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yay., 2006, s. 301.

²¹⁴ Abdülkerim Cîlî, **Merâtibü’l-Vücûd**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Ahmet Faruk Güney, Furkan Kitap, 2006, s. 30.

²¹⁵ Cîlî, a.g.e., s. 32.

²¹⁶ Sirhindî, “46. Mektup”, a.g.e., C. II, s. 649.

E. Seyr-i Sülûk

Tasavvufun en mühim meselelerinden sayılan seyr-i sülûk, amelî ve nazari tasavvufun aslî mevzusudur. Bu açıdan tasavvuf içinde ele alınan bütün konular kişinin seyr-i sülûkünü tamamlamasının gerekli olması yönüyle ele alınmıştır.

Aslında seyr, kişinin kendi içinde yaptığı manevi yolculuk, yani yolcunun, yolun, varılacak menzilin de kişinin kendisi olduğu bir yolculuk demektir.²¹⁷ Diğer bir ifâdeyle hareket kategorisinden sayılan seyr, nereden nereye gibi mekana bağlı bir sorunun sorulamayacağı bir iç yürüyüştür.²¹⁸

Seyr’de amacın ne olduğu sorusuna Tehânevî şöyle cevap verir: “Seyr, kişinin varlık çölünü sıdk ayaklarıyla kat ederek kendi zâtı fenâ bulup yok olduktan, dünya ve içindekilerinden temizlendikten sonra evsâf-ı ilâhiyye ile sıfatlanıp ahlâk-ı rabbânî ile ahlaklanmak ile olur.”²¹⁹

Bursevî, işte bu seyrin, Allah’a olan seyrin bütün kâinatta seyretmekten daha zor olduğunu söyler. Çünkü âlem-i vücûbu seyr, fazlasıyla tecerrüde ihtiyaç duyar.²²⁰ Tecerrüd için nefsi, hayvan suretinden insan suretine oradan da insân-ı hakîkiye döndürmek gerekir. İnsân-ı hakîkî olmak ise rûh-u müdebbir iledir. Rûh-u hayvânî ile seyr gerçekleşmez.²²¹

Sâlik seyrinde gayretli ve sabırlı olmalıdır. Devekuşu, yumurtalarını nasıl yan yana yerleştirir, sabırla ve münâvebeli şekilde onların üzerine oturursa sâlik de aynı şekilde gayretli olmalı, fûtûr göstermemelidir. Zira fûtûr başlayınca feyz alakası kesilir ve kâr elde edemez.²²² Bu fûtûru engellemeye cezbe yardımcı olur. Muhammed Parsâ, tarikat yolundaki bir kimsenin seyr-i sülûk sonunda cezbe ile çekildiğini ya da cezbe ile çekildikten sonra seyr-i sülûkünü itmâm edebildiğini ifade eder.²²³

²¹⁷ Neseî, **a.g.e.**, s. 114.

²¹⁸ Sirhindî, “144. Mektup”, **a.g.e.**, C. I, s. 468.

²¹⁹ Tehânevî, “Seyr”, **a.g.e.**, C. I, s. 996.

²²⁰ Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.12b.

²²¹ Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.13b.

²²² Bursevî, **Kitâbü’l-Hucceti’l-bâliğa**, vr.30b.

²²³ Muhammed Pârsa, **Tevhide Giriş**, Çev. Ali Hüsrevoğlu, İstanbul, Erkam Yay., 1994, s: 62.

Müellif, seyr-i sülûk esnasında uzlet, az yemek, az uyumak gerektiğini söyler. Halktan uzaklaşıp Hak ile ünsiyet etmenin gerekliliğini vurgular. Çünkü Hak'tan uzaklaşmak kötü bir sona sebep olur. Sâlik, ne kadar halktan uzaklaşsa o kadar Hak ile ünsiyet kurar.²²⁴ İnsanlarla sohbet etmek ve onlarla konuşmaktan uzaklaşmayı beden ile uzlet, ilm-i ilâhîyi, müşâhedeyi, Hak'tan başka hâtıra bir şey getirmemeyi de kulûb ile uzlet diye isimlendirir. Uzlete çekilmek halkın şerrinden çekinmek veya halkı kendi şerrinden korumak sebebiyle gerçekleşir. Kendi nefesine sû-i zan etmek halka sû-i zan etmekten daha evlâ olduğuna göre uzlete çekilmenin nedeni olarak halkı kendi şerrinden korumak niyeti de daha evlâdır.²²⁵ Ancak uzlet ve riyâzet tek başına yapılmamalı, bir mürşidin kontrolü altında gerçekleşmelidir. Aksi halde hayallare ve hezeyanlara maruz kalır.

Bursevî, riyâzet içinde veya dışında sadece kırk günde bir et yemenin faziletini belirtir. Çünkü et yemek, Hak ile kul arasındaki perdeleri artırır. Riyâzette fazla su içmemek de lazımdır. Zira rutubeti fazla olan şeyler insanı uyutur, ibadetten alıkoyar. Az içmek ve az yemek az uyumaya sebep olur. Böylece sâlik, geceyi ve seher vaktini ihya eder. Ancak dikkat edilmelidir ki her uyumayan kişi gafletten kurtulamaz, her uyuyan ise ehl-i gafletten sayılmaz. Zira kalb gözü uyumayan kişinin tesbih ve uykusu ibadet yerine geçer. Bu makama ise makâm-ı kayyûmiyet denir. Bu makamda kul Hak ile kâimdir. Hak'ta ise uyku yoktur.²²⁶

Bursevî'ye göre sülûkun bir çok şartı olmakla birlikte en önemlilerinden birisi susmak yani hem lisanı ve hem kalbi mâlâyâniden, gıybetten korumaktır. Kalbi ve lisanı bu tür şeylerden muhafaza etmek için çok zikir çekmek gerekir. Sâlik, hatırına gelen kötü fikirleri kalbinden atmaya çalışmalıdır. Zira bunlar onu Hak'la mülâhazadan geri bırakır.²²⁷

Sâlikin kalbi, seyrin nihâyetinde eriştiği keşf haliyle mutmain olur.²²⁸ Nefsin tezkiyesinin kalbin tasfîyesinden önce geldiği, mürşid olmaksızın tamamlanması

²²⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.60b.

²²⁵ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.107b.

²²⁶ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.108b ve 109b.

²²⁷ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.107a.

²²⁸ Abdurrezzak Kâşânî, *Şerh-u Menâzili's-Sâirîn, İran*, İntişârât-i Beydar, 2003, s. 374 .

mümkün olmayan seyr-i sülûk yolunun dışında bir de aşk ve cezbe yolundan bahsedilir.²²⁹

Seyr-i sülûkün meşhur dörtlü tasnifi en azından genel hatlarıyla tasavvufi kitaplarda birçok defa zikredilmiştir. “Seyr-i ilallah” ve “seyr-i fillah” kulun Hakk’a urûcu, “seyr-i anillah, meallah” ve “seyri fi’l-eşyâ” ise kulun Hakk’tan nüzûlü olarak bilinir. İlk ikisi ile velâyet makamı son ikisi ile de nübüvvete mahsus davet makamı kastedilmektedir. Sâlik “seyr-i ilallah”ın sonunda fenâ, “seyr-i fillah”ın sonunda da bekâ’ya erişir.²³⁰

Fakat bu seyr mertebelerinin sadece adlarını nakletmek sûfilerin merâmını anlamamız için yeterli değildir. Bu sebeple onların söylemek istediklerini anlayabilmek için ön yargısız derinlemesine tahkîk gerekmektedir. Meselâ Kâşânî’nin seyr meselesini izah için kullandığı şu söz seyrin keyfiyeti ile alakalı çok da fikir sahibi olmadığımızı göstermektedir: “Seyr-i anillah, meallah Hakk’ın mahlûkatında seyridir.”²³¹

F. Fenâ-Bekâ

Fenânın, kelime anlamı, yok olmak, silinmek demektir. Tasavvufî olarak kulun taşıdığı sıfatları terk edip her şeyden vazgeçerek kendini tahkik etmesine, Hakk’ın emanetini tekrar ona teslim etmesine denir.²³² Fenâyâ eren sâlik tam yani kâmil hale gelir, kaybolan kötü sıfatların yerini ilahi sıfatlar alır.²³³

Bekâ ise ilk haliyle devam edip gitme, sabit kalma, bir halde sürekli oluş gibi manalara gelir. Istılâhi olarak, kulun kendinde olandan geçip Allah’a ait olan ile bir olması demektir.²³⁴ Diğer bir ifadeyle Hakk’ın emanetlerini kendinin sanırken Hakk’ın olduğunu tahkik etmesidir.²³⁵

Fenâ ve bekâ iç içe geçmiş haldedir. Hatta bazı mutasavvıflar cem-fark, gaybet-şuhûd, sekr-sahv gibi ikilemelere fenâ ve bekâyı da katarak fenâ bekâdır

²²⁹ Sirhindî, “200. Mektup”, a.g.e., C. I, s. 595.

²³⁰ Sirhindî, “144. Mektup”, a.g.e., C. I, s. 468, 469.

²³¹ Kâşânî, *Şerh-u Menâzili’s-Sâirîn*, s:378.

²³² Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü*, Haz. İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008, s.870.

²³³ Cebecioğlu, a.g.e., s.208.

²³⁴ Cebecioğlu, a.g.e., s.80.

²³⁵ Rasim Efendi, a.g.e., s.870.

tanımlaması getirir.²³⁶ Yani kendisinden fâni olan Hak ile bâkidir, Hakk’a ait olanla bâki olan kendisine ait olandan fânidir. Netice olarak bekâ, Hak vasıtasıyla işiten ve gören kimsenin makamıdır. “Benimle işitir ve benimle görür” hadisiyle buna işaret edilmiştir.²³⁷

Muhammed Parsâ, fenâ ve bekâ kavramlarını ilk kullanan kişinin Ebû Saîd el-Harrâz olduğunu söyler. İşin başlangıcı ve sonunu yani sonsuzlara açılan kapısını belirtmesi açısından bu kelimelerin en şümüllü iki kelime olduğunu belirtir.²³⁸

Fenâ ve bekâ kavramlarının yorumlarında farklılıklar da göze çarpmaktadır. Mesela İmam-ı Rabbânî, aslında vahdet-i vücûd nazariyesine olan karşıtlığından kaynaklanan gerekçelerle fenâyı mâsivânın kökünü kazımak ve ortadan kaldırmak olarak değil mâsivâyı unutmak ve görememek olarak yorumlar. Ve ekler “Bu durum gayet açık olmasına rağmen maalesef havas arasında dahi anlayılamamıştır. Zira onlar vahdet-i vücûd ile vahdeti şuhûdun arasındaki farkı anlayamamış ve aslında aynı şey olduklarını düşünmektedirler.”²³⁹

İmam-ı Rabbânî, varlıkta Hakk’a diğer mahlukâtı ortak koştan kaynaklandığı ileri sürülen tarikat şirkinin sadece vahdeti vücûd anlayışıyla değil vahdeti şühud ile de ortadan kalktığını belirtir. Çünkü ortada geçilecek fani olunacak bir şey yoksa mâsivâdan habersiz olma hali olan fenâ’nın nasıl gerçekleşebileceğini sorar.²⁴⁰ İmam-ı Rabbani’ye göre sâlik “seyr-i ilallah”ın sonunda fenâ, “seyr-i fillah”ın sonunda da bekâ’ya erişir.²⁴¹

Kâşânî, sufilerin fenâyı, önce dış organlarıyla ardından kalbiyle şehvetten fâni olmak, Hak sayesinde Hakk’ın dışındaki her şeyden fâni olmak, vecd ehlinin fenâsı²⁴², vücûd sahibinin fenâsı, fenâ halini görmekten fenâ olmak, vücudda vücudun fenâsı²⁴³ gibi çeşitli anlamlarda kullandığını kaydeder. Dikkat edilirse burada içe doğru giderek kıvrılan, katmanlaşan fenâ aşamaları görülür. Her sâlikin hal ve makamlarına uygun bir fenâ yorumu söz konusudur. Üst makamdakiler için

²³⁶ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.187.

²³⁷ Kâşânî, **a.g.e.**, s.112.

²³⁸ Pârsa, **a.g.e.**, s. 54.

²³⁹ Sirhindî, “272. Mektup”, **a.g.e.**, C. I, s. 199.

²⁴⁰ Sirhindî, “272. Mektup”, **a.g.e.**, C. I, s. 197.

²⁴¹ Sirhindî, “144. Mektup”, **a.g.e.**, C. I, s. 468-469.

²⁴² Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, s. 442-443.

²⁴³ Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, s. 444-445.

bedenî şehvetten fânî olmak gibi ilk basamak fenâ tariflerinin yeterli olmayacağı aşikârdır.

İbnü'l-Arabî, fenâ için gözün (basar) gördüğüyle birleşmesi ifadesini kullanır.²⁴⁴ Bu birleşmeyi şu şekilde anlatır: “Hakikat-i ilâhiyye gözle müşâhede edilemez. Ama varlığın izine sahip olan, mâhiyeti itibariyle zaten fânî olan göz ortadan kalkıp mâhiyeti itibariyle bâkî olan geride kalır. İşte o zaman “burhan güneşi” “mutlak cema” vukû bulur. İşte bu, cem ve vücûd gözü, sükûn ve cümûd makamıdır.”²⁴⁵

Kelâbâzî'ye göre fenâ makamına çalışarak ulaşılamaz. Allah'ın kula bir ikramıdır. Kendisine dost edindiği kimseye yaptığı bir muameledir. Fenâ halindeki kişi Allah'ın sevk ve idaresindedir. Kendinde olmadığından ibadet ve yükümlülükleri konusunda Hakk'ın koruması altındadır. Kendinde olmamak ise deli divâne gibi, melek veya rûhânî bir varlık gibi olmak değildir. Hazlarını görmekten fânî olmak demektir.²⁴⁶

Böyle kimseler sadece Hakk'ı ve onun rızasını gözetirler. Bu sebeple Hak'tan bir mevhibe olarak onların günaha giden yolları kesilir, ismet ile vasıflanırlar.²⁴⁷ Çünkü nefsinden fânî olan kimse yaptığı işi kendine menfaat temini, haz, zevk veya başına gelecek bir zararı defetmek için yapmaz. Yalnız Allah rızası için yapar. Zira nefsinin haz ve arzuları yok olmuştur. Nitekim Ebû Said el-Harrâz şöyle der: “Fâninin alameti, Allah müstesna dünya ve ahiret hazzını yitirmesidir.”²⁴⁸

Bursevî, kalbin ilim ve marifetle dolup Allah ile bâkî olmasının ancak nefsin benlik davasını terk etmesiyle mümkün olacağını söyler.²⁴⁹ Vasıflarından fenâ bulan nefis, bir daha tagayyür etmez. Çünkü Hak ile bâkî olan nefis büyük bir deniz gibidir. İçine ne düşerse düşsün, o şey denizi değiştiremez.²⁵⁰

²⁴⁴ İbnü'l-Arabî, **Fenâ Risâlesi**, Çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İz Yay., 2007, s. 45.

²⁴⁵ İbnü'l-Arabî, **Fenâ Risâlesi**, s. 34–35.

²⁴⁶ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.191.

²⁴⁷ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.183.

²⁴⁸ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.186.

²⁴⁹ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.8b.

²⁵⁰ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.88b.

Kuşeyrî, daha sade bir açıklama yapar. İnsanda ya kötü ya da güzel vasıflar bulunduğunu, fenâdan kastın işte bu kötü sıfatların yok olması, bekâdan kastın ise güzel sıfatların kalması demek olduğunu belirtir.²⁵¹

Bursevî'ye göre ârifler, kendi vücûdlarını mülâhaza edemezler. Bilâkis Hak ile bâki görürler. O, Hak ile Hak olmanın küfür sayılmayacağını belirtir. Böyle zannedenlerin, bu âlemin suretinde kaldığından vehimlerinin onları istihâle çukuruna düşürdüğünü kaydeder. Yani abdin Rab olma ihtimali olmadığını kulun hakîkatinin imkân ve Rabbin hakîkatinin vücûb olduğunu aktarır. İmkânın ise vücûba munkalib olmayacağı, iki ayrı cinsin tek bir cins, iki ayrı hakikatin tek bir hakikat olamayacağının altını çizer. Burada istihâlenin söz konusu olmadığını belirtir.²⁵²

Bir hayvan nasıl insana dönüşemezse ubûdiyyet de rubûbiyyete dönüşemez. Zira mümkün ile mümkün arasında bile geçerli olmayan tahavvül, mümkün ile vâcib arasında asla geçerli olamaz. Burada vahdet sırrı zuhur eder. Mümkün vücûd fenâ bulup vâcib vücûd kalır. Yine buradaki fenâdan murad ise, mümkünün vâcibe mağlûbiyyeti, taallukunun zevâlidir. Bursevî, Hallâc'ın, taayyünün fenâsı da lazımdır zannedip beşeri vücûdunu yok etmeye hâmil olarak hareket ettiğini söyledikten sonra onu “Halbuki kastedilen benlik davasından fenâ bulmak idi. Hak'la Hak olmak demek kişiye perde olan mecâzi varlığından fenâlığı bulmak demektir” şeklinde eleştirir.²⁵³

G. Zikir

Sufiler arasında “devamlı zikir” dışında Allah'a ulaşmak için bir yol olmadığı kabul edilir.²⁵⁴ Vâsitî, zikri “Allah'a muhabbet ve haşyet galebesi ile gaflet çölünden müşâhede semalarına yükselmek diye tanımlar.”²⁵⁵

Bursevî ise zikri daha çok dil ile tesbih etme anlamında kullanır. Ancak zikirden asıl maksadın kalbî zikir olduğunu belirtmeye gerek yoktur.²⁵⁶ Kâşânî,

²⁵¹ Kuşeyrî, **a.g.e.** , s. 160.

²⁵² Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.70b.

²⁵³ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.49b.

²⁵⁴ Kuşeyri **a.g.e** s: 301

²⁵⁵ Kuşeyri **a.g.e** 302

hakiki zikri zikreden, zikredilen ve zikrin ittihadından ibaret görür ve Hak Teâlâ'nın kulunu ezelde zikretmesini müşâhede eylemesi ve kulun kendi zikrinin müşâhedesinden kurtulması olarak tanımlar.²⁵⁷

Zikrin edepleri olduğunu, güzel şeylerle Hakk'ı zikretmenin gerekliliğini vurgulayan Bursevî, mesela “Kainatı yaratan Allah'ı tesbih ederim” denilebileceğini fakat “Köpeği, kazuratı yaratan Allah'ı tesbih ederim” denilemeyeceğini belirtir. Çünkü bir gülistanda gül dururken bu dikenler filan kimsenindir denilmez. Aksine gül veya gül bahçesi falan kişininindir denilir.²⁵⁸

Bursevî'nin de belirttiği üzere zikir, lisan ile Allah'ı tesbih etmek demektir. Kalble olan zikre ise zûkr denir.²⁵⁹ Hatırlamayı ifade eden nisyânın zıddı olan bir kelimedir. Kulun Rabbine yaklaşmasını sağlayan en büyük ibadet sayıldığı bilinmektedir.²⁶⁰ Hakiki zikir zikredilenden başkasını unutmaktır. Yani gafleti yok etmektir.²⁶¹ Büyük mutasavvıflardan biri “Zikir, gafleti tard etmektir. Gafleti ortadan kaldırdığın zaman sükût da etsen zikir halindesin.” demiştir.²⁶²

Dil ile zikir Allah'ın adını söylemek, kalbin zikri Allah'ı düşünmek suretiyle gerçekleşir. Hem dil ile tekrarlayarak hem de düşünerek zikretmek tüm idrak derecelerini içermesi açısından daha kapsayıcı olduğu görülmektedir.

İmam-ı Rabbânî de mümkün olduğu kadarıyla gafleti kovmak olarak tanımladığı zikri sadece “Allah” ve “lâ ilâhe illallah” kelimelerinin tekrarından ibaret sanılmasının hata olduğunu, her ne kadar onun esması ile yapılan zikrin daha hızlı tesir ettiğini, muhabbetini celbettiği ve daha çabuk kavuşturduğunu belirtse de şeriatın emir ve yasaklarına uygun alışveriş, evlilik ve boşanma gibi alelâde her amel veya terkin de bir zikir olduğunu belirtir.²⁶³

Geride de geçtiği üzere zikrin hakikati Allah'dan başkasını unutmaktır. Hatta zikri bile hatırlamamaktır. Zikrin dahi unutulması, söz ile zikir ve zikredilenin

²⁵⁶ Ankaravî, **Minhâcu'l-Fukarâ**, s. 367.

²⁵⁷ Ankaravî, **Minhâcu'l-Fukarâ**, s. 369.

²⁵⁸ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.43b.

²⁵⁹ Rasim Efendi, **a.g.e.**, s. 530.

²⁶⁰ Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, s. 248.

²⁶¹ Cebecioğlu, **a.g.e.**, s.728

²⁶² Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.155

²⁶³ Sührindî, “46. Mektup”, **a.g.e.**, C. II, s. 649.

vasıflarını anmaktan sonra gelen en son mertebede yani zikredilenin seyredildiği makamda gerçekleşir.²⁶⁴

Bu temâşâ anında zâkir, zikirden fâni olur. Bu gaybet hali, Hz.Yusuf'un kıssasında bahsedilen güzelliğini gören kadınların ellerindeki bıçakla farkına varmadan parmaklarını kesme hadisesini akla getirir. Kısaca burada müşâhede hali yaşanır. Cüneyd-i Bağdadî, müşâhede yaşanmadan zikir yapan kişiyi Allah diyen iftiracılar diye niteler.²⁶⁵

İbnü'l-Arabî zikir etmenin zikir eden ve zikir edilen ikiliğini ortaya çıkaracağından bir bağıntı mesabesindeki zikri kabul etmez. Bu düşünceye göre zikir, Hak ile birlik makamına ulaşmak demektir. Ona göre her şey Hakk'ı zikreder ve varlıktaki her şey vasıtasıyla Hakk'a ulaşabiliriz. Her varlık Hakk'a ulaştıran bir tecelligâhdır. O halde Hakk'ın varlığa yerleştirdiği her şey, zâkirdir, hatırlatıcıdır.²⁶⁶

Bursevî, her makamın kendine mahsus bir zikri olduğunu beyan eder. Bütün makamların üstünde olan ilk makam makâm-ı mukarrebîndir. Mukarrebîn ehli "Hû" zikrini çekerler. Onlara göre "Hû, Hû" demek "Allah Allah" demektir. Sûfîler onun için bu isimle fazlasıyla meşgul olurlar. Buradaki "Hû", hüve zamiri yani "o" demek değildir. Sadece Allah manasına kullanılır.²⁶⁷

İkinci makam olan makâm-ı ashâb-ı yemîn ebrarın yani âbidlerin makamıdır, âşıkların değil. Bunlara göre vücûd iki olduğundan yani vücûd-i vâcib ve vücûd-i mümkünü kabul ettiklerinden "Hû Allah" zikri çekerler. Çünkü onlar "Hû Allah" demedikçe zamirin merciini bulamayacağını ileri sürerler. Son makam ise makâm-ı ashâb-ı şimaldir. Bu makamdakiler kesret-i vücûda inandıkları için vücûd-i vâcibin de kesretine zâhib olup kendilerine putlar edindiler. Hakkın ismini masivâya itlak edip ilhâda düştüler.²⁶⁸

Bursevî, kelime-i şehâdet ile Allah zikrinin arasındaki farklara değinir. Vehim ve hayal sahibi mübtedîlere nefy ve isbat lazım olduğundan "lâ ilahe illallah" zikrini onlara tavsiye eder. Sâlik-i meczubların da ibtidâ-i zikri kelime-i tevhid olduğunu, meczûb-u sâliklerin ise Allah kelimesini zikrettiklerini söyler. Ona göre

²⁶⁴ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.157

²⁶⁵ Kelâbâzî, **a.g.e.**, s.156

²⁶⁶ el-Hakîm, **a.g.e.**, s. 727, 728.

²⁶⁷ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.45a.

²⁶⁸ Bursevî, **Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa**, vr.46a.

her mübtedîye lafza-i celâl zikri verilmez. Bu, aç karnına bal yemek gibidir. Bal ne kadar lezzetli olsa da aç karnına alındığında karın ağrısına sebep olur. Aynı şekilde Allah lafzını mübtedîlere zikir olarak vermek de ruhi karışıklığa neden olur.²⁶⁹

H. Tenzîh-Teşbîh

Tenzîh, birini kötü bir şeyden uzaklaştırmak demektir. Rabbi beşeri sıfatlardan uzaklaştırma, kadim olan Hakk'ın zatı, sıfatları ve isimleriyle birlenmesi demektir.²⁷⁰ Teşbîh ise bir şeyi diğer bir şeye benzetmeyi ifade eder. İlâhî teşbîh Hakk'ın isim ve sıfatlarıyla gerçekleşir.²⁷¹ Kâşânî, tenzîhi üç kısma ayırır. Birincisi tenzihu'ş-şer' yani şeriatın tenzihidir. Genelin anlayışına göre Allah Tealanın ulûhiyette ortağının olabileceğinden münezzehliği demektir. İkincisi tenzihu'l-akl, aklın tenzihidir. Seçkinlerin anlayışına göre, Hakk'ın imkan özelliğinden münezzehliği demektir. Üçüncüsü ise tenzihu'l-keşf, keşfin tenzihidir. Zatın mutlaklığı mertebesini müşahade demektir. Zatın mutlaklığını müşahade edene göre tenzih, Hakkın her özelliği içerdiğini görmektir. Hakkı böyle göremeyen böyle bir tenzîhi yapamaz.²⁷²

Tenzîh ve teşbîh, vahdet-i vücûd nazariyesinin önemli kavramlarından olması hasebiyle İbnü'l-Arabî sonrası tasavvuf düşüncesinde en çok tartışılan konulardan birisidir. İbnü'l-Arabî, Tanrı'yı sadece tenzîh etmek şeklinde süregelen kelâmî düşünceye farklı bir öneri getirmiş, teşbîh ile birlikte tenzîh formülasyonunu ortaya koymuştur.²⁷³ Aslında İbnü'l-Arabî'nin kendisi Hakk'ın keyfiyetsizliğini korumak için tenzîhin gerekliliğini savunmakta, hatta tenzîhin gerekliliğini eserlerinde uzun uzun anlatmaktadır.²⁷⁴ Bazı eserlerinde de tenzih noktasında kelimcilerden bile

²⁶⁹ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucce'ti'l-bâliğa*, vr. 47b.

²⁷⁰ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.651.

²⁷¹ Cebecioğlu, *a.g.e.*, s.653.

²⁷² Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, s.154.

²⁷³ Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. I, s. 275.

²⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *Fütühâtı-ı Mekkiyye*, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yay., 2007, C. I, s. 255.

daha ileri gidebilmektedir.²⁷⁵ Bununla birlikte o, tek başına tenzîhin Hakk'ı sınırlayacağını düşünmekte,²⁷⁶ bunun çözümü için tenzîhle teşbîhin birlikte düşünülmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Bazı İbnü'l-Arabî takipçileri, sadece tenzîhi benimseyenleri Allah diye tahayyül ve tasavvur ettikleri bir Tanrı'ya ibadet ettiklerini, böylelikle kendi elleriyle yontulan bir puta ya da hevâ-yı heveslerine taptıkları şeklinde eleştirmektedir.²⁷⁷ Bu eleştiri sahiplerinden biri olan Nablûsî şöyle söyler: "Hakk mutlaklığından herhangi bir değişiklik olmadan kullarına çeşitli sûretlerde tecelli eder. Bu suretler Hakk'ın kendileri vasıtasıyla bilinen ve Hakk'a dair hüküm verilen sûretlerdir. Kişi bu suretler ile Hakk'ı bilir ve onun hakkında hüküm verir. Bu hükümle de ona bir eksiklik isnad edilmiş olmaz. O yüzden Efendimiz, Allah semadadır diyen cariyenin zihnindeki sûreti geçerli kabul etmiştir."²⁷⁸ Nablûsî, cariyenin sahip olduğu sûret gibi bir Tanrı sûretine sahip olan kimselerin bu sûretin Hak'tan geldiğine şüphesi olmadıkça bu sûretle Hakk'a dair olan ilminin ve sûrete dair verdiği hükmün sahih olduğu görüşündedir.²⁷⁹

Bu noktada İmâm'ı Rabbânî, vahdet-i vücûdu keşfinde müşahade etmiş bir sufi olmasına rağmen vahdet-i vücûd düşüncesinden kaynaklanan tenzîh artı teşbîh fikrine karşı çıkmıştır. Onun, tenzîh artı teşbîhin Tanrı-alem birliği fikrinden kaynaklandığını düşündüğünü, ancak böyle bir şey olmadığını yani Hakk'ın Hakk alemin de alem olduğu için yalnız tenzihin geçerli yol olduğunu vurguladığını özellikle belirtmek gerekir.²⁸⁰

Ona göre, hiç bir peygamberin teşbîhe davet ettiği görülmemiş, hepsi Cenâb-ı Hakk'ın tenzîh edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Teşbîh edilmesi gerektiğine dair bir emir olsaydı, muhakkak bunu söyleyeceklerini ifade etmiştir.

²⁷⁵ İbnü'l-Arabî, **Marifet Kitabı**, s. 34.

²⁷⁶ Konuk, **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**, C. I, s. 272.

²⁷⁷ Nablûsî, **Gerçek Varlık**, s. 77, 88.

²⁷⁸ Nablûsî, **Gerçek Varlık**, s. 96.

²⁷⁹ Nablûsî, **Gerçek Varlık**, s. 98.

²⁸⁰ Sirhindî, "272. Mektup", **a.g.e.**, C. I, s. 191-193.

Aksini iddia etmenin Şiilerin kabul ettiği gibi bir takiyye iddiasını peygamberlere isnâda sebep olacağını, bunun da asla kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.²⁸¹

Bursevî'ye gelince, her ne kadar İbnü'l-Arabî takipçisi bir sûfî olsa da yorumlarında Osmanlı medrese geleneğinin etkisi hissedilmektedir. Mesela, fenâfillah olmadan ene'l-hak davası iddia edenlerin mahallin kendini Hak'tır demiş oldukları için ilhâda düştüklerini ifade eder. Hallac'ın ene'l-hak demesinin, onun fenâfillah makamında olmasından kaynaklandığını belirtir.²⁸² Ona göre vahdet-i vücudu nazarî olarak iddia etmenin sahih olmadığı anlaşılmaktadır.

Bursevî'nin vahdet-i vücud ile ilgili verdiği bir örnekte, vezir ve sultan aynıdır demekten muradın bedende birdir demek olmadığını, bilakis hükümde birdir demek olduğunu, zira vezirin emretme ve yasaklama uygulamalarında sultan gibi olduğunu söylemesi²⁸³ ve Tanrı-âlem ayniliği düşüncesini örneklemek için kullanılan buhar, su ve buz örneğinden farklı bir örnek vermesi de üzerindeki bu etkiden dolayı olduğu düşünülebilir. Bursevi, bu sebeple rahatlıkla insanın her gördüğü nesneye ayn-ı Hak demesinin ilhâd olduğunun,²⁸⁴ tevhîd-i hakîkî ehli olan insanın dahi zındık olmaktan sakınması ve abd ile rabbi birbirine karıştırmaması gerektiğinin altını çizer.²⁸⁵

²⁸¹ Sirhindî, "272. Mektup", a.g.e., C. I, s. 194.

²⁸² Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr.16a.

²⁸³ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr. 36b.

²⁸⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr. 39b.

²⁸⁵ Bursevî, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*, vr. 43b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-HUCCETİ'L-BÂLİĞA'NIN GÜNÜMÜZ HARFLERİNE ÇEVİRİSİ

الحمد لله على ما أسدى و أولى و الصلاة الأوفى على النبي الأطيب الأطهر الأصفى المبعوث [2a]
بأقوى البرهان الذى هو القرآن و على آله السادة و صحبه القادة

و بعد فيقول أدل الخليقة أقل السليقة الشيخ إسماعيل حقى تداركه الله بمزيد الترقى هذا الكتاب الحجة البالغة
سماه الحق تعالى به قبل انه أشرع فيه لأنه حجة الله على خلقه فيما يحويه و وضعته على اللغة التركية
ليسهل الأخذ و العمل لأن من يعرف العربية من أهل الروم أقل والله أسئل ان ينفع به السالك و يجعله سببا
الإلحاد فى المبدء و المعاد [2b] للنجاة من الهلاك فإن أكثر الأهالي على التقليد و

Ma'lûm ola ki insânın kemâli kalbde olan hâlledir. Yoksa amel-i kâlib ile değildir. Eğer ki amel-i sâlih kalbe kuvvet vermekten hâlî değildir. Zîrâ a'mâl-i şer'îyyeden ulûm ve maârif-i ilâhiyye tevellüd eder. Nitekim hadîsde gelir: من عمل بما [Kim bildiğiyle amel ederse Allah ona bilmediğini öğretir.]²⁸⁶ علم ورثه الله علم ما لم يعلم Bu cihetten ışık dedikleri tâife ki ekserî hurûfîdir, melâhidedir. Ya'nî şerî'den ilhâd ve meyl eylemişlerdir ki zevâhir-i Kur'ân murâd değildir. Belki murâd olan bevâtındır diye i'tikâd ederler. Ve bundan haşr-i ecsâdı nefy etmek dahî lâzım gelip kâfir olurlar ve ona [3a]ilhâd-ı ekber derler. Ve *Kitâb-ı Câvidân* okuyanların ekserî ilhâd üzerinedir. Nitekim bilâd-ı Arnavud'da gâlibdir.

Pes şol ilim ve irfân ki sülûk ve takvâ üzerine mebnî değildir, şeytânîdir, rahmânî değildir. Zîrâ kalbe ilhâm melekten hâsıl olmaz. Belki hayâl-i dimağdan

²⁸⁶ Ebu Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü 'l-evliyâ'* da Hz. Enes'den nakletmiş ve zayıf olduğunu söylemiştir. Bkz. İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009, C. II, s. 236.

gelir ki hayâl bu âlemin hâricine nâzırdır. Yoksa dâhiline değil. İşte bu mertebeden nice mürtekiplere ba‘zı kuşûf-i süfliyye vâkı‘ olup onu bir emr-i muhakkık kıyâs ederler. Ve biz bu ma‘nânın gavrına erdik diye sadeden çıkıp giderler. Çünkü kemâl-i ma‘rifet a‘mâl-i sâlihaya mevkûftur. Bu cihetten tâlib-i ma‘rifet olan ilm-i şer‘îye muhtâcdır. Zîrâ ilm-i şer‘î olmasa amel-i şer‘î dahî bulunmaz. [3b] Ve amel-i şer‘î bulunmayınca ma‘rifet-i hakîkiyye dahî bulunmaz. Ve bî-ma‘rifet âdeme ârif denilmez. Ve illâ tesmiye-i mücerrede kabîlinden olur. Nitekim nice âşıklara halden bî-haber olanlar ârif itlâk ederler ve galat söylerler.

Ve ehl-i kalb odur ki ism-i a‘zama mazhar ola. Zîrâ kalb-i insân reîsu’l-a‘zâ ve’l-kuvâ olduğu gibi ism-i a‘zam dahî reîsü’l- esmâdır. Bu cihetden reîs olana reîs münâsib gelir. Hâricde sultân-ı a‘zam kalb-i âlem olmakla ism-i a‘zaman zâhirine mazhardır. Meğer ki halîfe ola. Ya‘nî sîret-i nebeviyye üzerine buluna. Bu sûrette ism-i a‘zaman zâhir ve bâtınına mâlik olur. Hulefâ-i erba‘a ve İmâm Hasan ve Mehdî-i Muntazar vesâir hulefâ gibi (radiyallâhu teâla anhüm). [4a] Ve bunda İmâm Hüseyin (radiyallâhu anhu) derc olunmadı. Zîrâ rütbe-i hilâfete vusûlünden mukaddem istişhâd olunmuştur. Ve İmâm Hasan’ın altı ay hilâfeti ile **الخليفة بعدى ثلاثون سنة**²⁸⁷ [Hilâfet benden sonra otuz senedir.] hadîsinden mefhûm olan müddet tamâm olmuştur. Ve lâkin bu ma‘nâ ba‘diyyet-i muttasılaya göredir. Zîrâ Mehdî-i Muntazar ve birkaç imâm dahî ki hulefâdan ma‘dûdlardır. Bunların zamanları müteahhirdir. Onun için sadr-ı evvele ittisâlleri hükmîdir, hakîkî değil. Ve mertebe-i hilâfete vaz‘-ı kadem eden kâmil-i ashâbdan ma‘dûddur. Zîrâ ashâb gerçi Cenâb-ı Nebvî’ye (sallallâhu aleyhi ve sellem) mülâkî ve musâhib olana derler. Ve lâkin insilâhla mülâkât hisle mülâkâta karîb olmakla ikisi inde’l-meşâyıh bir hükümde kılındı. Menâmla mülâkât ise böyle [4b] değildir. Zîrâ menâmda mer’î olan sûret-i hayâliyye ve insilâhda olan sûret-i hakîkiyyedir.

el-Hâsıl dîde-i hayâlde dîde-i kalbin müşâhedelerinde tefâvut vardır. Ve aslolan dîde-i kalbin müşâhededir ki insilâhda vâkı‘ olur. Ve insilâh dedikleri kuyûd-i cismâniyyeden mutallak ve cesedine me’hûz olmaktır. Onun için insilâhla vuzû’ muntakız olmaz. Menâmla ise muntakızdır. Ve Resûlullâh’ın (aleyhi’s-salâtü

²⁸⁷ Süleymân b. el-Eş‘as Ebû Dâvud, **Sünen-ü Ebî Davud**, Sünnet 9, Beyrut, Dâru’l-Erkâm, 1999; Muhammed b. İsmâ Ebû İsmâ et-Tirmizî, **el-Câmiu’s-Sahîh**, Fiten 47, Beyrut, Dâru’l-Ma‘rife, 2002.

ve's-selâm) menâmları insilâh hükmünde olmakla menâmla hades vâkı' olmazdı. Bu mâ'nânın hasâisinden ma'dûddur. Pes gayrısı ne kadar ekmel-i nâsdan olsa ba'de'l-menâm tecdîd-i vuzûya muhtâcdır. Meğer ki menâmı nâkız-ı vuzû' olmayan hey'et-i mahsûsa üzerine ola. Ku'ûden **[5a]**menâm gibi ki bir nesneye istinâd bulunmaya. Ve bu iki mertebeyi fark etmekte su'ûbet olmakla umûr-u hayâliyyeyi umûr-u kalbiyye gibi zann edip ikisini birbirine halt edip ilhâd ederler. Ve Hak'tan udûl eylerler. Ve umûr-u hayâliyye Hak'tır derler. Maa-hâzâ Hak olan nesnenin hâricde eser-i hakîkati vardır. Her emr-i hayâlî ise böyle değildir. Ve burası sâliklerin mezâlik-i akdâmındandır. el-Hâsıl insân rû'yâda asel ekl etse bîdâr olduktan sonra kendini tok bulmaz. Zîrâ simyâ gibidir ki hayâlde hammâma dâhil olur. Maa-hâzâ vücûdunda râhat-ı hammâm mefkûddur. Fe-emmâ insilâh hâlinde ekl etse ba'de'l-yakaza çâşnisin dimâğında bulur. Ve pür mi'de gibi olur. Ve hammâma duhûlu dahî ona göredir **[5b]**ki vücûdda lezzet ve râhatı meşhûd ve mahsûsdur ki kimyây-ı hâssa gibidir. Zîrâ iksîr amel-i makbûlden gelip sahîh olunca nuhâsda te'sîrî müşâheddir.

Biz yine sadede gelelim ki bir kimse ki ism-i a'zama mazhar ya'nî onun tecellîy-i a'zamı kalbinde zuhûr eyleye. Cemî' kulûb onun tasarrufunda olup kemâl-i tâm bulur. Ve kemâl odur ki enfûs ve âfâkı birbirine tatbîka kâdir olur. Zîrâ insân nüsha-i suğrâdır ki icmâldir. Ve âlem nüsha-i kübrâdır ki tafsîldir. Ve ikisi birbirine mukâbil olan iki âyîne gibidir ki her birinin sûreti âharda müşâhede olunur. Eğer ki biri icmâl üzere olmakla suğrâ ve biri tafsîl üzerine olmakla kübrâ denildi. Fi'l-hakîka kübrâ ise **[6a]**suğrâdır. Zîrâ insân mazhar-ı tâm'dır. Ve âlem bî-insân olmaz ki bî-rûh-i kâlip gibidir. Fe-emmâ insân bî-âlem olur ki bî-kâlib-ı rûh olmak müsteb'id değildir. Ehl-i tehyîm[?] gibi ki ervâh-ı mahzadır. Ve ervâh fi'l-hakîka mütehayyize değildir. Bu cihetten bilâ cesed dahî kâimdir. Ve rûh dedikleri tâife-i melekûtiyye ve Cibrîl dahî bu kabîldendir ki fi'l-hakîka işâret-i hissiyyeyi kâbil değildir. Ve hayâtları zâtiyyedir ya'nî rûhları ayn-ı zâtlarıdır. Şu kadar vardır ki temessül tarîkıyla zâhir olurlar ve arş-ı a'lâdan berî nuzûl ve arza hubût ile muttasıf oldukları dahî fi'l-cümle taayyün ve temessül ile ittisâflarındandır. Ve bunlardır ki halk ile Hak arasında vâsita olup **[6b]**ifâza-i ulûm ve esrâr ederler. Ve lâkin nebî ile velînin farkı budur ki kâh olur ki nebîye temessül ederler. Cibrîl'in sûret-i asliyyesi ve sûret-i a'râbîde temessülü gibi. Fe-emmâ velîye göre temessül olmaz. Belki ifâza

ettiği esrârı idrak eder. Ve Kur’ân’da gelir: **فَثَبَتُوا الَّذِينَ آمَنُوا** (Enfâl, 8/12) [Mü’minlere destek olun.] Ya’nî yevm-i Bedir’de melâike me’mur oldular ki kulûb-u ehl-i imânı tesbit edeler. Ya’nî ba’zı ilhâmât ve ilkâât ile mevtın-ı harb ve ma’rike-i kıtâlde sebâta haml edeler ve teşcî‘ eyleyeler. Ve bu makûle-i imdâdlar fi’l-hakîka Hakk’ın mezîd-i keremindendir ki insânın cüz’i gibi olan mezâhir-i cemâli irsâl edip ol yüzden i’ânet eyler. Ve insânın sûretinden sûret-i uhrâ halk eder. **[7a]**Fefhem cidden. Ve bu cihettendir ki insân-ı kâmil melekü’l-mevttten ve kabirde gelen melek-i suâlden havf etmez. Zîrâ cümlesi insânın sûretlerindendir. Ve eczâsı gibidir. Kişi kendi cüz’ünden ise bî-elemdir. Peder evlâtta bî-elem olduğu gibi. Zîrâ Kur’ân’da gelir: **يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ** (Fetih, 48/10) [Allah’ın eli onların elleri üzerinedir.] Ya’nî yed-i külliye eyâdî-i cüz’iyyenin fevkinde ve tasarrufundadır. Mahdûm hüddâmına tasallut ettiği gibi.

Pes melek-i suâli söyleten fi’l-hakîka Hak ve ism-i mutlaktır ki insân ona mazhardır. Bu cihetten cemî‘ eşyânın lisânı, insân-ı kâmilin lisânıdır. Eğer ki sâil ve mes’ûl hâricde, birbirine mugâyirdir. Fe-emmâ mezâhirin mugâyeret ve taaddüdünden ayn-ı vâhidenin kesreti lâzım gelmez. Belki tecellî **[7b]**birdir. İşte bu sır-ı azîm üzerine mebnîdir ki Resûlullâh’ın (sallallâhu aleyhi ve sellem) fevkinde kimse yoktur. Zîrâ mebdî-i evvelden maksim-i evveldir ki cemî‘ hıyâz-ı ervâha feyz-i akdes, onun mîzâbından cârî olmuş. Ve riyâz-ı cemî‘ kâinât neşv ü nemâyı onun terbiyesinden bulmuştur. Nitekim gelir: **أَنَا مِنَ اللَّهِ وَ الْمُتَمَنُّونَ مِنْ فَيْضِ نَوْرِي** ²⁸⁸ [Ben Allah’ın nûrundan yaratıldım. Mü’minler ise benim nûrumun feyzinden yaratılmıştır.] Bu cihetten gelir: **كَانَ فُخْمًا مَفْخَمًا** ²⁸⁹ [O çok yüceydi.] Ya’nî Resûlullâh fî nefsi’l-emr azîm ve sudûr-u nâsda dahî muazzam idi. Ve şiddet-i batşla mufaddal olduğu ma’nây-ı mezkûra râci’dir. Hattâ Hazret-i Ömer (radiyallâhu anh) evâil-i İslâm’ında kast-ı katl ile dâr-ı erkam kapısına varıp nağrazen olduğunda derûn-u dârda olan zu’afâ-i ashâb (radiyallâhu anhüm) havf-ı azîme düşünce **[8a]**Resûlullâh hâne-bîrûn olup şiddet-i batşla Ömer’in giribânın tutunca vücûd-i Ömer nâçâr ol satvetten lerzedâr olup “Aman yâ Resûlallâh” deyip ol cezbeden kemerbend-i İslâm

²⁸⁸ Bu hadis, İbn-i Hacer’e göre uydurmadır. Fakat mana bakımından Kur’an ve sünnetten delilleri vardır. Bkz.: Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, C. I, s.185.

²⁸⁹ Ali b. Ebî Bekir el-Heysemî, **Mecmau’z-Zevâid**, Beyrut, Darü’l-Kütübî’l-ilmiyye, 2001, Hadis nr. 14026.

olduğu dahî sırr-ı mezkûrdandır. Ve şuc‘ân-ı arab onun heybet ve satvetinden fez‘a düşünce sâirler bi-tarîki-l-evvelîdir. Ve her kâmilde bu satvetten eser vardır. Zîrâ demişlerdir ki: الولد سر أبيه²⁹⁰ [Çocuk babasının sırrıdır.] Ve ba‘zı mülûkun şecâatı dahî fi’l-cümle verâsetten olduğu zâhirdir. Fe-emmâ kanî merd-i hakîkî ki a‘dâ-yı zâhire ve bâtına ile mücâhedede kusûr etmeye. Belki ekser-i nâs şehevâta meyl ile kemâl-i za‘f-ı beşerîden zen pâyesine ermişler ve nat‘-ı aşkbâzı da bir piyâdeye [8b]denmeyip şehemât[?] hânesine girmişlerdir.

Gel imdi benim bu huccetimi kabûl eyleyip da‘vây-ı nefsi terk eyle. Zîrâ da‘vâ etmek nefsin hayye olduğundandır. Ve gazâ odur ki kâfir zindeyi katl edesin ki mü‘min-i katîle bunda taze hayât vardır. Ya’nî nefsi hevâdan ve tabîat-ı şehvetten mürde kalmadıkça kalb dahî feyz-i ilim ve ma‘rifetle hayât bulmaz. Ve kal‘a-i vucûd’un miftâhına mâlik olmaz. Aceb bu hevesler ki mücerred kütüb ve resâilden ahze kanâat etmişler. Ve râh-ı bitâlete gitmişlerdir. Kellâ bu ma’nâ kalbden istifâde olunur. Ve kalb dahî melekden ve melek dahî Hak’dan müstefiddir. Ve gâh olur ki melek dahî tavassut etmeyip bi’z-zât atâ-i ilâhî ve feyz-i gayr-i mütenâhî [9a]zuhûra gelir ki vech-i hâsla irtibâttan nâşîdir. Ve onun sûreti rûh-i nebevîdir ki herkes onun sırrından hissemendir. Ve onun sırrı tecellî-i evvel-i zâtîdir. Ve bu sırâ dâirdir ki hiçbir kâmil bilâ vâsita-i nebevî ahz-ı feyz etmek vâkî‘ olmamıştır. Ve sûret-i feyzde olanlar dahî hayâlât ve evhâmdır. Li-muharririhî:

Yâ Resûlallâh bu dil feyzmendindir senin

Ahz-ı feyz için kapında müstemendindir senin

Her ne ma’nâ kim zebâna tûtî-i dilden gelir

Mahz-ı lutfundan dehânî içre kandindir senin

Bülbül-i dilden demâdem dâstânın söylenir

²⁹⁰ Zerkeşî’ye göre uydurma bir hadistir. Bkz.: Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, C. II, s. 305.

Bilmezem ammâ ne ma'nâ dil-pesendindir senin

Fakrile fahr eylemek sultân-ı âlîşân iken

Cümleden mergûb vasf-ı dil-pesendindir senin

Söyleten Hak'tır velî baksan bu halk-ı âlemin

Dillerinden söyleyen bî-şübhe kendindir senin

[9b]Nice eğlensin gönül sensiz nice sabreylesin

Cezb-i aşkın gerdeninde hoş kemendindir senin

Arş-ı a'lâ-yı merâma nola ırgörsen onu

Hakk-i ednâ bugün himmet-i bülendindir senin

Ba'dezâ âfâk odur ki insânın nefsinden hâric ola. Nitekim enfüs odur ki insânın nefsinde dâhil ola. Ya'nî gerçi cemî' kâinâtın sırr-ı zâtı insânda dâhildir. Fe-emmâ sûreti hâricdir. Pes ol hâric olan sûrete âfâk derler. Hattâ hâricde ehl ve evlât ve etbâ'ı bile âfâktan addolunur. Pes insân mücerred kendi vücûdu i'tibâriyle enfüsdür. Ve vücûdunda kuvâ-yı bâtine ve a'zâ-yı zâhire dâhildir ki mülk ve melekûtu ihâta onlara dâirdir. [10a]Ve Kur'ân'da gelir: **سنريهم آياتنا فى الافاق و فى انفسهم** (Fussilet, 41/53) [İleride biz onlara hem âfâkta hem nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz.] Ya'nî nüsha-i âfâk ve nüsha-i enfüsün her biri hurûf ve kelimât ve âyât ve süveri müştemildir. Ve bunların cümlesi nokta-i vâhide üzerine mebnîdir ki nokta-i hüviyyet-i zâtiyyedir.

Pes devâttan sahîfe üzerine hurûf ve kelimât kitâbet olunduğu gibi nokta-i zâttan dahî sahâif-i hakâik ve mâhiyât üzerine nukûş-u esmâ nakş olunup taayyunât-ı muhtelifi terkîbî ile kitâb-ı kebîr tekvîn-i zuhûra geldi ki evveli akl-ı evvel ve âhiri sûret-i insâniyyedir ki mecmû'-u menâzil-i külliye aded-i hurûf-i teheccî üzerine yirmi sekizdir. Ve Âdem bu yirmi sekiz harfin mazharıdır. Onun için hurûf-i teheccî ibtidâ Âdem (aleyhisselâm) **[10b]**üzerine nüzûl eyledi. Ve cemî' lugât ve elsine ki - yediyüzbindir- hurûf-i mezkûreden mürekkeb oldu. Ve lugat-ı Arabiyye, lugat-ı cedd-i nebevî olmakla cümle lugât üzerine tercîh kılındı. Ve her lisân lugat-ı mahsûsa olmak kisvesinden belli oldu. Ya'nî eğer kisvesi arabî ise arabî denildi. Ve eğer gayrı ise ona göre ıtlâk olundu. Ve kisve bu âleme nâzırdır. Onun için elfâz mahlûktur. Ve hakâik-ı hurûf, âlem-i kudse dâirdir. Onun için maânî, gayr-ı mahlûktur. Ve maânî-i gayr-ı mahlûkanın elfâz-ı mahlûka ile irtibâtından maânî dahî mahlûk olmak lâzım gelmedi. Onun için kelâm-ı nefsi gayr-ı mahlûktur. Zîrâ zât, hallâk-ı bârî ile kâimdir. Ve kadîm havârise mahal olmak câiz denilse **[11a]**dahî hükmen irtibâtı câizdir.

Nazar eyle ki rûh-i müdebbir cins-i ceseden değil iken yine cesedin kıvâmı onunladır. Maa-hâzâ hulûl ve ittihâd yoktur. Ve mîknâtîs ile hadîd sana misâl olmaya kâfidir ki mîknâtîs âheni cezb eder ve muallak tutar. Ve Hak dahî halkı tedbîrde böyledir. Onun için **ونفخت فيه من روحي** (Sâd, 38/72) [Ona rûhumdan üfledim.] makâle-i celîlesinde rûh, zât-ı ilâhiyyeye muzâf oldu. Şöyle ki nefh-i rûh-i ilâhî, nefh-i nefsi-i Hak hükmünde kılındı. Ve Hakk'ın menfûh olduğu sırrının taayyünü Âdemîde zuhûru hasebiyledir. Onun için nefsi-i Âdem'den zuhûr eden nefsi-i Hak'dır. Nazar eyle kendinden kenz-i mahfî ile ta'bîr eyledi ki halkı halk etmek kendini izhâr için idi. Pes eşyâ **[11b]**yüzünden esmâ-i ilâhiyye zuhûr etti. Ve esmâ müsemâyâya nişân olmakla cemî' eşyâ nişân-ı Hak oldu. Ve defîne dahî tılsımının fethinden zuhûra geldi. Pes anın ki tılsım taayyünü fethi kudreti yoktur. Tılsımın nişânı olduğu defîneye ne vecihle nâil olur? el-Hâsıl defîne-i esmâ eşyâdan ve defîne-i zât esmâdan ele gelir.

Ve hiçbir dükkân bî-sâhip olmadığı gibi bir taayyün dahî sırr-ı müte'ayyinden hâlî değildir. Bu cihettendir ki hiçbir nesnenin künh-ü hakîkati ma'lûm olmamıştır. Ve illâ Allah-u Teâlâ ma'lûm olmak lâzım gelir. Ma'lûmiyyet-i Hak ise ba'zı

merâtibe göredir ki mertebe-i ulûhiyettir. Yoksa kûnh-ü zâta göre değildir. Ve bu makâmdandır ki [12a] demişlerdir: ²⁹¹ما عرفناك حق معرفتك يا معروف [Seni hakkıyla bilemedik ey kendi zâtını hakkıyla bilen] Ya'nî evvel-i kelâm fi'l-hakîka adem-i ma'rûfiyyetine ve âhiri fi'l-cümle ma'rûfiyyetine dâldır. Zîrâ bir nesne mechûl-u mutlak olsa hiçbir vecihle ona vusûl müyesser değildir. Sâlik ise vusûl-i ilallâh ile mevsûftur. Bu cihetten Hak hem ma'lûm ve hem mechûldür. Ve insân-ı kâmil dahî böyledir. Belki insân libâs-ı teşbîhle öyle melbûs olmakla onu bilmek Hakk'ı bilmekten as'abdır. el-Hâsıl insân makâm-ı zâtta olduğu gibi cihetten mechûl ve makâm-ı sıfâtta olduğu yüzden ma'lûmdur. Eğer makâm-ı zâtta olan yüzünü halka döndürüp nazar etse halk onu ma'bûd ittihâz ederlerdi. Binâen alâ hâzâ makâm-ı teşbîhe ve sûret-i halka hicâb-ı [12b]rahmet oldu. Fe-emmâ kâmiller birbirlerinin hâllerine vâkıf olup her hâli makâmına göre riâyet ettiler.

Ve Kur'ân, tenzilde muhkemât ve müşâbihât olduğu gibi mushaf-ı tekvînî dahî onları müştemil oldu. Fe-emmâ mushaf-ı tekvînî-i enfüsî, mushaf-ı tekvînî-i âfâktan ağmaz ve ahfâddır. Onun için her ârif âfâktan muttali' olduğuna enfüsden muttali' değildir. Zîrâ ikisinin miyânî metin ve şerh gibidir. Metin ise şerhe göre gâmızdır. Ve bundan fehm olunur ki nüsha-i hakâik-i rahmandan ahz etmek nüsha-i enfüsden ahz etmekten ağmazdır. Zîrâ nüsha-i enfüs dahî tekvînîdir. Ve âlem-i vücûbun seyri âlem-i ekvânın seyrinden as'abdır. Zîrâ ziyâde tecerrüde ve taltîf-i [13a]hicâba mevkûfdur. Bu cihettendir ki sâlik âlem-i vücûb seyrine dâhil olmadıkça ekmel addolunmaz ki mâ-tahtı izâfât makûlesidir. Ve ıtlâk âlem-i vücûbdadır ki mâ-fevkinde dahî âlem yoktur. Ve âlem-i ekvânın hakâikı âlem-i vücûbun esrârı ile tatbîk olunduğu gibi âlem-i ekvânda dahî enfüs ve âfâk birbirine tatbîk olunur ki kemâl-i insânî bu tatbîkten zâhir olur. Meselâ cism-i insân veya ra'sı, arş-ı a'zam ve nefsi veya sadrı, kürsî-i mükerrerem ve kalbi, beyt-i ma'mûr ve letâif-i kalbiyyesi cennât gibidir. Zîrâ âlem-i behîşt dahî letâif-i melekûtiyyedendir. Ve cennet envâ-i zîb ve zîverle müzeyyen olduğu gibi kalb-i kâmil dahî envâ'-ı letâif ve esnâf-ı maârif ile mücellâdır. Bu sûrette kalb ve letâifî cennete benzer. Nefs-i emmâre ve kabâih, cehenneme [13b]müşâbih olduğu gibi. Ve cehennem câmus sûretinde olmakla zîrâ

²⁹¹ Genellikle sufi kaynaklarda geçmekte. Âlûsî, Ruhul Meani isimli tefsirinde Âl-i İmran Suresi, 145. ayeti açıklarken bu sözü Peygamber Efendimize nispet etmektedir. Ebu'l-Fazl Mahmud el-Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-arabî, t.y., C. IV, s. 79.

tâli‘-i sevrde halk olunmuştur. Nefs ve tab‘ dahî câmûs gibi ekl ve şürbe doymaz. Ve âhir hayvân sûretinde mahşûr olur. Pes sâlike lâzımdır ki nefsinı tebdîl ede. Ya‘nî sûret-i hayvâniyyeden sûret-i insâniyyeye tahvîl eyleye. Tâ ki insân-ı hakîkî ola. Ve meyyit gibi sûret-i insânda kalmaya ki meyyit nısf-ı insândır, tamâm insân değıl. Zîrâ rûha irtibâtı kalmamıştır. Ve insânın tamâm insân olduğı rûh-u müdebbir iledir, rûh-i hayvânî ile değıl. Pes yalnız rûh-i hayvânî ehl-i insân olmadığı gibi rûh-i hayvânî perdesinde kalan insân dahî hayvândır. Ve insânın kuvâ-yı rûhâniyyesi melâikeye benzer. [14a]Zîrâ bâtın-ı insân âlem-i melekût gibi olunca kuvâ-yı rûhaniyye dahî ehl-i melekût gibi olur. Kuvvet-i akliyye ve kudsiyye ve fikriyye ve hayâliyye ve mutasarrife ve emsâli gibi.

Ve insânın ayneyni ve üzüneyni ve menhareyni ve sebîleyni ve sedyeyni ve sürresi ve femi burûc-i isnâ aşer gibidir ki sukbelerdir. Ve kuvvet-i bâsıra ve sâmia ve zâika ve şâmme ve lâmise ve nâtıka ve âkilesi kevâkib-i seb‘a-i seyyâre gibidir ki her birinden bir feyz istifâde olunur. Kevâkib-i seb‘anın her birinden bir nûr iktibâs olunduğı gibi ve riyâset-i kevâkib şems ve kamerle olup ehadühümâ ya‘nî âhardan istimdâd ettiğı gibi ve riyâset ve kuvâ dahî akl ve nutk iledir ki nutk akıldan istimdâd eder. Zîrâ kuvvet-i nutkiyye kuvvet-i akliyyeye menûttur. Pes anın ki aklı yoktur ki yâ mecnûn [14b]veyâ hayvândır. Nutku dahî yoktur. Olsa dahî muhtalattır. Ve tûtnin nutku taklittir hakikat değıl. Ve nüfûs-i nâtıka-i felekiyye dedikleri melâike-i müdrike demektir. Zîrâ nutk idrâkin eseridir. Nitekim mürûr etti. Ve bundan fehmi olunur ki lisân kalbin tercümânıdır. Ve bî-tercümân ma‘nâ mefhûm olmadığı gibi bî-zebân dahî hakîkati tasdîk ma‘lûm olmaz.

Onun için i‘tibâr-ı îmân kelime-i şehâdete mevkûf oldu. Ya‘nî mezheb-i cumhûr-u mütekellimîn ve muhaddisîn ve muhtâr-u şemsi‘l-eimme ve fahri‘l-İslâm budur ki ikrâr hakikat-i îmandan rükndür. Ve-emmâ mezheb-i cumhûr-i muhakkikîn ve muhtâr-ı Şeyh Ebû Mansûri‘l- Mâturîdî budur ki ikrâr icrâ-i ahkâm için şart-ı lâzımdır. Yoksa rûkn değıldir. Ve muhtâr-u ehl-i hakâik dahî budur. [15a]Nitekim hadîsde gelir: ²⁹² **من مات وهو يعلم أن لا إله إلا الله دخل الجنة** [Kim Alah‘tan başka ilah olmadığını bilerek ölürse cennete girer.] Ya‘nî **يعلم** dedi, **يؤمن** veyâhûd **يشهد** demedi.

²⁹² Müslim b. Haccâc Ebû‘l-Hüseyn, **Sahîh-i Müslim**, İmân 43, Beyrut, Dâru‘l-Erkâm, 1999; Ahmed b. Hanbel es-Şeybânî, **Müsned-i İmam Ahmed**, Hadis nr. 464, 498, Beyrut, Müessesetü‘r-risâle, 1995.

Pes bundan fehm olundu ki tevhi'd-i îmanî ve şehâdî olmadığı yerde tevhi'd-i aklî ve amelî dahî kifâyet eder. Ma'nây-ı kifâyet budur ki nârdâ muhalled kalmaz. Belki ism-i rahmânın şefâatıyla halâs olur. Ve bu makûle-i tevhi'd şevâhık-ı cibâlde ve aktâr-ı arzda ve zamân-ı fetrette olanlara göredir. Yoksa bilâd-ı İslâm'da olanlara nisbetle cehl özür olmaz. Ve tevhi'd-i ilmî kifâyet eylemez. Belki îman gerektir ki şer'a mutâbaatla hâsıldır. **والله اعلم بالضمائر وبيده حساب عباده على الجهارات والسرائر**

Ve dahî âlem-i kebîrde üçyüz altmış gün olduğu gibi [15b]âlem-i sağırde dahî üçyüz altmış mefâsıl vardır. Ve tenzilde gelir: **نحن خلقناهم وشددنا أسرهم** (İnsân, 76/28) [Onları biz yarattık ve bağlarını biz kuvvetlendirdik.] Ya'nî a'sabla rabt-ı mefâsılî ihkâm ettik. Tâ ki kıyâm ve kuûd ve ahz ve def' ve harekete kâdir olalar. Ve kamerin yirmi sekiz menzili olup beher yevm bir menzilde devr ettiği gibi fem-i insânda dahî yirmi sekiz mahreç vardır ki tekellüm olunan hurûf ve kelimât ol mahârici devr eder. Ve mahâric gerçi bir i'tibârla üç ve bir i'tibârla on yedidir. Ve lâkin iştirâka nazar olunmayıp aded-i hurûf kadar mahrec i'tibâr olundu. Ve **هو** kelimesi cemi' mahârici hâvî ve hâ-ı halkîden vâv-ı şefevîye gelince cümle merâtibe mürûr etmekle inde's-sûfiyye sırr-ı azîme dâl olmakla kelime-i şehâdetten sonra efdalu'l [16a]-ezkâr ve esmâ oldu. Ve **هو** cümle eşyâyı muhît olmuştur dedikleri tecellî-i ehadî i'tibâriyledir. Yoksa mahall-i kevnî i'tibâriyle değildir.

Ve ba'zı mağlûblar ki da'vâ-yı ene'l-hak etmişlerdir. Hallâc gibi fenâfillâh hâline nâzırdır ki ol hâlde söyleyen Hak'dır. Ve lâkin mahall-i keyânî ki cisimdir. Ona mukârin olmakla ilhâd mahallîdir. Ya'nî mahallin kendini Hak'tır diyen ilhâda düşer. Zîrâ mahal menfidir. Nitekim gelir: **وما رميت إذ رميت ولكن الله رمى** (Enfâl, 8/17) [Attığın zaman sen atmadın Allah attı.] Ya'nî teşahhusa nisbetle ramâ menfî oldu. Zîrâ kevnin o kadar ramye kudreti yoktur. Ve hüviyyet-i ilâhiyye için isbât olundu. Zîrâ kadîr sıfât-ı zâtıyyedendir. Pes kâdir olan Hak'dır, abd değil. Zîrâ abd fî nefsi'l-emr acz ile [16b]muttasıftır. Ve bu makûle-i tecellînin asl ve fer'inden bî-haber ve zevkinden bî-mezâk olan kimse Hak ve halkı birbirine halt edip ilhâda düşer. Ve belki kâfir olur. Ve sana îrâd ettiğim hüccetten âgâh oldun ise da'vâyı ko ve halkı dahî ilhâda düşürme. Ve Cenâb-ı Nebvî hulkiyle mütehallik ol ki **هو الله** diye nutk eyle, **أنا** deme. Zîrâ bu enâniyyet mahall-i hatardır eğer mukallide ve eğer muhakkike

göre. Zîrâ mukallid أَنَا dese kendi kâfir olur. Ve eğer muhakkik أَنَا dese halk kâfir olur. Ve nebî ve velînin bi'set ve risâletten murâd islâh-ı âlemdir, ifsâd değil. Onun için sebep-i fesâd olanlar bilâ tevakkuf katl olunurlar. Tâ ki fesâdları sârî olmaya. Husûsen ki îkâz-ı fitne eyleyen lisân-ı şer'le mel'ûndur ve'l-iyâzü billâh.

[17a]Ve kezâlik kamer on beş gece zâhir ve bevâkîde hafî olduğu gibi tenvîn ve nûn-u sâkine dahî on beş harfe mülâkî olduğunda ihfâ olunurlar. Nitekim mahallinde mübeyyendir. Ve âlem-i kebîrde arz ve cibâl ve meâdin ve bihâr ve enhâr ve cedâvil ve sevâkî olduğu gibi âlem-i sağırde vardır. Meselâ cesed-i insân arz ve izâmı, evtâd-ı arz olan cibâl gibidir ki hakâik-ı ricâlullâhdır. Zîrâ evtâd-ı cibâl olmasa vech-i arz muztarib olduğu gibi evtâd-ı ricâl dahî olmasa esâs-ı âlem mütezelzil olur. Onun için zikr-i muttasıl ehli munkarız olmadıkça fenâ-i âlem hâsıl olmaz. Ve insânın muhhu ya'nî azmı içinde olan iliği meâdin gibidir. Ve duâ muhhu'l-ibâdettir. Zîrâ izâm bî-muhh kıvâm bulmadığı gibi ibâdet dahî bî-duâ sûret bulmaz. Ve meâdin ki sîm ve zer ve [17b]emsâli cevâhir-i arziyyedir. Kıvâm-ı âleme bâisdir ki ekser mübâyaât onların vucûdlarına menût ve zeheb otuz altı bin senede ve fizza onun nısfı olan on sekizbin senede kemâl bulduğu gibi. İnsân-ı kâmil ki vesîle-i Hak'dır ibtidâ zuhûru bi hasebi'l-gâlib gâyeti sinn-i bulûğ olan on sekizde ve intihâsı kırka karîb olan otuz altıdadır. Zîrâ ba'de'l-erbaîn tab'ı bârid olup şecer-i yâbis telkîh kabûl etmediği gibi insân dahî feyz ve terbiye kabul etmez. Ve insânın cevfi bahr gibidir ki vâsi'dir. Ve hadîs-i bahr tevessü' demektir. Ve em'âsı ya'nî bağırsakları enhâr ve urûku, cedâvil ve savâkî gibidir ki tûlânîdir. Hattâ kasıt ki damardan kân almaktır. Kur'ân'da işâreti [18a]vardır. Nitekim gelir: **و نخل و رمان** (Rahmân, 55/68) [İki cennette de meyveler hurma ve nâr vardır.] Zîrâ damar dıraht-ı hurma gibi bâlâ ve kân dahî rummân ya'nî nâr tânesi gibi kızıldır. Ve bu işâreti istib'âd etme. Zîrâ ki: **و لا رطب و لا يابس إلا في كتاب مبين** (En'âm, 6/59) [Kuru ve yaş her şey apaçık bir kitaptadır.] mûcibince cemî' eşyâ Kur'ân'ın zevâhir ve bevâtınında mûndericidir. Ve nassı inkâr eden kâfir olur.

Ve insânın şahmı tîn ve şa'rı nebât gibidir. Ve burunda biten kıl cüzzâm marazından emândır. Ve onu el ile netf etmeyip mikrâzla kıss etmek gerektir. Ve illâ âkile marazına müeddâ olur. Ve münbit-i şa'r turba-i tayyibe gibidir ki eseri zâhirdir.

Nitekim Kur'ân'da gelir: **والبلد الطيب يخرج نباته بإذن ربه والذي خبث لا يخرج إلا نكدا** (Ârâf, 7/58) [Güzel yerin bitkisi Rabbinin izniyle çıkar. Kötü olandan faydasız bitkiden fayda bir şey çıkmaz.] Ve kıllı ve ziyâde sakallı âdemlerin kıllı ve sakallı oldukları turâbları otlu yerlerden **[18b]**ahz olunmakla mahmûldür. Ve insânın zahrı ya'nî arkası mefâze gibidir ki beriyye ta'bîr olunur. Ve ünsü imâret ve vahşeti harâb gibidir. Onun için müste'nis ve münbasit olduğu vakitte binâ-i ma'mûr gibi kıvamdadır. Ve mütevahhiş ve münkabız olduğu zaman binâ-i münhedem gibi telaştadır. Nitekim bu iki hâl beşeresinden belli ve sîmâsından ayândır.

Ve onun teneffüsü riyâh gibidir. Nitekim ba'zı müteneffislerde eseri ziyâde zâhirdir. Ve riyâh ya'nî esen yeller güzer edip bir yerde karar etmediği gibi nefesden ibâret olan ömr-i insân dahî böyledir ki tîz murûr eder. Onun için i'timâda sâlih değildir. Akarsu dahî böyledir. Ve ömr-i insân nefesden ibârettir dediğimiz budur ki aslı ân dedikleridir ki gayr-i münkasımdır. Ve yevm ve usbû' **[19a]**ve şehir ve sene ân üzerine ârız olmuş umûr-i ma'dûmedir. Eğer ki umûr-u şer'iyye nizâm için i'tibâr olunur. Nitekim Kur'ân'da gelir: **يسئلونك عن الاهلة قل هي مواقيت للناس** (Bakara, 2/189) [Sana hilâl halini alan ayları sorarlar. De ki; onlar insanlar için vakit ta'yîn eden ölçülerdir.] Ve lisân-ı nâsda filân kimse şu kadar sene muammer oldu dedikleri fi'l-cümle zabt ve hasr içindir. Zîrâ aded-i enfâsı Allah Teâlâ bilir fakat. Ve nefes gerçi ânîdir. Fe-emmâ bast-ı ilâhî olunca bir nefes bir sene olur ki havârıktan addolunur. Ve insânın kelâmı ra'd gibidir. Husûsan ki ba'zı esnâf-ı nâs cehveri's-savt olmakla âgâz-ı sühan etse gök gibi gürler. Pes mutlak kelâm ra'd ve savt-ı şedîd-i sâika gibi olur. Ya'nî yıldırıma benzer. Ve sâika ateşpâredir ki ziyâde serî' ve nâfizdir. Ve onun içinde bir kıt'a âhen vardır ki ziyâde **[19b]**hâsiyetlidir. Ve lâkin değme vecihle ele girmez. Belki nâfiz olduğu yerde kalır. Ve insânın ğamı sehâb-ı esved ve bükâsı matar gibidir ki dâne dâne dökülür. Ve demi'la bükâ etmek insâna mahsûstur. Sâir eşyâ hatta ervâh dahî bükâ eder. Ve lâkin demi'la değildir. Belki hâllerine münâsib olan vecihledir. Zîrâ her hâl makâmıyla mütekaddir olur. Ve Kur'ân'da gelir: **فما بكت عليهم السماء والأرض** (Duhân, 44/29) [Gök ve yer onların ardından ağlamadı.] Ya'nî ba'zı ulemâ bu bekâyı ehl-i semâ ve ehl-i arzın bükâsına hamletmişlerdir. Ve ba'zılar te'vîl ve takdîr muzâf etmeyip bi-hasebi'l-makâm bükâyâ haml eylemişlerdir. Nitekim Cebrâil ve Mîkâil'in (aleyhisselâm) harb için hamel-i silâh ettikleri ve

Cebrâil'in hücre-i Âişe'ye duhûlu maa-hâzâ bir cenâh-ı âfâkî mâlen mâl eder. Ve bunun emsâli bi-hasebi'l-mevtındır ki onun ahvâli ile telebbüse dâirdir.

[20a]Ve insânın sürûru zav'-ı nehâr ve hüznü zulmet-i leyl gibidir. Nitekim mahzûn olan kimseye “Niçin böyle kararıp oturursun” derler. Ve yakazası hayât ve nevmi mevt gibidir. Nitekim hadîsde gelir: ²⁹³النوم أخو الموت [Uyku ölümün kardeşidir.] Zîrâ nevm hâlinde dahî zav'-ı rûh fi'l-cümle munkatı'dır. Ve ba'de'l-intibâh ²⁹⁴الحمد لله الذي أحيانا بعد ما أماتنا و رد إلينا أرواحنا و إليه النشور [Ölümden sonra bizi dirilten, ruhlarımızı tekrar bedenimize iâde eden ve kendisine döneceğimiz Allah'a hamdolsun.] demek meşrû' oldu. Ve insânın vilâdeti bed'-i sefer, ve mevti müddet-i seferin inkızâsı gibidir. Ve eyyâm-ı sabâveti rabî' ya'nî fasl-ı bahâr ve şebâbeti sayf ya'nî yaz ve kuhûleti harîf ya'nî güz ve şeyhûhati şitâ ya'nî kış gibidir. Ve ömrünün seneleri buldân ve şehirleri menâzil ve haftaları ferâsih ve günleri emyâl ve enfâsı hatvelere benzer ki her nefis [20b]ki teneffüs eder. Gûyâ ki bir hatve tahattî eder. Ya'nî ayağıyla bir adım adımlar. Ve yirmi dört saatte ki bir gün ve bir gecedir. Yirmi dört bin nefes alır. Ya'nî beher rûz enfâsı on iki bin ve beher şebb dahî o kadardır. Ve yirmi dört saatte yetmiş bin hâtırası olur. Eğer ki kendinin ekserine şûuru yoktur. Ve yevm-i kıyâmette gaflet ile ihrâc ettiği enfâsına nazar edip her nefesi mukâbelesinde bir tûl hasret vâkı' olsa gerektir. Gel imdi zikrullahdan gaflet etme tâ ki hasret ki azâb-ı rûhânîdir. Ondan halâs olasın. Ve zikr-i cehr ile ki istima' eden eşyâ ol günde şâhidin olsunlar. Ve inkârı bırak. Ve illâ ol yevm-i hâilde münker olursun. Ve seni [21a]berzaha tarh ederler. Ve zulmete düşürürler. Pes nûr-i zikr ile münevver olmayanın hâli böyledir.

Ve arz yedi tabakadır ki sevdâ ve gabrâ ve hamrâ ve safrâ ve beyzâ ve zerkâ ve hadrâdır. Ve insândan nazâir-i cisminde olan cild ve şahm ve lahm ve ırk ve asab ve gazab ve azmdır. Ve mirre-i sevdâsı arz gibidir ki yâbis ve bâriddir. Ve mirre-i safrâsı nâr menzilesindedir ki yâbis ve hârdır. Ve demi havâyâ benzer ki hâr ve ratubdur. Ve balgamı âba müşabihdir ki berd ve lezicdir. Ve miyâh-ı arz ihtilâf üzere olup kimi hulv ve kimi mâlih ve kimi muntin olduğu gibi miyâh-ı beden-i insân dahî

²⁹³ Heysemî, **Mecmau'z-Zevâid**, Hadis nr. 18740.

²⁹⁴ Muhammed b. İsmâil Buhârî, **el-Camiu's-Sahih**, Da'vât 7, Riyad, Dâru's-Selâm, 1997; Müslim, Zikir 2711; Ebû Dâvud, Edeb 107; Muhammed b. Yezîd İbni Mâce, **Sünen-i İbni Mâce**, Dua 16, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1996.

böyledir. Ya'nî mâ-ı aynı milhdir. Zîrâ ayn yağ pâresidir ki eğer âb-ı mâlih olmasa ol şahme ya'nî yağ fâsid olup göz [21b]görmez olur. Ve halk-ı basardan maksûd-i aslî vücûd bulmaz ki ru'yet-i şevâhid ve mutâlaa-i dîdâr ulemâ ve sulahâ ve mushaf ve emsâlidir. Ve rîk azbdır ve illâ hiçbir taâm ve şarâbın lezzeti bulunmazdı. Nitekim gâlibu's-safrâ olanların merârat-ı safrâları rîkî dahî fi'l-cümle tağyîr edip tenâvül ettikleri taâm ve şarâb ağızlarında acı gelir.

Ve kûlak deliklerinde olan su acıdır. Zîrâ sımâh dâimâ meftûhdur. Ve eğer bu infitâha göre ba'zı mûzîdûde duhûl edip dimâğına vâsıl olsa insân helâk olur. Pes ol âbın murra olduğu ve muntin-i hulk olunduğu hıfz-ı sımâh ve sıyânet-i insân içindir. Meğer ki kazâ mübrem ola. Bu sûrette ona bir [22a]nesne sedd olmaz ve çare bulunmaz. Nitekim beûz-u Nemrûd ona hüccet-i kaviyyedir. Zîrâ âb-ı enf dahî mâlih iken beûz-u mezkûr dimâğ-ı Nemrûda dâhil olup sebep-i helâki oldu. Kâlellâhu Teâlâ: وما يعلم جنود ربك إلا هو (Müddessir, 74/31) [Rabbinin ordularını kendisinden başkası bilmez.] Ya'nî beûz ki sivrisinektir. Zaafda onunla darb-ı mesel olunurken mazhar-ı kuvvet olup taraf-ı İbrahim'den (aleyhi's-selâm) Nemrûd ile mukâvemete kâdir oldu. Ve mezâhir-i kudretten addolundu. İrâdet-i Hakk'a mukârin olunca ednâ bir beûzun kudreti bu mertebeye bulûğ bulunca sâirler bi-tarîki'l-evlâdır. Zîrâ her nesne mazhar-ı esmâ-i ilâhiyyedir. Eğer ki ekser-i eşyâda ağleb-i esmânın ahkâmı bi'l-fi'l zuhûr etmemiştir. Fe-emmâ bi'l-kuvve [22b]hakâiki vardır.

Ve her fi'lin mebdei kuvvettir. Ve adem-i zuhûrun ma'nâsı merâtib-i eşyâya nâzırdır. Ve illâ cemî' eşyâ kemâlde berâber olmak lâzım gelir. Ve kütüb-ü ehâdisde sâbittir ki Âsım bin Sâbit (radiyallâhu anh) vak'a-i Bedir'de ki uzamâ-i Kureyş'den birini katl etmişti. Sonra bir gayri ma'rikede kendi dahî maktûl ve müsteşhed oldukta a'dâsı her çend ki a'zâsından birini kat'a ve Mekke'ye irsâle kasd ettiler, zafer bulmadılar. Zîrâ Âsım'ın çevresini zenâbir ihâta edip kâsıdları perîşân eyledi. Ve ankebûtun Abdullah ibni Enes ve Abdullah bin Zübeyr'in maslûb olduklarından sonra mevzı'-i edebleri üzere nesc edip dîde-i nâzırândan setr ettiği dahî mahall-i ibrettendir.

[23a]Ba'dezâ insânda cemî' hayvânâtın ahlâkı mevcûddur. Meselâ ma'rifet ve safâ-yı cevherî cihetinden melek gibidir. Zîrâ eğer ki melek nûrdan ve beşer

anâsırdan mahlûktur. Feemmâ beşere rûh-i ilâhî nefh olunmuşdur ki bu nefhin yüzünden cemî' kemâlât-ı ilâhiyyeye mazhar olmuştur. Melekde ise bi'l-fi'l cümle-i kemâlât zuhûra gelmemiştir. Ve illâ insân ile berâber olmak lâzım gelir. İnsân ise cem'iyet-i neşe' (?) cihetiyle ondan efdaldır. Ve insân kibir ve kedûret cihetinden şeytâna benzer. Ve kibrin gâyeti da'vây-ı rubûbiyyettir.

(Nâziât, 79/24) [İşte ben sizin en yüce rabbinizim.] demek gibi. Ve kedûretin nihâyeti siccîn ehli olmaktır. Zîrâ cehennem mahalli nüfûs-i muzlimedir. Zîrâ kendi dahî muzlimdir cennet münîr olduğu gibi. Ve şems ve kamerin nûrları ahz olunup cehenneme tarh olunsalar [23b]gerektir. Ve ol nûrun vücûd-i insânda sûreti rûh-i insânî ve zulmetin sûreti nefs-i hayvânîdir. Onun için âsi olan kimse cehenneme nefs-i hayvâniyyesiyle dâhil olup rûh-u insânî hâricde kalsa gerektir. Zîrâ rûh-i insânî aslında saîddir ki onda fitrata muhâlif nesne yoktur. Şakî olan nefs-i hayvâniyyedir ki matıyyedir. Onun için matıyye darb ve te'dîb olunur râkibi değil.

Ehl-i cennet'in hâli ise bunun hilâfıdır. Ya'nî onlar cennete kalb ve rûh mertebesinde dâhil olup nefs ve tabîat mertebesi cehenneme tarh olunur ki ona kadem-i cebbâr derler. Nitekim kalb ve rûh mertebesine kadem-i sıdk derler. Zîrâ cennete sâdiklar ve siddîklar girerler. Cehenneme kâzibler ve kezûblar girdiği gibi. Fe-emmâ sıdk ve kizb [24a]ne ma'nâ olduğunu değme kimse fehmi etmez. Zîrâ sıdk yalnız doğru söylemek ve kizb yalan söylemek değildir ki bunlar kavldır. Belki sıdk ve kizb-i fi'lî dahî vardır. Ve Zeyd'le Amr arasında cârî olduğu gibi Hak'la halk arasında dahî cârîdir ki bu ma'nâ evvelkîden ya'nî halk ile halk arasında cârî olandan as'abdır. Nitekim يوم ينفع الصادقين صدقهم (Mâide, 5/119) [Bugün doğru söyleyenlerin sadâkatlerinin kendilerine fayda vereceği gündür.] âyetinde sıdk-ı nâfi' beyyine ve beyyinallâh olan sıdktır. Ve sıdkın gâyeti isneyniyyetten ve belki gayriyyetten halâs olup yektâlık ve ayn âlemine vusûldur. Ve kizb bunun hilâfıdır ki ikilikte ve gayriyette kalmaktır. Gel imdi vücûd-i vâhid'e iki demekten imsâk eyle. Ve illâ ne orucun ve ne namazın kabûl olmayıp [24b]merdûd olursun. Eğer bu maksad-ı aksânın tarîkını bilmezsen sâdiklara refîk ol ve onlarla sohbet kıl. Nitekim tenzilde gelir: وكونوا مع الصادقين (Tevbe, 9/119) [Doğrularla berâber olun.] Ve illâ şeytân sana rehzen olup tarîktan munharif kalırsın. Ve belki gide gide ayn-ı şeytân olursun. و العياذ بالله من كل شيطان ضال مضلل غوى مغور Li-muharririhî:

Râh-ı sedâde görmeğe bir göz gerek görür

A'mâ yolun bu yolda beyâbâne ir görür

Dîv-i racîme döndü bugün münkir-i tarîk

Yoldan şihâb-ı gayret anı nice döndürür

Ve insân cür'et ve şecâatiyle esed gibidir. Onun için esed sultânı's-sibâ'dır. Pes esed burada arslan ma'nâsındır. Yoksa her hayvân müfteris demek değildir. Ve kütüb-i ehâdisde gelir ki Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve sellem) [25a]sâirler üzerine dört nesne ile mufaddal idi ki semâhat ve şecâat ve şiddet-i batş ve kesret-i cimâ'dır.

Ve insân cehlinde behâim gibidir. Behîme kavâim-i erbaa sâhibesi hayvânât-ı berr ve bahrdır. Ve meselde gelir ki أَكْفَرُ مِنَ الْحَمِيرِ derler echel ma'nâsına. Zîrâ ekfer ve ma'sıyyet cehâlettendir. Ve bî-idrak olmakta bakara ve himâr sâirden beterdir. Ve gazabında nemir ya'nî kaplan gibidir. Zîrâ kaplan gâh olur ki şiddet-i gazabından kendini yukarıdan aşağı atıp helâk olur. Bu cihetten gazab sıfât-ı zemîme-i nefsâniyyedendir. Ve rekûb-u nemirden ya'nî cild-i kaplan üzerine rekûb ve culûsdan nehy olunmuştur. Zîrâ eğer ki cild dabâğatla pâk olur. Fe-emmâ cild-i mezkûru cebâbire-i mulûk-i acem isti'mâl etmekle isti'mâlinde [25b]teşebbühe ve teşebbühden dahî kerâhet lâzım geldi. Meğer ki isti'mâlinde zarûret ola. Gazâlarda izhâr-ı heybet gibi. Zîrâ harâm olan harîri isti'mâl etmek câiz olduğu yerde mekrûhu isti'mâl bi-tarîki'l-evlâdır.

Ve insân ifsâd ve igârada zi'b gibidir. Husûsan ki ekl husûsunda şehvet-i gâlibesi vardır. Ve sâlik kurdu menâmda görse şehvet-i ekle mahmûldür. Ve sabırda himâr gibidir. Zîrâ himârı reseninden bir yere bend eylesen helâk olunca orada durur. Sâir hayvânât gibi cez' göstermez. Ve şehvet-i cima'da usfûr gibidir ki usfûr ya'nî serçe dedikleri kuş günde bin kere cem' olur. Ve enbiyâ ve kümmel-i evliyâda olan kuvvet-i cimâiyye hayvânâtta [26a]ve sâir nufûs-i tabîiyyede olan şehvet gibi nefsâniyye ve tabîiyye değildir. Belki rûhâniyye ve hakkâniyyedir. Zîrâ şehvet-i tabîiyyenin menşei dem-i hayvânî ve şehvet-i hakîkiyyenin menbâi nûr-i rahmânîdir.

Nûr ise demden kuvvetlidir. Ve bekâsı dahî vardır. Buradandır ki erbâb-ı dil ne kadar köhnesâl olsa bi hasebi'l-gâlib recûliyyetleri bâkîdir. Gayrîler ise fenâ buldukça her yüzden hâlleri dahî fenâ bulmakta ve kuvvet ve kudretleri zâil olmaktadır. el-Hâsıl ehl-i dünyâ hayâtta oldukça dünyâdadır. Ve dünyâ ve ahvâl-i dünyâ fenâ ve tagayyür üzerinedir. Ve ehl-i âhiret hayâtta oldukça dünyâ içinde cennettedir. Ve cennet ve evsâf-ı cennet bekâ üzeredir.

Suâl olunursa ki pes lâzım idi ki kâmil dünyâda kala. [26b]Zîrâ cennete duhûle zarûreti yoktur. Cevâb budur ki cennete duhûlu dahî bir kemâldir. Zîrâ naîm-i cinân naîm-i cihândan elezz ve akvâdır. Husûsan ki orada tebdîl-i anâsır ve taltîf-i tabâi' vardır ki hâl-i dünyâyâ mugâyirdir. Meselâ ne kadar tecdîd-i vücûd olursa Hızır (aleyhisselâm) gibi. Yüz yirmi senede bir kere ki ömrü tabîidir, vücûdu tecdîd olunur. Yine tecdîdi bu mavtına göredir ki mavtın fânîdir. Âhiret ise mavtın-ı bâkîdir. Ve onun tecdîdi mürûr-u eyyâmla tekrâra muhtâc değildir. Belki ânen fe ânen ter u tâzelik ziyâde olmaktadır. Zîrâ ehl-i cennet dehr ismine mazharlardır ki hakîkatı ân demektir. Onun için âhirette eflâk-ı cüz'iyeye fenâ bulup devrân ile hâsıl olan tagayyurât dahî fenâ bulur. [27a]Ve ile'l-ebed devr-i küllî-i arş kalır. Arş ise âlem-i bekâdandır. Onun için arş ve kürsî ve ehl-i cennet ve naîm cennet fenâ ârız olmaz.

Ve insân hîle ve mekrde sa'leb ya'nî tilki gibidir ki tilkinin vücûh-i kesîre ile hîleleri ve hud'aları vardır. Fe-emmâ zarûret-i kaviyye olmadıkça hîle mezmûmdur. Zîrâ mü'min ğirr-u kerîm ve münâfık hibb-u leîmdir. Ya'nî mü'minin sıfatı aldanmak ve keremdir. Ve münâfıkın hali aldatmak ve buhuldür. Ve hadîste gelir: **الحرب خدعة** ²⁹⁵ [Harb hîledir.]Ya'nî emr-i harbde ve kezâlik mevâzî'-ı zarûrette câiz ve cârîdir, gayrîde değil. Ve insân hırs ve cemi'de fâreye ve nemleye benzer. Zîrâ fâre ve karınca bulduğunu taşıyıp hufresin ve yuvasın doldurur. İşte bundan murâd hırs ve [27b]cem' mezmûmdur. Ve illâ demişlerdir ki sakın karınca senden zîrek olmasın ki kış için yazdan cem' eder. Sen de gayret edip nefis ve iyâl için levâzım tedârik eyle. Nitekim Resûlullâh (aleyhisselâm) Hayber mahsûlundan ezvâc-ı mutahhare için bir senelik zahîre iddiâ ederlerdi. Ve lâkin müddet-i kalîlede infâk ve bezl edip bakıyye-i sene için ya istikrâz ederler veya futûhla geçinirlerdi. Burada

²⁹⁵ Buhârî, Cihâd 154; Müslim, Cihâd 1739; Ebû Dâvud, Cihad 101; Tirmizî, Cihâd 4; İbn-i Mâce, Cihad 28.

futûhtan murâd sadaka ve zekâtın gayrıdır ki bi-tarîki'l-hediyye vârid olan mal veya küffardan alınan megânimdir. Zîrâ kendileri sadaka ve zekât kabul etmezlerdi ki ırz-ı nübüvvete münâsib değildir. Ve âl-i Hâşime dahî hamsü'l-hams verilirdi. Şimdi kesret-i Hâşimiyyân olmakla hamsü'l-hams vefâ etmediğinden [28a]Hâşimîler ahz-ı sadaka ve zekât etmek murahhas ve müftî bih oldu.

Ve insân buhlde kelbe benzer. Nitekim kilâbın bir cîfe üzerine ictimâ'larında müşâheddir. Ve dünyâ dahî bir lâşe gibidir ki ehl-i dünyâ kilâb gibi ânı ictizâb ederler. Ve âharin müdahalesini istemeyip birbirlerine hased muâmelesin ederler. Bu makûlelere âhiretten nasîb yoktur. Nitekim Kur'ân'da gelir: **تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يريدون علواً في الأرض ولا فساداً** (Kasas, 28/83) [İşte âhiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz.] Zîrâ ehl-i dünyânın murâdı tasaddur ve tera'us(?) ve tebassut ve ifsâd fî'l-arzdır. Nitekim bu a'sarda olanların ekserî kelb-i akûra dönmüşlerdir. Belki kelb vefâ sıfatıyla onlardan aslahdır. Onun için vefâ, vücûdu unuka ve kimyâya ilhâk edip mevcûdu'l-ism ma'dûmu'l-cismdir demişlerdir.

[28b]Ve insân harâma harîs olmakta hıznîr gibidir ki hıznîr cîfeye meyyâldır. Ve dünyâda haramhûr olanlar âhirette sûret-i hıznîr tahavvül etseler gerektir. Ve hayye gibidir halkın ayağın almakta ve lisânıyla sokup eziyet kılmakta. Ve deve gibidir. Hıkdede ya'nî kin tutmakta ki kastı intikâmdır. Ve lâkin devede hilm sıfatı dahî vardır. Onun için bir sabî onu yularından tutup cezb etse serkeşlik etmez ve mutî' olur. Ve evsâf-ı nebeviyyede gelir ki eğer bir câriye onu elinden tutup Medine'yi devr etse muhâlefet etmez. Ve kârı ne ise husûle getirirdi. Ve insân sahâvette horoza benzer. Zîrâ bulduğu dâneyi tavuklara bezl eder. Ve seherhîz olanlar dahî sıfatta horoz gibidir. [29a]Ve lâkin âşıklar gece namazına sarâh-ı dîkden evvel kıyâm etmek gerektir. Tâ ki bi'l-küllîye gafletten halâs olalar. Zîrâ sarâh-ı dîk ile kıyâm etmek âbidler sıfatıdır. Ve tahte'l-arş beyaz horoz sûretinde bir melek vardır ki vech-i arzda olan horozlar ona muntazırlar ve onun surâhıyla surâh ederler. Ve herkes hânesinde bir beyaz horoz ittihâz eyleyip onun surâhıyla amel eylemek sünen-i nebeviyyedendir.

Ve insân kanâatta baykûş gibidir ki baykûş sâir kuşlar gibi kesb yüzünde değildir. Belki ayağına gelen rızıkla iktifâ eyler. Ve baykûş dâne yemez. Hazret-i Âdem ekl-i dâne ile cennetten hurûc ettiğinden ötürü. Ve su içmez kavm-i Nûh suya gark olduğu için. Ve böyle iken yine hümâ ile teyemmün ve baykuş ile teşe'üm [29b]olunur. Zîrâ vîrânelerde karâr eyler. Mûrg-i hümânın ise her kimin üzerine sâyesi düşerse sultân olur. Ve hümâ dahî bûm gibi ehl-i kanâattir ki sehâb içinde âşiyânsâz olup gıda için Hind sahrâlarına nüzûl eder. Ve üstühân ekl eder. Ve onun burnunda bir hâssiyet vardır ki üstühân dokununca mütefettit olur. Tûti minkârında ve ağzında şükr-i münkesir olduğu gibi. Ve insân tabasbus ve temellukta hirre gibidir. Ve bu ma'nâya tevâzu' demezler. Zîrâ tevâzu' hakikat-i ubûdiyyettir ki riyâseti münâfidir. Bu ise havâss-ı nâs hâlidir. Temelluk ise avâmda olur ki sûret-i muâmeledir. Ve bakûrda gurâb gibidir ki gurâb erkenden yuvasından uçup gittiği gibi insân dahî erkenden kalkıp yola [30a]veya çifte veya bir maslahata gider. Ve gurâbda hazer sıfatı dahî vardır. Onun için tarlada veya gayrı yerde dâne diyûşûrürken sağına ve soluna iltifâttan hâlî değildir. Ve lâkin gurâbla dahî teşe'üm olunur. Onun için gurâbe'l-beyn derler. Zîrâ Hazret-i Nûh (aleyhisselâm) tûfânda gurâbı haber-i arz almaya irsâl edince gurâb bir cîfe bulup orada kaldı. Ba'de güvercini gönderip güvercin burnu ve tırnaklarıyla balçık götürünce Nûh'un duâsını aldı. Ve bi tarîki'l-kerâme burnu ve tırnakları kızıl kaldı. Ve gurâb menhûs oldu. İşte insân-ı kâmile hizmet eden sâlikin hali dahî böyledir ki meymenetten hâlî değildir. Ve mürşid-i kâminden ahz-ı nefesin tarîk-ı sıdkla hizmet ve bezl-i malla i'ânettir. Hazret-i Sıddîk (radiyallâhu [30b]anh), Cenâb-ı Nübüvvet hakkında min külli'l-vücûh hizmet ettiği onun için âhir-i makâm sıddîkiyyeye kadem basıp halîfe-i evvel oldu. Ve mertebe-i ubûdiyyet ve ma'rifette şân-ı âlî buldu. Ve ne kadar kümmel-i evliyâ var ise bu iki ma'nâda onun meşrebi üzerine geldi.

Ve insân himmette bâzî ve sülehfâta benzer. Zîrâ doğan şikâr ardına düşer. Ve sâhibi için sayd eder. Ve kaplumbağa dahî yumurtasına yavru çıkarınca nazar eder. Ve deve kuşu dahî kırk yumurtayı birbirinin yanına vaz' edip münâvebe ile üzerlerine oturur. İşte sâlike dahî gayret böyle gerektir ki esmâ-i ilâhiyye'ye mülâzemet eyleye ve her birinden bir eser zuhûruna dek gayret ede ve melâlden sakına. Zîrâ futûrla alâka-i [31a]feyz kesilir, kâr encâma erişmez. Ve insân basîreti

ile umûr-i hafıyyeyi idrâk etmekte hüdhüde benzer. Zîrâ hüdhüd tahte'l-arzda olan suyu basarı ile idrâk ederdi. Ve Hazret-i Süleymân (aleyhisselâm) su iktizâ eden yerde haber verdi. Ve zerkâ-i yemâme üç günlük mesâfeden görürdü. Zîrâ gözlerine dâimâ ismed çekerdi ki Kâ'be sürmesi dedikleri taş sürmedir ki Yemen'de bir ma'dendir. Oradan sandıklar içinde Mekke'ye getirirler. Hiddet-i basar için ziyâde nâfi'dir. Nitekim dîde-i basîrete göre sürme-i tevhîd gerektir. Zîrâ basîret açılmadıkça şevâhid-i tevhîdde olan ma'ânî açılmaz. Ve insân tevhîd-i hakîkî sahibi olmaz. Ve mü'mine sûret-i tevhîd kifâyet eylemez. Zîrâ taklîd bâbındandır. [31b]Belki hakîkat-i tevhîd gerektir ki kâmiller tevhîdidir ki لا موجود الا الله dır. Zîrâ eşyâ esmâ ile ve esmâ dahî müsemmâ ile. Ve cemî' eşyâ ismidir ki müsemmâyâ dâldır. Lafız ma'nâyâ dâl olduğu gibi. Ve lâkin eşyâyâ elfâz denilmez. Belki kelîmât-ı ilâhiyye denilir. Şol cihetten ki cümlesi kün kelimesi ile vucûd bulmuştur. Ve Hak Teâlâ'nın dâim mütekellim olduğu buradan fehm olunur. Zîrâ ibtidâ-i tecellîden ve emr-i kün'den ebedâ ale't-tevâlî me'ânî ve hakâik zuhûrdadır. Ve ebedâ ona gâyet gelmez. Nitekim Kur'ân'da gelir: كل يوم هو في شأن (Rahmân, 55/29) [O her ân bir iştedir.] Ya'nî Hak Teâlâ her ân gayr-i münkasimdir, bir kâr-ı azîm dedir. Pes burada yevm aslı olan ân ma'nâsınadır. Ve illâ inkıtâ-ı kelâm lâzım gelir. [32a]Zîrâ yevm urfide şe'n içinde olmak eczâsının istiâbını iktizâ etmez. Fefhem cidden. و به ينفع لك مشكلات كثيرة و يخل معضلات وفيرة

Ve ba'zı insân erneb ya'nî tavşan ve feres-i arabî gibi ziyâde yükrekdir ki değme vecihle erilmez. Ve bunda و سارعوا إلى مغفرة من ربكم (Âl-i İmrân, 3/133) [Rabbimizin mağfiretine koşun.] sırrına remz vardır. Onun için Resûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem) efrâs-ı muzammereyi dört mîl ve gayr-i muzammereyi iki mîl yerden sâbika ettirirlerdi. Ve ekseriyyâ sâbık olanlar gâhîce mesbûk olduklarında buyururlardı ki: "Hiç bir şeyin merfû'u yoktur ki bi'l-âhire mevzû' olmaya". Nitekim gayret-i ilâhiyye muktezâsı budur. Pes fâzıl min vech mefzûl olur. Ve a'lâyâ [32b]perrân olan tîr âhir hâke düşer. Nitekim insân-ı kâmil bu kadar kemâli ile hâne-i kabrin misâfiri olur. Ve bu makâm gayrete dâirdir ki Resûlullâh (sallallahu aleyhi ve sellem) makâm-ı vesîleye duâ-i ümmet ile vâsıl olmuştur. Maa-hâzâ cemî' ümmete vesîle ve kemâllerine sebep olur.

Suâl olunursa ki insân cümle eşyânın numûnesi ve cemî‘ ahlâkın mecmûası olunca ezdâdı cem‘ etmek lâzım gelir. Şahs-ı vâhid ise hem mü‘min ve hem kâfir olmaz. Ve sâir sıfât-ı mütekâbil dahî ona kıyâs oluna. Cevâb budur ki sıfât-ı mütekâbilenin zuhûru efrâd-ı insâna göredir. Yoksa şahs-ı vâhide nisbetle değildir. Pes her bir şahısta cem‘î mümkün olan sıfât **[33a]**bi’l-fi’l ve mâ-adâsı bi’l-kuvvedir. Zîrâ mü‘min olmak şânından olduğu gibi hılâfı dahî şânındandır. Eğer ki mü‘mine göre eser-i hâricîsi yoktur. Ve kezâlik kâfir olmak şânından olduğu gibi mü‘min olmak dahî böyledir. Eğer ki kâfire göre îmânın dahî hâricde eseri yoktur. Zîrâ bi’l-fi’l mü‘min bi’l-fi’l kâfir olmadığı gibi bi’l-fi’l kâfir dahî bi’l-fi’l mü‘min olmaz. Ve “Ben Hak Teâlâ’yı cem‘-i ezdâdla bildim” dedikleri budur ki Hak Teâlâ’nın zât-ı mutlakasının tecellîsi âmmıdır ki mü‘min ve kâfir ve mutî‘ ve âsîye şâmilidir. Ve sıfât-ı mütekâbilesi dahî mute‘allakâtı cihetiyledir. Meselâ lutf ve kahrı iki şahsa göredir ki lâtîf ve kâhhârdır.

Ve evveldir ya‘nî ba‘zının ibtidâ-i sülûkune göre. Ve âhirdir ya‘nî **[33b]**intihâya göre. Ve belki bir vakitte birine göre mübtedâ ve birine nisbetle müntehâdır. Ve zâhir ve bâtın dahî böyledir. Ya‘nî vücûd-i Hak i‘tibâriyle zâhir ve vücûd-i halk i‘tibâriyle bâtındır. Zîrâ kenz-i mahfî’yi izhâr demek Hakk’ı izhârdır. Yoksa halkı izhâr değil. Onun için ba‘zı kümmel demiştir ki “Hüdâ zâhirdir, mahlûk mestûr”.²⁹⁶ Fe-emmâ aceb hâldir ki mahcûb olanlar bunun hilâfına zâhib olmuşlar. Ve tenzîh-i mutlakta kalıp şer‘in zâhirini fehmden bile kalmışlardır. Zîrâ Kur’ân’da gelir: **ليس كمثله شيء وهو السميع البصير** (Şûrâ, 42/11) [O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O işitendir, görendir.] Fefhem cidden. Pes tenzîh-i sırf nefy-i hâlik gibidir. Ve teşbîh-i sırf dahî ilhâd-ı mahzadır. Zîrâ Hak Teâlâ eşyâ ile mukayyed değildir. Ve Kur’ân’da gelir: **وَذُرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ** **[34a]** (A’râf 7/180) [O’nun isimleri hakkında eğriliğe sapanları bırakın.] Ya‘nî Allah Teâlâ’nın esmâ-i lafziyyesinde ilhâd budur ki ilâh ismini saneme ıtlâk ede. Ve yâhud Rahmân ismini Hakk’a ıtlâk etmeye. Nitekim Kur’ân’da gelir: **قَالُوا وما الرحمن** (Furkân, 25/60) [Onlar Rahmân da neymiş dediler.] Ya‘nî Rahmân ismini inkâr edip Hak üzerine ıtlâk etmedikleri ilhâddır. Nitekim هو

²⁹⁶ Aziz Mahmud Hudai’nin sözüdür. Bkz. (Çevrimiçi) http://www.tesbitler.com/index.php?option=com_content&view=article&id=55:allaha-man&catid=39:allaha-man&Itemid=27, 19.09.2011.

kelimesini inkâr eden münkirler mülhidlerdir. Zîrâ esmâ-i ilâhiyyeden olduğuna ulemâ-i tefsirden cemm-i gafîr zâhib olmuşlardır. İmâm-ı Fâhru'r-râzi ve İmâm-ı Suyûtî ve Isâmu'd-dîn ve emsâli gibi. Ve eğer sana yakîn gelmezse Kur'ân'da لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ (Tâhâ, 20/8) âyetine ve İhlâs evveline ve emsâline nazar eyle. Tâ ki sana hüccet ola. Ve ilhâddan halâs olasın. Ve muktedâ ve reîs olan ulemâ-i dîne muhâlefet ile mubâyaa-i dinden çıkmayasın.

[34b]Ve ba'zı esmâ dahî vardır ki ma'nâsı dürüst ise dahî ibhâm bulunmakla itlâk olunmaz. Cevâd ve kavî ve rahîm ve âlim ve hakîm yerine sehî ve celîd ve refîk ve fakîh ve tabîb demek gibi. Zîrâ bu itlâkât mahlûka göredir. Binâen alâ hâzâ hâlik üzerine itlâk olunmaz. Ve ehl-i bâdiyenin ebû'l-mekârim ve ebyazu'l-vech dedikleri dahî memnû'dur. Eğer ki ebû'l-mekârim sıfât-ı kemâli müstecmi' ve ebyazu'l-vech nakâısdan müberrâ demektir. Ve nübüvvet-i ûlâda Allah Teâlâ üzerine "eb" itlâk ederlerdi mürebbî ma'nâsına. Bu şer' de menhî oldu. Zîrâ rab ismi ondan muğnîdir. Ve efendi ve sultân ve sübhân ve emsâlini itlâk ettikleri ta'zîm-i tâmı müş'ir olmaklardır. Nitekim ba'zı ehlullâh ve ehl-i tefsîr itlâk etmişlerdir. [35a]Ve bu makûleyi cerh etmek urf-i kadîmi nefy gibidir. Ve hadîsde gelir: لا تجتمع أمتي على الضلالة²⁹⁷ [Ümmetim dalâlet üzere birleşmez.]

Ve dahî felâsifenin Hak Teâlâ hakkında illet-i ûlâ dedikleri dahî ilhâddır. Şu ma'nâdan ki illet ve ma'lûl birbiri üzerine tevakkuf eder. Mebde-i evvel ise eşyâdan hiçbir nesne üzerine tevakkuf etmez. Belki vücûd-i vâcibî illetten berîdir. Ve Hakk'a mûcib-i bi'z-zât dedikleri dahî ilhâddır. Zîrâ Allah fî'l ve halk ve îcâdında muhtârdır ki îcâd-ı âlem onun levâzım-ı zâtından değildir. Nitekim hadîs-i kudsîde gelir: خلقت الخلق ليربحوا علي لا ربح عليهم²⁹⁸ [Ben mahlûkâtı onlardan faydalanmak için değil, benden istfâde etsinler diye yarattım.] Ya'nî halkı halk etmekte fâide halka râci'dir, yoksa Hakk'a değil. Ve eğer Hakk'a râci' olaydı ol vakitte îcâdı vâcib olurdu. Tâ ki [35b]zât-ı ilâhiyye onunla müstekmil ola. والله غني عن العالمين (Âl-i İmrân, 3/97) [Allah âlemlerden müstağnîdir] Pes istiğnâ-i ilâhî iktizâ etti ki fî'linde muhtâr ola. Fefhem

²⁹⁷ Ebû Dâvûd, Fiten 1; Tirmizî, Fiten 7; İbn-i Mâce, Fiten 8.

²⁹⁸ Bu hadisi İmam Gazali İhyâ'da rivayet etmiş, kitaptaki hadislerin tahrîcini yapan Irâkî bunun aslını bulamadığını söylemiştir. Bkz. Hâfız el-İrâkî, **Tahrîcu Ehâdisi'l-İhyâ**, Hadis nr. 3801, İskenderiye, Merkezu Nûri'l-İslam, t.y.

cidden. Ve hakâikın iktizââtı hallâkiyyetinde onu mecbûr kılmaz. Belki cebbâr-ı âlem odur. Fetefettan kat'â.

Ve Hakk'a vücûd-i mutlak demek. Nitekim ba'zı ekâmilden sâdır olmuştur, sahîhdir. Zîrâ burada ıtlâkla murâd ıtlâk-ı hakîkîdir ki mukayyed mukâbilinde olan ıtlâkın mebdî'dir. Yoksa mutlik mukayyed değildir. Pes fehmi etmeyenler ekâmil-i nâs mezheb-i vücûdî üzerinedir dedikleri bâtıldır. Zîrâ eğer Hak Teâlâ ikrâr zımnında mutehakkik olan mutlak olsa onun hakkında **الآن على ما عليه كان** ²⁹⁹[Şu anda olduğu gibi.] demezlerdi. **وليس على الله من الكون أثر** ³⁰⁰[Kâinâttan hiçbir şey O'na benzemez.] söylemezlerdi. **[36a]**Ve Hak Teâlâ'ya zât ıtlâk olduğu gibi nefsi dahî ıtlâk olunur. Nitekim Kur'ân'da gelir: **تَعْلَمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ** (Mâide, 5/116) [Sen benim nefsimdekini bilirsin, ben ise senin nefsindekini bilemem.] Ve ayn dahî denilir. Nitekim tenzilde gelir: **وَلَتَصْنَعَنَّ عَلَى عَيْنِي** (Tâhâ, 20/39) [Benim nezâretimde yetiştirilmen için.] Zîrâ bunun müeddâsı "Ya Mûsâ, ben sana aynım ya'nî dîdebânım ve sen benim gözüm önünde mahfûzsun" demektir. Pes zâttan aynla ta'bîrinde mübâlağa vardır. Gûyâ bütün vücûd ayndır. Ve yine Kur'ân'da gelir: **وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ** (Tûr, 52/48) [Sen Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü muhakkak sen bizim gözlerimizdesin.] Ya'nî habîbi hakkında aynı cem' îrâd eyledi. Kesret-i esbâbî cihetinden ki esmâ-i cemâliyyenin cümlesi uyûndur. Ya'nî her biri hıfz için bir ayndır. İşte bu iki makâmda ayn-i zât ma'nâsına ahz ettin ki vücûd-i Hak bi'l-küllîye vech ve ayndır ki **[36b]**müteveccehâta göre vech ve mahfûzâta göre ayn denilir. Ve bundan sıfât-ı ilâhiyyeyi nefsi lâzım gelmez. Zîrâ zât maa's-sıfât ve sıfât maa'z-zâttır.

Ve ba'zı kelimât-ı kibârda gelir ki **سُبْحَانَ مَنْ أَظْهَرَ الْأَشْيَاءَ وَهُوَ عَيْنُهَا** ³⁰¹[Eşyâyı açığa çıkaran ve onun aynı olan zâtı tesbîh ederim.] Burada ayn ile murâd cism-i tabîi ma'nâsına değildir. Ve illâ ilhâd-ı azîm olur ki küfürdür. Zîrâ Hak Teâlâ ile ecsâm-ı eşyâ ayn-ı vâhide olmak lâzım gelir. Eğer ki ta'rîf-i âmla müsemmâ insân üç nesneden ibârettir ki cism-i tabî'î ve nefsi hayvâniyye ve rûh-i müdebbirdir. Nazar

²⁹⁹ Molla Ali el-Kârî bu sözün sûfiyeye ait olduğunu söylemiştir. Bkz. Ali el-Kârî, **Mirkatü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-mesâbîh**, Nşr. Sıdkî Muhammed Cemil el-Attar, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1994, C. IX, s. 670.

³⁰⁰ Sülemî, Taha Suresi, 5. ayetin tefsirinde bu kelâmın (Cüneyd-i Bağdâdî ve Hallâc-ı Mansur'un talebesi) mutasavvıf Fâris b. İsa Bağdâdî'nin sözü olduğunu aktarır. Bkz. Muhammed es-Sülemî, **Tefsiru's-Sülemî**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2001, C. I, s. 435.

³⁰¹ Alûsî, Fussilet suresi, 54. ayetin tefsirinde İbnü'l-Arabî'nin sözü olduğunu belirtir. Bkz. Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, C. XXV, s. 8.

eyle ki vezîr ve sultân birdir derler. Murâdları heykelde birdir demek değildir. Zîrâ bunun butlânı bedîhîdir. Belki hükümde birdir demektir. Zîrâ vezîr dahî emr ve nehy ve hal ve akitte [37a]sultân gibidir. Nitekim itlâkât-ı Kur'âniyyeden ma'lûmdur: **من يطع الرسول فقد أطاع الله** (Nisâ, 4/80) [Kim Rasûl'e itâat ederse Allah'a itâat etmiş olur.] Ve dahî **إن الذين يبايعونك إنما يبايعون الله** (Feth, 48/10) [Gerçek, sana bîat etmiş olanlar Allah'a bîat etmiş olurlar.] ve emsâli gibi. Pes kelâm-ı mezkûr iki ma'nâyâ racî'dir. Biri budur ki eşyâ ve Hakk'ın zuhûru birdir. Vezîr ve sultânın zuhûru bir olduğu gibi. Zîrâ vezîr vekîl-i mutlak olmakla esmâ-i sultânı hâmil olduğu gibi. Eşyâ husûsan ki Âdem dahî esmâ-i ilâhiyyeyi câmi'dir. Nitekim hadîste gelir: **إن الله خلق آدم فتجلى فيه** ³⁰² [Allah, Âdem'i yarattı. Sonra onda tecellî etti.] Pes Âdem-i mahlûkla Hakk-ı mütecellî bir olmaz. Ve illâ mütecellî ve mütecellâ fih vücûbda ve ezeliyette berâber olmak lâzım gelir. Ve lâkin mütecellâ fih zuhûrda mütecellî gibi olur ki onun esmâsıyla kıyâm ma'nâsına, yoksa Âdem ayn-ı Hak olmak ma'nâsına değil. Ve illâ sûret dahî ayn-i Hak [37b]olmak lâzım gelir. Bu ise ilhâd-ı mahzadır. İşte Âdem ve eşyâ Hak'tır dedikleri zikrettiğimiz ma'nâyâ racî'dir. Ve bundan sûretin bâtıl olması lâzım gelmez. Zîrâ sûret dedikleri hayâl ise dahî vücûddur ve vücûdda bâtıl olmaz. Ya'nî bâtıl-ı mutlak odur ki ma'dûm ola. Pes mevcûda bâtıl itlâk olunmak hakîkî değil belki nisbîdir. Meselâ şeytân bâtıldır mudill olduğu cihetten. Ve nebî haktır hâdî olduğu cihetten. Ve burası mezâlik-i akdâmdandır bir hoş fehm oluna. Zîrâ biz makâm hâil olmakla icmâl ve ibhâm eyledik. Murâdımız ne olduğunu ehl-i dil bilir.

Ve bir ma'nâ dahî sırr-ı vahdete racî'dir. [38a]Pes Hak Teâlâ ayn-ı eşyâ olmak tecellî-i zâtî hasebiyledir. Ve sırr-ı hakîkat dedikleri budur ki ayn-ı eşyâ vâhidedir. Ve lâkin niseb ve izâfât cihetinden eşyâ ve ahvâl-i eşyâ müteaddidedir. Ve bu taaddüden aynın taaddüdü lâzım gelmez. Zîrâ levâzımın taaddüdü ile melzûm müteaddid olmaz. Ve bu makâmın emsilesi çoktur. Cümleden biri zav'-ı şemsdir ki fi'l-hakîka zav'-ı vâhiddir. Ve lâkin matarihi i'tibâr iyle müteaddid olur. Ve biri dahî nevâtır ki ondan şecere hâsıl olur. Ve kesret-i ağsân ve evrâk vahdet-i zâtı münâfi olmaz. Zîrâ zuhûra gelen kesret onun levâzımıdır. Ve biri dahî bahrdır ki ondan cedâvil ve sevâkî ittihâz ederler. Ve ol cedveller ve sâkiyelerin kesreti [38b]asl-ı

³⁰² **إن الله خلق آدم على صورته** şeklinde benzer bir rivayet için bkz. Müslim, 2612; Müsned-i Ahmed, 7323.

vâhide müntehîdir ki bahr-i vâhiddir. el-Hâsıl kesret-i i'tibârâtan vahdet-i hakîkiyye mütegayyir olmaz.

Ve biri dahî cism-i insândır ki fûrû'-i kesîre ve a'zâ-i vefîresi vardır. Nitekim rûh dahî böyledir ki fî-nefsi'l-emr kısmet kabul etmezken a'zâ ve cevârih ve kuvâ-yı kesîreye taalluku i'tibâriyle müteaddid gibi görünür. Ve sıfât-ı ilâhiyyede olan ilhâdî dahî esmâya kıyâs eyle. Meselâ fî'l-hakîka hâlik ve râzık Allah Teâlâ'dır ki insân üzerine ıtlâk ilhâd-ı mahzadır. Zîrâ münâkehası halklaşma(?) cihetiyle tevâlüd ve tenâsül için olmak ve muhtaçlara infâk-ı mal ve rızık etmekten fî'l-hakîka hâlik ve râzık olmak iktizâ etmez. Zîrâ ubûdiyyeti bâkiyedir. [39a]el-Hâsıl insânın sıfat-ı asliyyesi acz ve iftikâr ve emsâlidir. Ve Hakk'ın sıfat-ı zâtîyyesi kudret ve gınâ ve nazâiridir.

Pes insânda onun evsâfı ibdâ' olunup bi-tarîki'l-hilâfe ba'zı asârı zuhûr etmekten mertebe-i ubûdiyyet zevâl bulmaz. Belki bu hâlde iken yine abd abddir ve Hak Hak'tır. Nitekim vezîr vekîl-i mutlak iken ben sultânım demez. Belki mertebe-i vekâleti muhafaza edip ben vezîrim der. İşte bu makâmda çok kimse terk-i edeb edip ene da'vâsına düşmüşdür ki muhakkike revâ değildir. Ve eğer mukallid ise kâfir olur. Zîrâ ilhâd-ı azîmdir. Ve zamanımızda bu makûle mukallidler zuhûr edip îmân ve küfrü birbirine halt etmişlerdir. [39b]Ve âhir felâh bulmayıp kimi menfâ ve kimi dahî maktûl olmuştur. ‘

Ba'dezâ isim taayyün ma'nâsına dahî ıtlâk olunur. Nitekim bâlâda remz olundu. Pes **وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ** (A'râf, 7/180) [O'nun isimleri hakkında eğriliğe sapanları bırakın.] âyetinde esmâ eşyâya şâmidir. Eğer ki ulemâ-i zâhir i'tibâr etmezler. Fe-emmâ ulemâ-i hakîkat indinde müsellemdir. Zîrâ isimden murâd nişân-ı müsemmâ olmaktır. Bu ise kavle mahsûs olmak lâzım gelmez. Belki fî'l dahî nişândır. Ve cemî' eşyâ şuûn-i ilâhiyyedir ki müsemmâsına dâldır. Ve fî'l-hakîka isim müsemmânın aynıdır. Ve lâkin bâlâda mürûr eden tahkîka râcî'dir. Bu cihetten insân her gördüğü nesneye ayn-ı Hak'tır demek olmaz ve illâ ilhâd olur. Belki ya zuhûr veya ayn-ı vâhide [40a]i'tibâriyledir. Ve meşhûrdur ki bir mütekellim bir sûfî ile münâzara edip mütekellim demiş ki “Bîzârem ol tanrıdan ki kelbde zuhûr eyleye”. Ve sûfî dahî demiş ki “Bîzârem ol tanrıdan ki kelbde zuhûr etmeye”. Ve bunların

hâlimden suâl olunca ikisinin dahî adem-i küfrüne hükm olundu. Zîrâ kelâmları müevveldir ki i'tikâd larına râci'dir. Pes mütekellimde tenzîh gâlib olmakla sûret-i kelbe nazar eyledi. Ve sûfiyyede teşbîh gâlib olmakla ma'nây-ı kelbe nazar kıldı. Zîrâ cemî' cemâdâtta hayât-ı zâtîyye olduğu gibi ki nefh nefes-i rahmanînin eseridir. Cemî' hayvânâtta dahî vardır ki ol nefh-i zâtînin bi'l-fi'l eseridir ki mebd-i his ve hareket olan rûh-i hayvânîdir. [40b] Cemâdâtta ise bu rûh-i hayvânî bi'l-fi'l mahsûs değildir. Ve insânda üç türlü rûh vardır ki biri anâsırında olan rûh-i zâtî ve biri dahî rûh-i menfûh-i izâfî ve biri dahî onun eseri olan rûh-i hayvânîdir. Ve rûh-i insânînin mahall-i taayyünü kalb ve rûh-i hayvânînin dimâğdır. Zîrâ kalb nazargâh-ı Hak'tır ki rûh-i yâie(?) münâsibdir.

Ve munâzara-i mezkûrede olan letâfeti idrâk eyle ki mütekellim ve sûfiden her biri zuhûr ile ta'bîr eyledi. Yoksa nefis-i kelb Hak'tır ve değildir demediler. Nitekim zav'-ı şems bir hâneye duhûl etse ol hâneye nefis-i zû'dur veya nefis-i şemsdir denilmez. Belki zav' orada zâhir oldu denilir. Pes tecellî-i rûh dahi [41a]kelbde zâhir oldu. Ve kelb dahî hâlik ve musavvir ve zâhir ve emsâli esmâya mazhar oldu. Zîrâ mahlûkdur ki ism-i hâlikin halkla ona teveccühü vardır. Ve musavverdir -ism-i mef'ûl sığası üzerine- ki ism-i musavvirin -kesr-i vavla- ona nazarı vardır. Zîrâ ol kelbi husûs üzerine kelb sûretinde tasvîr eyleyip ona taayyün-i mahsûs vermişdir ki muktezây-ı isti'dâdı olan taayyündür. Ve lisân-ı isti'dâtla dahî ol sûretî taleb eylemiştir. Bu cihetten beni niçin kelb halk ettin feres halk etmedin veya gayrı sûrete komadın diyemez. Ve himâr ve sâir hayvânât dahî bu üslûb üzerinedir. Ve cemî' eşyâda ism-i zâhirin tecellîsi vardır. Ve illâ zuhûr [41b]bulmazlardı.

Suâl olunursa ki mütekellim ve sûfiden hangisinin mezhebi akvâdır. Cevâb budur ki mezheb-i sûfî akvâdır. Zîrâ onda esmâ-i ilâhiyyeye ri'âyet vardır. Yazık mütekellime ki kelbi tanrısız alıkoydu. Ve Hak'la arasında irtibât komadı. Maa-hâzâ mertebe-i ulûhiyyette cemî' eşyânın Hakk'a irtibât-ı kavîsi vardır. İdrâk eyle ki "Kelbi kim halk etti" diye suâl olunsa "Hak Teâlâ halk etti" diye cevâb verirler. Ve böyle cevâb vermez âdem olmaz. Ve Hak halk etti demekle Hakk'a izâfet kılıp irtibâtı tâm gösterirler. Ve yine dönüp inkâr ederler ve Hak'la kelbin münâsebeti nedir derler. Aceb cehildir ki mübtelâ [42a]olmuşlardır.

Ve sana bu misâl kâfî değildir ki istabl-ı sultânda olan sâise bu kimin har-bendesidir deseler sultânındır diye cevâb verirler. Ve onu sultâna nisbetten har-bende sultân olmak lâzım gelmez. Zîrâ sultânın ismi küllî ve onun ismi cüz'îdir. Bir mevzu'daki vezîr-i a'zam vekîl-i mutlak iken ben sultânım demek câiz olmayınca har-bende nice ben sultânım diyebilir. Ve kelb nice ben hakkım demek dilinden gelir. Şu kadar var ki isimleri kadar Hakk'a ve sultâna intisâbları vardır. Ve bu makûle-i nisbet ve izâfet âlem ve ehl-i âleme lâ büdd makûlesidir. Ve hatta ba'zı urefâ demişlerdir ki لا تنكر الباطل في طوره فإنه بعض ظهوراته هي أعمى [Bâtılı bâtil olması açısından kötölemeyin. Çünkü o Hakk'ın zuhûrâtındandır ve o bundan habersizdir.]

Nazar eyle ki kâzûrâtan müstekreh [42b]nesne yokken zuhûrundan mâ-adâ rezzâk ismine dâirdir. Zîrâ nice dûdelere ve bağ ve bahçelere gıdâdır ki onunla perûreş bulurlar. Ve gülден hoş-bû nesne yok iken ağaçlarının aslına mezbele veyâhud mezbele suyunu sabb ederler. Ta ki onunla kuvvet-i nemâ bula. Ve gülü rengîn ve râyihadâr ola. İşte gülü şemm edersen ve dimâğın onunla muattar olup nice emrâz-ı dimâğiyyenin indifâna dahî sebep olur. Bilmezsın ki dıraht-ı gülün rızkı mezbeledir. Pes mezbeleye nazar etsen istikzâr edersin. Amma gülünü ne hoş koklarsın. İmdi farz eyle ki mezbele bir bâtil nesnedir. Fe-emmâ onda dahî zuhûrât-ı ilâhiyye vardır. Ve sûretin kubhu ma'nânın kubhunu iktizâ etmez. Zîrâ kubh sûret-i taayyüne nâzır ve hüsn ma'nâ-yı hakîkate [43a]dâirdir. Mervîdir ki Îsâ (aleyhisselâm) havâriyyûn ile giderken bir hınzîra mürûr ettiler. Ve havâriyyûn onun sûretini istikbâh edince Hazret-i Îsâ onları tarîk-i seddâde[?] irşâd edip “Ne acerb beyaz dişleri vardır” diye ol hınzırın dandânlarının beyazlığına tahsîn eyledi. Gûyâ demek oldu ki “Ey havâriyyûn, her nesneyi ki sûret-i kabîhada görürsünüz. Elbette onda cihet-i hüsn dahî vardır.”

Pes Hakbîn olan kimseye lâzımdır ki cihet-i halka bakmaya. Belki taraf-ı Hakk'a nazar eyleye. Gerek ol cihet-i halk sûret-i hasenede olsun. Ve gerek sûret-i kabîhada olsun. Şu kadar vardır ki سبحة خالق الكلاب و الخزائر و القاذورات [Köpeği, hınzırı ve pisliği yaratıcı tesbîh ederim.] diye tesbîh olunmak terk-i edeb makûlesidir. Zîrâ [43b]eşyâ-i hasene ile tesbîh etmek ondan muğnîdir. سبحة خالق العرش العظيم سبحان فاطر السماوات و الأرضين سبحان خالق الكائنات [Yüce arşı, yerleri, gökleri ve kâinâtı yaratıcı tesbîh ederim.] ve emsâli gibi. Zîrâ kâinât eamm olmakla arş ve

kürsî ve sâir haseniyyât onda dâhildir. Pes bu vecihle tesbîh etmek dahî sezâ olur. Teemmül eyle ki kubhiyyât dahî onda dâhildir. Ve lâkin musarrah olmadığından ta'zîme hâlel vermedi.

Ve bir gülistânda hâr dahî var iken bu dikenler fülân kimsenindir denilmez. Belki bu güller ve bu gülşen fülânındır denilir. İşte bu hücceti dahî sadrına koyup mahall-i ızdırâbda amel eyle. Ve Hak ne ise dirîğ etmeyip söyle. Ve ilhâddan hazer eyle ki abd u rabbi biri birine halt etme. Ve edeb-i şerîat ve hakikat ile kâim ol. Ve sen ne kadar tevhîd-i hakîki ehli olsan dahî [44a]mâdem ki makâm-ı siddîkiyettesin. Zındîk olmaktan sakın. Ve eşyâyı merâtibi üzere mürâât eyle. Ve senin yanında sîm ve zer ve hicr ve meder berâber olmak akçe etmez. Belki yine sîme sîm ismini ıtlâk etmelisin. Zîrâ zâhirde gümüş sûretinde bulunmuştur. Ve hicr ile münâsebeti yoktur. Eğer ki aslında madde birdir. Pes madde bir olduğuna nazar etsen sırr-ı vahdete dâirdir. Ve suverin tenevvuuna ve taayyunâtın ihtilâfına baksan sûret-i kesrete nâzırdır.

Ve senin terkîbin ki âlem sûretindendir. Âhir sen bu kesretin i'tibârından halâs olamazsın. Ve illâ kendi kendini inkâr etmiş olursun. Ve sen ki suda balık gibisin. Pes suyu nice inkâr edebilirsin. Nitekim bir kimse sebebi inkâr edip sebep yoktur der. Ve ona [44b]suâl edip sebebi ne ile inkâr ettin desen lisânına işâret eder. Pes ol kimse sebebi inkâr hâlinde yine sebep içindedir ki lisânîdir. Zîrâ lisân olmasa sebep yoktur deyû ne ile inkâr eder. Aceb inkâr ve aceb ilhâddır ki halk-ı âlem mübtelâ olmuşlardır. Eğer inkâr-ı hakâik ise hâli sû-i hâtimedir. Ve eğer ilhâd ise ya dalâl veyâhud küfürdür. Ve dalâl dedikleri tarîk-i ehl-i sünnetten hurûcdur. Zîrâ ehl-i sünnet dedikleri dört mertebede i'tibâr olunur ki şerîat ve tarîkat ve ma'rifet ve hakikattir. Yoksa yalnız zâhir şerîata göre ehl-i sünnet denilmez. Pes şol kimsenin ki ma'rifet ve hakikatte ilhâdı vardır. Ona ehl-i sünnet ıtlâk olunmaz. [45a]Zîrâ bâtın hâli fâsiddir. Ve inkâr ehli dahî ona kıyâs oluna. Binâen alâ hâzâ bir âlim-i rabbâniye mukârenet lâzımdır ki sahîh ve sakîmi biri birinden temyîz eyleye.

Ve tefsîr-i sûre-i ihlâsda gelir ki makâmât üçtür ki biri makâm-ı mukarrebîndir. Ve biri makâm-ı ashâb-ı yemîndir ki ebrâr derler. Ve biri makâm-ı ashâb-ı şimâldir ki füccâr derler. Makâm-ı evvel cümle makâmın fevkindedir. Zîrâ

mukarrebîn onlardır ki ahd-i ezele zâhiren ve bâtınen vefâ etmişlerdir. Ve yevm-i mîsâkta hitâbı kimden gûş ettilerse dünyâda dahî ondan gayrıyı müşâhede etmediler. Ve هو zamirine ondan gayrı merci‘ bulmadılar. Pes onlara göre هو هو demek Allah Allah demektir. Onun için tâife-i sûfiyye bu isme ziyâde meşgûl olurlar. Ve onlara [45b]bu husûsda ta‘n edenler hakikat-i tevhîdden bî-haber olduklarından ta‘n ederler. Ve هو kelimesini kendilerinin kütüb-i resmiyyede okudukları zamâire kıyâs ederler. Heyhât ol ism-i evvel halk-ı âlem gözünde kân idi. Sonra sûfiyye ağzında misk oldu. Zîrâ âhû-yi misk ile gayrının meyânında fark-ı kesîr vardır. Pes هو هو demek “O” “O” demektir diyen gâibde kaldı. Ve ها gibi gözleri açılmayıp merdüm-i çeşm-i nokta gibi kararıp kaldı. Ve sûfiyye bu makûlelerle sohbeti revâ görmezler. Ve belki erbâb-ı inkâra müteallık olan kütüb ve resâili dahî ellerine almazlar. Ve onların hakkında ilzâm cihetinden ellerinden geleni geri komazlar.

Ve makâm-ı sâni makâm-ı evvelin mâdunudur. [46a]Zîrâ ebrâr gerçi her birr ve tâati vücûda getirmişlerdir. Ve lâkin bi-hasebi’l-gâlib âbidlerdir, âşıklar değillerdir. Onun için bunların yanında vücûd ikidir ki biri vücûd-i vâcib ve biri dahî vücûd-i mümkündür. Pes bunlara göre هو الله demedikçe zamîrin mercî‘i müteayyin olmaz.

Ve makâm-ı ashâb-ı şimâl ahassü’l-makâmâtı ki bu makâmın erbâbı kesret-i vücûda zâhib olduklarından mâ-adâ kesret-i vâcibu’l-vücûda dahî zâhib olup asnâm-ı âlihe ittihâz ettiler. Ve yezdân ve ehrimen hâliku’l-hayr ve hâliku’ş-şerdir dediler. Ve bunlar tevhîdden ve dalâl-ı baîd ile dâll oldular. Ve Hakk’ın ismini mâsivâyâ itlâkla mülhid oldular. Ve dehrîler gibi dâire-i i‘tikâddan bîrûn olup hâricde kaldılar. Onun için [46b]cehenneme doğru yol buldular. Ve Kur’ân’da gelir: **باطنه فيه الرحمة و ظاهره** (Hadîd, 57/13) [Nihâyet onların arasına kapısının içinde rahmet, dışında azâb olan bir sur çekilir.] Ya‘nî a‘râfın bâtını taraf-ı cennettir ki mazhar-ı rahmettir. Ve zâhiri cânibi nârdır ki mazhar-ı gazabdır. Ve bu a‘râf âlem-i kalbe işârettir ki bâtını rûh ve zâhiri nefsdır. Ehl-i şirkin ise bâtın ile münâsebetleri olmadı ki tevhîddir. Zîrâ rûh menfûh-ı ilâhiyyedir ki fi’l-asl nûrdur. Ve nûrda zulmet-i şirk olmaz. Belki onların münâsebetleri nefsledir ki menba‘-ı şirktir. Bu cihetten ehl-i zâhir olan âhir nâr-ı şirkte muhterik oldu.

Ve bundan fehm olundu ki ba‘zı zâhir vardır ki ona berrânî dahî derler, kalîlu’l-fâidedir. Eğer ki zuhûrdan zuhûra fark vardır. Meselâ mükâşif [47a]nazarında Hak zâhirdir. Ve Hakk’ın zuhûru kesîru’l-fâidedir. Zîrâ mükâşif onunla şirkten bi’l-küllîye halâs olur. Meselâ bir kimse Yûsuf’un sânisî vardır deseler Yûsuf’u görünce sânisî olmadığını bilir. Ve nazarı ona münhasır olup kalır. Ve Züleyhâ Yûsuf ile kendini bir yerde tasvîr ettirdiği kusûrundandır. Zîrâ mahbûb yanında âşıkâ vücûd olmaz. Belki ikisi bir ceybden ser-zede olmuşlardır. Ve buradandır ki kelime-i şehâdet ile Allah Allah isminin farkları vardır. Zîrâ kelime-i şehâdette olan harf-i nefy mâsivâyâ vücûd vermekten hâlî değildir. Zîrâ vücûd vermese neyi nefy eder. Onun için demişlerdir ki muvahhid müşriktir ve belki câhiddir ki şirk, hakikat-i tevhîdi [47b]münâfîdir. Fe-emmâ harf-i nefyi mukârin olmayan isbât böyle değildir. Belki zikr-i mahzûr.

Suâl olunursa ki ya kelime-i şehâdet ne vecihle efzalu’l-ezkâr oldu. Cevâb budur ki efzaliyyeti vech-i âhardendir. Zîrâ evhâm ve hayâlât erbâbı olan mübtedîlere nefy ve isbât lâzımdır. Ve biri dahî harf-i nefy lâ taayyün âlemine ve harf-i illâ taayyün mertebesine işârettir ki biri âlem-i gayb ve biri âlem-i şehâdetdir. Pes bu cem‘iyyete binâen efzal oldu. Ve lâ taayyün tenzîh ve taayyün tahmîd mertebesidir. Ve Hak Teâlâ fi’l-hakîka taayyün ve lâ taayyün müberrâdır. Zîrâ bunlar umûr-i nisbiyyedendir ki itlâk-ı hakîkiyi münâfîdir.

Ve bundan fehm olundu ki sâlik-i meczûba göre ibtidâ-i zikir, kelime-i şehâdetdir. Ve meczûb-i sâlike [48a]nisbetle Allah Allah kelimesidir. Ve ba‘zı turuk ehli ki her mübtedîye kelime-i celâleyi verdirirler. Ve onun üzerine akd-i mübâyaa ederler, sahîh değildir. Ve bu dahî ilhâddan bir nev‘dir. Zîrâ mezheb-i muhakkikînden meyl ve inhirâfdır. Meselâ bir kimse ale’r-rîk ya’nî aç karnına her türlü taâmı ekl edemez. Ve illâ vec‘-i batna mübtelâ olur. Nitekim asel ne kadar lezîz ve şâfidir. Böyle iken ale’r-rîk tenâvül olursa vec‘a müeddâ olur. Ve celâleden ibtidâ’ zikir etmek dahî vec‘-i rûhânîye bâisdir. Ve lein süllim tertîb-i hâricdir. Zîrâ tertîb-i hâricde terkîb ve ifrâd vardır. Pes terkîb-i vücûda göre terkîb-i kelime ensebdir. Kelime-i şehâdetin ise terkîbi celâleden [48b]ekserdir. Muhammed, Ahmed gibi. Onun için taayyün-i cismânîde evvelâ Muhammed ve sâniyen Ahmed’dır. Ve taayyün-u rûhânîde aks üzerinedir ki ibtidâ Ahmed ve ba‘dehû Muhammed’dır. Zîrâ

taayyün-i rûhânîde terkîb-i aklîdir. Ve killet üzerinedir. Ve ona münâsib olan Ahmed'dir ki Muhammed'e nisbetle kalîlu'l-hurûftur.

Ve هو kelimesi celâleden sonra i'tibâr olundu. Zîrâ celâlenin cüz'üdür. Cüz ise külden ekaldır. Ve هو kelimesinden mefhûm olan hüviyyet-i zâtîyye evvel-i taayyünât-ı ilâhiyedir ve âhir-i kelâmdır. Nitekim ol taayyünât-ı kevniyye akl-ı evvel ve âhiri insândır ki esfel-i sâfilin budur.

Ve nüzûle ta'kîd ve urûca tahlîl derler ki hall-ü terkîb ve kuyûd etmedikçe mebd-i evvele vusûl müyesser olmaz. Zîrâ basîte besâtetle hareket lâzımdır. [49a]Nazar eyle ki hubzun aslı dakîktir. Sonra dakîk tahmîr ve terkîb olunup nân olur. Ve bu nânı bir kimse aslına ircâ' edeyim dese bi'l-küllîye sûret-i asliyyesine duhûl etmez. Ve lâkin terkîbini kurutup bâ'de rîze rîze edip elekten elemeye muhtâcdır. Tâ ki un gibi zerre zerre ola. İşte aslına rucû' etti. Fe-emmâ keyfiyyet-i zâyide ile rücû' etti. Zîrâ ol rîzeler hubzden hâsıl olan rîzelerdir. Yoksa dakîkin rîzeleri değildir. Zîrâ dakîk sûret-i hubze girip husûsi tecellî bulmuş.iken aslına rucû' etmek vâsi' ismine muhâlifdir.

Bu cihetten gerçi sâlikin sulûku devrîdir. Fe-emmâ keyfiyyet-i zâyide ile devrdir. el-Hâsıl hall-i terkîb edip âlem-i asla rücûunda aslın kendi [49b]olmaz. Belki ubûdiyyeti mertebesi bâkî kalır. Tâ ki âlem-i terkîbe rücûunda ol mertebe ile bekâ bula. Ve burada niceler ilhâda düşüp abd rabb oldu kıyâs ederler. İstihâle ise muhâldir. Ya'nî bir hakikat ki gayr-i hakîkate tahavvül etmek muhâl ola. Feres insân olmak gibi. Ubûdiyyetin rubûbiyyete tahavvülü bi-tarîki'l-evlâdır. Zîrâ mümkün ile mümkün miyânında cârî olmayan nesne mümkün ile vâcib arasında evleviyyet ile cârî olmaz. Belki bu makâmda sırr-ı vahdet zuhûr eder ki vücûd-i imkânî fenâ bulup vücûd-i vâcibî kalır. Ve fenâdan murâd şühûd-i vâcib ile mümkünün mağlûbiyyeti ve taallukunun zevâli ve mülâhazasının izmihlâlidir. Yoksa nefis-i taayyünün fenâsı değildir.

[50a]Ve Mansûr Hallâc fenâ-i taayyün lâzımdır zannedip vücûd-i beşerîsini berdâr etmeye hâmil olur vecihle hareket etmiştir. Maa-hâzâ maksûd olan ol da'vâdan fenâ idi. Yoksa vücûd-i hâricîden değil. Ve burada bir ilhâd dahî budur ki Hallâciyye dedikleri tâife-i Mansûr berdâr olmadı. Belki berdâr olan onun sûret-i

misâliyyesi idi dediler. Nitekim Hazret-i Îsâ (aleyhisselâm) hakkında bu teşbîh vâkı‘ olmuştur. Kâlellâhu Teâlâ: **و ما قتلوه و ما صلبوه و لكن شبه لهم** (Nisâ, 4/157) [Halbuki onu öldürmediler, onu asmadılar da. Fakat onlara Îsâ gibi gösterildi.] Ve lâkin Mansûr’un maslûb olan kendidir, hayâlî değil. Hazret-i Îsâ’da ise hayâlîdir. Zîrâ Îsâ rûh-i mütemessilin nefhi olmakla şânında temessül akrabdır. Velî ile nebî ise bir olmaz. Her çend teravhun **[50b]**ve temessül ehli olsa da. Ve bizim asrımızda bir mülhid-i kebîr zuhûr edip mesmûman katl olununca etbâ‘ı olan cehele ve hazele onun hakkında çok halt-ı kelâm ettiler. Hazelehümüllâh.

Ve Resûlullâh’ın (sallallâhu aleyhi ve selem) a‘dâsı sâir enbiyânın a‘dâsından efzûn iken Îsâ gibi âsumâna merfû‘ olmaya zarûret olmayıp vech-i arzda masûn ve mahfûz oldu. Nitekim Kur’ân’da gelir: **و الله يعصمك من الناس** (Mâide, 5/67) [Allah seni insanlardan korur.] Ve hatmu’l-evliyâ dahî hatmü’l-enbiyânın âyînesi olmakla onlar dahî mer‘î ve mahammî oldular. Hattâ dîmeşki’ş-Şâm müftüsü katline fetvâ verip ulemâ-i Şâm’ı ol ma‘nâ-yı hâile mübâşeret için cem‘ ettiğinde za‘mınca vuzû’-i gusl ile katl edeyim diye hânesi müştemil olduğu **[51a]**havza gavs edince bir kabza-i kudret zâhir olup boğazını sıktı. Ve nefes almaya komayıb gerdanına kemend-i kahrı taktı. Ve ma‘rike-i fenâda vücûdun yaktı. Ve belki âl-i fir‘avn gibi kulzum gazabı tescîr edip âb içinde ânı ateşe yaktı. Ve lâşesin havzdan bîrûn edip namazını yine hatmu’l-evliyâyâ recâ ile kaldırdılar. Ve lâkin cesedi ki Cenâb-ı Nebevî ile reîsu’l-münâfikîn İbn-i Selûl hikâyesine döndü. Zîrâ Cenab-ı Nübüvvet gerçî kamîslerini ricâsı üzerine kefen yerine ilbâs edip ba‘de namazını kıldılar. Fe-emmâ buyurdular ki benim pîrâhenimdan ona ne fâide vardır ki kendinin îmânı yoktur.

Ve bu fakîr indinde câizdir. Ol pîrâhın onun üzerinden menzû‘ ola. **[51b]**Ve yâhûd temessüle dâir olup kamîs-ı nebevî boğça-i nûr içinde a‘lâ-i illiyyinde mahfûz ola. Nitekim Râbia-i Adeviyye’nin (rahimehallâhu teâlâ) kendine kefen olmak üzere vasıyyet ettiği hırkaları makâm-ı ulvîde ta‘zimle mahfûz olup kendi üzerine nûrdan hulleler ilbâs olundu. Maksûd, mahzâ nez‘i beyândır. Eğer ki Râbia’ya göre nez‘ ta‘zîmen ve İbn-i Selûle göre tahkîrendir. Ve iki sûrette bile menzûa ta‘zîm zâhirdir.

el-Hâsıl enbiyâ ve evliyâyâ ezâ ve ihânet Hakk’a râci‘ olmakla azîzün züntikâm dahî müezzî ve mühînlere neler etti. Eğer ki ekser-i nâsda idrâk ve i‘tibâr

yoktur. فاعتبروا يا أولى الأبصار (Haşr, 59/2) [İşte ey akıl ve ibret sahipleri. Siz bundan ibret alın]. Ya'nî ahz-i ibret eden ashâb-ı basâirdir. Yoksa bî-basîret a'mâlar değildir. والله بصير بما يعملون (Mâide, 5/71) [Allah ne yaparlarsa hakkıyla görücüdür.] [52a]Li-muharririhî:

Evliyâ rûh oldu sâirler cesed

Ola gelmiştir dil ehline hased

Hîle-i rûbeh eğer ki çoktur

Hîleye aldanmaz ammâ kim esed

Biz yine sadede gelelim ki هو isminin tecellîsinden hüviyyet-i sâriye sırrı münkeşif olup Hayy isminden hayât-ı âlem nemâyân olur. Ve bu ortada Hak ismi zikrolunan iki ma'nânın hakkâniyyetine delâlet eder. Eğer ki Hakk'a tâbi' kıldılar. Ve Kur'ân'da gelir: و تواصوا بالحق و تواصوا بالصبر (Asr, 103/3) [Birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler.] Ya'nî Hakk'a vusûl ve tarîk-i vusûlde makâsât-ı şedâidle tavsiye ederler. Zîrâ Hakk'a vusûlden menâzil bisyâr ve akabât bî-şümârdır.

Fe-emmâ menzilu'l-menâzile resîde olunca ta'b-ı tarîkden müsterîh ve sabr şükre mübeddel olur. Ve cemî'[52b]eşyânın Hak'la kıyâmı bâhir olup Hayy ve Kayyûm'un İsm-i A'zam olduğu zâhir olur. Ve cemî' kâinâtta vird ettiği esmâ ve sıfâtın esrârından haber alır. Zîrâ Kur'ân'da gelir: قُلْ كُلْ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ (İsrâ, 17/84) [De ki; herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.] Ya'nî her üstâd san'atını kendi kemâli üzerine binâ eder. Tâ ki ol san'at sânia âyîne ola. Ve onun sûreti onda tecellî bula ve illâ ona san'at denilmez. Ve Kur'ân'da gelir: صَنَعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ (Neml, 27/88) [Bu her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın san'atıdır.] Ya'nî eğer her nesnede esmâ-i ilâhiyye cem'iyyeti bulunmasa ve zâhir ve bâtın ber-vech-i kemâl olmasa ol nesne muhkem ve mutkan olmaz. Nazar eyle zamânede mukallidlere ki esmâ ve müsemmâdan bî-haberleri istihlâf ederler. Ve âhir ol yüzüzlerin yüzünden yüz görünmez. Fa'rif cidden.

[53a]Ve ibret ile mutâlaa kıl kalb-i kâmilî ki câm-ı cihannümâdır. Onun için lisânından ve kaleminden mükâşefât ve müşâhedât ve muayyenât feyzleri munsab olur. Ve mîzâb-ı ifâzeden hıyâz kalıba dökülür. Nitekim Türkîde meseldir ki “Çok gezen çok bilir” derler. Maksûd budur ki herkesin seyrine göre bir ilm-i mahsûsu vardır. Gerek ekvânda ve gerek âlem-i vucûbda.

Ve lâkin keşf-i sahîh odur ki her nesneden tesbîh-i mahsûs istimâ‘ eyler ki ol nesnenin kendi hakîkatine mahsûs olan tesbîhidir. Ve eğer bir gûne tesbîh işitirse ki mükâşifin kendi tesbîhidir. Ma‘mûlun bih olmaz. Ya‘nî eşyânın başka başka tesbîhleri ve virdleri vardır. Nitekim Kur‘ân‘da gelir: **وإن من شيء إلا يسبح بحمده** (İsrâ, 17/44) [Hiçbir şey hâriç değil, hepsi ona hamd ile tesbîh eder.] Ve tesbîh-i müttehid [53b]olmak hayâldendir. Ya‘nî keşf-i hayâlî derler ki eşyâda tahayyül edersin. Eğer keşf-i hakîkî olsa tenevvu‘-i ezkâr müşâhede olunur.

Ve ism-i kakhârda mevâlîd ve anâsırda olan kuyûdun cümle münhal olup ulvî ve süflî taayyunâtın fânî ve makhûr olup **لمن الملك اليوم لله الواحد القهار** (Mü‘min, 40/16) [Bugün mülk kimindir? Bir olan kakhâr olan Allah‘ındır.] mûcibince tecellî-i vahdet, kesreti kahr ve mahv edip **كل شيء هالك إلا وجهه** (Kasas, 28/88) [O’nun zâtından başka her şey yok olucudur.] sırrı zâhir olur. Ve ona haşr-i ma‘nevî ve kıyâmet-i suğrâ derler. Eğer ki fî-nefsi’l-emr kıyâmet-i kübrâdır. Zîrâ eczâ-i vücûd-i insân münhal olmak inhilâl-i eczâ-i âlem-i kebîrden as‘abdır. Onun için nefisle mücâhede cihâd-ı ekber kılındı. Ve halk-ı kâinat, halk-ı nâsdan ekber kılındığı delâleti i‘tibâriyledir. Zîrâ onda tafsîl [54a]vardır ki insânda yoktur. Zîrâ âfâk âlem-i kebîr ve insân âlem-i sağırdır. Ve tafsîlden ahz etmek icmâlden akrabdır.

İşte bu esmâ-i seb‘aya esmâ-i fenâiyye derler ki cemî‘ ehl-i turuk miyânında müttefekun aleyhdir. Ve onlar ki bu esmâyı hayâl ve rû’yâ ile tekmîl ederler. Hilâfete müstehak olmazlar. Zîrâ hayâl menzil-i vahy değildir. Belki mahall-i vahy kalbdır. Ve hayâlâtın fenâsı mukarrerdir. Ve insâna ba‘zı hâlât vâki‘ olur ki akabinde lezzet ve inbisât hâsıl olur. Melekî ve rahmânî olduğuna delâlet eder. Ve eğer futûr ve kesel gelirse nefsânî ve şeytânîdir. Ve ba‘zı mevâtında şeytân temessül edip “Ene rabbûke” der. Mağrûr olmayıp reddetmek gerektir. Ve ehl-i esmâda bu makûle-i temessûlat [54b]çok vâki‘ olur. Tevhîde temessük edenler ise mahfûzlardır.

Ve aslında Ashâb (radiyallâhu anhum) ehl-i tevhîd ve mücâhededir. Esmâ bi hasebi'l-iktizâ mübtedîler için vaz' olunmuştur. Bunun dahî aslı ³⁰³من احصاها دخل الجنة [Kim onu (esmâü'l-hüsnâyı) sayarsa cennete girer.] hadîsinden ve لله الاسماء الحسنی فادعوه بها (A'râf, 7/180) [En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla duâ edin.] nassından müstefâddır. Ve Resûlullâh'ın (sallallâhu aleyhi ve selem) kable'l-vahy ve ba'de'l-vahy hâlleri mücâhede ve tevhîddir. Ve erba'în, esmâ ehli için vaz' olunmuş şerîat-ı makarraradır. Zîrâ aslı Hazret-i Mûsâ'dandır. İ'tikâf şerîat-ı cedîde-i Muhammediyye'dendir.

Ve'l-hâsıl sâlike lâzım olan bi eyyi tarîkin kâne menzil-i vasle vusûldür. Tarâikin muhtelif ve müteaddide olduğu bi hasebi'l meşâribdir. [55a]Tâ ki herkes meşrebine göre bir câm-ı ma'rifetten feyzmend ola. Ve cümleyi câmi' olan tarîkat-ı Muhammediyye'dir. Ve ibtidâ ehâdis olan tarîkat Üveysiyye'dir ki Benî İsrâil içinde tarîkat-ı Bürhiyân gibidir. Zîrâ esahh olan budur ki Üveyse'l-Karânî tâbiîndendir. Ve Hazret-i Ali (radiyallâhu anh) ile Mu'âviye vâkıası olunca taraf-ı Ali'de bulunup istîşhâd olunmuştur. Ve ibtidâ ilhâd Hazret-i Ali'ye Allah'dır dedikleridir. Ve evlâd-ı Ali'den Haseneyn (radiyallâhu anhümâ) hazerâtına enbiyâdandır demek dahî ilhâd-ı azîmdir ki ba'zı erbâb-ı turukten sâdır olmuştur. Ve bu makûle ilhâd ehline fi'l-hakîka ehl-i tarîkdir denilmez. Zîrâ ehl-i tarîk-i hak'ta ilhâd olmaz demişlerdir ki ³⁰⁴الطرق إلى الله بعدد أنفاس الخلق [55b] [Allah'a giden yollar mahlûkâtın sayısındadır.] Ya'nî gerçi zâhirde ta'dâd edip tarîk-i üveysî ve tarîk-i nakşibendî ve tarîk-i kâdirî ve rufâ'î ve edhemî ve bayrâmî ve gülşenî ve uşşâkî ve bektâşî ve mevlevî ve halvetî ve celvetî ve emsâlîdirler. Ve lâkin bunlar tarâik-ı külliyyedir. Yoksa her sun'-i ilâhî Hakk'a bir tarîkdir. Zîrâ şevâhid-i tevhîddendir. Pes enfâs-ı halâik kadar tarîk vardır ki halâikın her biri bir tarîkdir. Fefhem cidden.

Bu cihettendir ki ehlullahdan her biri bir yüzden irşâd bulmuşlar. Ve Hak'dan âgâh olmuşlardır. Hattâ Şeyh Şâzelî hayâl-i zılliden matlûba intikâl etmiştir. Ve ba'zıları kayyım-ı câmiin elinde olan fitille ve şem'asından [56a]vâsıl olmuşlardır ki bir fitil bu kadar şümû' ve kanâdili îkâd eylemiştir ki kanâdîlin kesreti ol fitilin

³⁰³ Buhârî, Şurût 18; Müslim, Zikir 2677; Tirmizî, Da'vât 83; İbn-i Mâce, Duâ 10.

³⁰⁴ Rûhu'l-Meânî'de Bakara Suresi, 137. ayetin tefsirinde sûfiyyenin sözü olarak geçmektedir. Örnek olarak bkz. Alûsî, **Rûhu'l-Meânî**, C. I, s. 396.

vahdetine mâni‘ değildir. Ve kanâdil itfâ olunduğu vakitte dahî fitîl-i mezkûr yed-i kayyimde bâkîdir. Ya‘nî kanâdil ke‘l-evvel zulmet-i ademe rucû‘ eder. Fe-emmâ fitîl sönmez yanar.

Ve Zünnûn-ı Mısırî Hazretleri bir merğ-i a‘mâdan basîret küşâde olmuşlar. Ve alâ hâzâ ve bu fakîr Hakkı (ahlasallâhu kalbehû an şevâibi‘l-ğayriyye) dolâb-ı kudreti müşâhede edip oradan sırr-ı vahdete rahyâb olmuştur. Zîrâ dolâb ve âsiyâbın kutbu birdir. Ve çerhin dandânlarına hareket onun üzerine mebnîdir. Saat dedikleri nesne gibi ki zemberek üzerine bend olmuştur. Zâhirde çarh [56b]ve bu kadar dandânlar ve hareketler ve âlât ki vardır. Cümlesinin ef‘âlî, emr-i vâhid üzerinedir ki zikr olunan zemberektir. Pes zâhiri kesret ve bâtını vahdettir. Ve cemî‘ harekât-ı zâhire ve ef‘âl-i kesîre emr-i vâhidin tesirindendir. Pes mükâşif bâtına nazar edip tevhîdi gözler ve mahcûb kesrete bakıp esbâbla müsebbibden ve ef‘âl ile fâilden gâfil kalır. Onun için husûs ehlinin tevhîdi aynîdir ki hüd hüd tahte‘l-arzda âbı gördüğü gibi ehl-i husûs dahî tahte‘z-zâhir olan ayn-i bâtına muttali‘ olmuşlardır. Ve kalblerinde olan ilim gözlerinde olan müşâhede mertebesine gelmiştir. Ve ehl-i ayn olanlar ilmin kîl ve kâlinden [57a]halâs olmuşlardır.

Ve hadîsde gelir ki: ³⁰⁵ أنزل القرآن على سبع لغة [Kur‘ân yedi lugat üzere indirilmiştir.] Ya‘nî Kur‘ân‘ın kabâil-i arabdan yedi kabîle lisânı üzerine nuzûl ettiği âmir-i Kur‘ân‘ı nâsa teshîl içindir ki telaffuzda zahmet çekmeyeler. Ve makâsıd-ı Kur‘ânı fehmdede usret görmeyeler. Ve maânî yüzünden kırâat-ı seb‘ dahî ona nâzırdır. Eğer ki aşereye dek dahî kavîl vardır ki bu cümlesi kırâat-ı mütevâtire ve mâ adâsı kırâat-ı şâzzedir. Ve yine hadîsde gelir ki: ³⁰⁶ إختلاف أمتي رحمة. Ya‘nî ulemâ-i ümmetin ahkâmıda ihtilâfları rahmettir. Bu cihetten mezâhib-i hak dörttür ki mezheb-i Ebû Hanife ve mezheb-i Şâfi‘î ve mezheb-i Mâlik ve mezheb-i Ahmed‘dir ki bunlar Kur‘ân ve hadîsden mesâil-i kesîre istinbât [57b]edip emr-i dîni halka teshîl etmişlerdir. Ve lâkin hiçbir kimseyi mezhepleriyle amele da‘vet etmemişlerdir. Zîrâ da‘vet sıfat-ı enbiyâdır. Belki ittibâ‘ olanlar iltizâm-ı mezheb etmişlerdir. Ve

³⁰⁵ Buhârî, Fezâilu‘l-Kur‘ân 5; Müslim, Salatu‘l-müsâfirîn 818; Ahmed b. Suayb en-Nesâî, **Sünen-i Nesâî**, Sıfatu‘l-salât 37; Beyrut, Dâru‘l-Ma‘rife, 1994; Ebû Dâvûd, Sucûdu‘l-Kur‘ân 22; Tirmizî, Kırâat 11.

³⁰⁶ Bu hadis lafız olarak bulunmasa da Taberânî ve Deylemî‘de geçen “Ashabımın ihtilâfı rahmettir.” hadisine benzemektedir. Fakat bu hadis zayıftır. Hatta çoğu hadis imamlarına göre bu hadisin aslı yoktur. Bkz. Aclûnî, Keşfü‘l-hafâ, C: I, s.56.

mültezim-i mezheb olana gayrin mezhebiyle amel etmek câiz değildir demişlerdir. Ve illâ fâsık olur. Meğer ki kâdı-ı Hanefî mezheb-i Şâfiî üzerine olan fetvâ ile amele hükmede. Bu sûrette halt-ı mezheb lâzım gelmez. Nitekim tefrîkde ve muallaka hâtunlarda ve emsâlinde diyâr-ı arabda hâlâ cârîdir. Ve mezheb-i vâhidle amelin sırrı budur ki Hak Teâlâ vâhiddir, müteaddid değildir. Pes mezheb-i vâhidin hak ve savâb olduğunu i'tikâd edip mâ adâyı terk etmelidir. Ve İstanbul'da Şeyh Vefâ'nın (kuddise sirruhû) Hanefiyyu'l-mezheb iken namazda besmeleyi [58a]Şâfiyye gibi cehr ettiği ya ictihâdına ve yâhûd keşfe ve emr-i ilâhiye dâirdir.

Suâl olunursa ki eimme-i erbaadan sonra ictihâd var mıdır. Cevâb budur ki ba'zı ulemâ demişlerdir ki her asır müctehidden hâlî değildir ki din onunla kâimdir. Husûsan ki her ra'su miede müceddid-i din olmak nasla sâbittir. Ve ehlullah ki ilhâm sâhibleridir. İctihâd ile dahî amelden hâlî değildir. Zîrâ sâhibu'l-vahy hakkında mevâki'-i vahyin ğayrında ictihâd câiz olunca sâhib-i ilhâma dahî câiz olur. Fe-emmâ bu fakîre lâyiğ olan budur ki bu makûle umûr-i diniyyede mezhebe muhâlefet etmekten nefsu'l-emrde hak ve savâba muhâlefet lâzım gelmez. Zîrâ muhâlefet eden mükâşifdir ki ictihâda kâdir [58b]olduğu gibi keşfle hakîkate vusûle dahî kâdirdir. Pes muhâlefet ettiği madde keşf-i sahîh ve izn-i ilâhiye mukârin olunca lâ be'sdir. Zîrâ bu ma'nâ bâtın-ı şer'le amelden esheldir. Ya'nî ba'zı madde vardır ki zâhir-i şer'a asla muvâfakati yoktur. Meselâ Hazret-i Hızır'ın (aleyhisselâm) katl-ı gulâmı bî-günâh etmesi gibi. Maa-hâzâ erbâbına göre bâtın-ı şer' yüzünden dahî amel câiz oldu. Cehr-i besmele ise mezhebe muvâfık değil ise dahî zâhir-i şer'a muvâfıktır. Ve illâ Şâfiî ona zâhib olmazdı. Pes edillede vâkı' olan teâruz hakîkate adem-i vukûfdan nâşîdir. Ve keşf ol ma'nâya vusûle tarîk-i vâzıhdır. Ve husûs üzerine mükâşefe-i amel câiz olmaktan âmmeye göre iltizâmı lâzım [59a]gelmez. Ve cehr-i besmele zarûri olmakla Şeyh Vefâ onu izhâr eylemiştir. Ve illâ ehlullah bâis-i ihtilâl olan umûrdan masûnlardır. Ve zarûrâtın biri izn-i ilâhîdir. Ya'nî bilâ tahyîr emirdir. Zîrâ tahyîrde mekr vardır. Pes mükâşif kat'an me'mûr olduğu maddede nâçâr amel eder.

Fe-emmâ her mükâşifin keşfine i'tibâr yoktur. Zîrâ keşf-i hayâlî ma'mûlun bih değildir. Belki keşf-i hakîki-i kalbiye i'tibâr vardır ki kümmel-i evliyâ hâlidir. Ve bu makâmın emsile-i kesîresi vardır. Fe-emmâ bu mahalde zikr olunmaz. Zîrâ

galebe-i inkâr ve cehl zamanîdir. ³⁰⁷ اللهم إني أعوذ بك من أن أجهل على [Allah'ım, sana karşı cehâletimden ve câhillikten sana sığınırım.] Ve keşf-i hayâlî olduğu mevzu'da muktezâsıyla amel etmek dahî ilhâddandır. [59b]Nitekim her asırda nâkislardan çok vâkı' olur.

Ba'de zâ ihtilaf-i ümmet hadîsinden ba'zı ulemâ ihtilâfı hiref ve sanâî'de olan ihtilâfa haml eylemişlerdir. Zîrâ hırfetlerde ve san'atlarda ittifâk vâkı' olmak hâcât ve zarûrât-ı nâsı def' etmez. Ve herkese göre bir re'se meşakkat-i azîme zuhûr eder. Meselâ herkes bezzâz olsa müştêrî kalmaz. Ve kendi hayyât olmak dahî lâzım gelir. Zîrâ hayyât olmadığı yerde siyâbı kim hıyâtat eder. Ve alâ hâzâ. Nitekim a'lâ ve ednâ ilm-i kimyâya vâsıl olsalar cümlesi a'lâ olup mahdûm bî-hâdim kalır. Ve muhtâcun ileyh olan umûr dahî vücûd bulmaz. Fikr eyle ki rençberler ve celeb meta' ve levâzım eder kimseler bulunmasa halk-ı âlem ganî içinde fakîr olur. Nitekim Benî İsrâîl [60a]Tîh'de iken üzerlerine menn ve selvâ nuzûl edip mâide-i âlem-i kudretten bilâ muzâyaka ekl ederlerdi. Ve her biri sultân var olup Zeyd'in Amr'a ihtiyâcı yok idi. Sonra sût-i tedbîrleri sebebiyle âlem-i hikmet sahrâsına düşüp meâş için tekâpûn hâlî olmadılar. Ve bi'l-âhire kimi hâdim ve kimi mahdûm olup halk-ı âlem ile'l-ân ve ilâ kıyâmî's-sâa bu hâl üzere gider ve zahmet içinde kaldılar.

Ve nefsü'l-emrde dahî dünyâ dâr-ı imtizâc olup lütf ve kahrı müştemil olmakla esmâ-i mütefâvitenin te'sîrâtına göre teshîr lâ büdd idi. Bu cihetten kimi tâlib ve kimi matlûb ve kimi muhib ve kimi mahbûb oldu. Ve bunda bir ma'nâ vardır ki إختلاف أمتي beyne'n-nâs fî'l-cümle tenâfüre [60b]işârettir. Nitekim Kur'ân'da gelir: (Bakara, 2/113) و قالت اليهود ليست النصارى على شيء و قالت النصارى ليست اليهود على شيء [Yahûdiler; Hristiyanlar hiçbir şeye dayanmıyor, dediler. Hristiyanlar da; Yahûdiler hiçbir şeye dayanmıyor, dediler.] Ve tenâfûr üzere olmakta rahmet budur ki birbirleriyle müste'nis olmayıp قل الله ثم ذرهم (En'âm, 6/91) [Allah de. Sonra bırak onları.] sırrı üzere Hak'la ünse müeddî olur. Zîrâ Hak'tan vahşet üzerine dünyâdan intikâl eden sût-i hâtime ile gider. Binâen alâ hâzâ ne kadar halkdan tevahhuş olursa ol kadar Hak'la istînâs hâsıl olur. el-Hâsıl halka taalluk etmek Hak'tan inkitâa bâis olduğundan münâferet üzere olmak mahabbet ve müvânesetten evlâdır.

³⁰⁷ Nesâî, 5486; Ebu Dâvûd, 5094; İbni Mâce, 3884.

Ey sâlik! Gel imdi ağyâr-ı bî-vefâdan kesil. Ve yâr-ı bâ-vefâyâ muttasıl ol. Zîrâ iki ittisâl bir yerde olmaz. Ve meşrik ve mağrib bir yerde gelmez. Ve sağ ve sol bir olmak memnu'dur. **[61a]**Zîrâ ashâb-ı şimâl ashâb-ı yemîn olmaz. Yeter sahrâ-yı firkatte tekâpû edersin. Leb-i deryâyı vasle dahî hareket eyle. Ve dûrden seyre kanâat etme. Belki kendini ol lûhayye[?] tarh et ve dest ü pâ ur. Eğer ki girdâbı çok ve emvâc-ı hâilesi hadden artukdur ki niceler ğarkâb-ı fenâ olup su başlarından aşmış ve niceler dahî azm-i kanâd edip güçle karaya düşmüşdür. Ve bu makâmdan demişlerdir ki, Mısra:

Eğer hâhî selâmet derkenârest. [Eğer istersen cevâbı, selâmet kenardadır.]

Ya'nî insân fenâdan sonra bekâ bulup bahr-i cem'den bir fırka vaz'ı kadem etmedikçe hatardan halâs olmaz. Zîrâ maksûd olan vahdeti, kesrette mutâlaa etmektir. Yoksa vahdeti vahdette değil. Husûsan ki vahdette mutâlaa olmaz. Şol **[61b]**ma'nâdan ki vahdet fenâ-i sırfdır ve ev ednâ mertebesidir. Ve kesret-i hicâb rakîktir ki âyîne-i müşâhededir. Ve kâb-ı kavseyn pâyesidir. Ve kesretin mezmûm olduğu mübtedîye göredir ki ona hicâb-ı zahmet derler zâ-ı mu'cem ile. Ve memdûh olduğu müntehâyâ göredir ki ona hicâb-ı rahmet derler râ-ı muhmele ile. Ve bu makâma işâret edip hadîsde gelir: ³⁰⁸وَأَسْأَلُكَ لَذَّةَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِكَ الْكَرِيمِ أَبَدًا دَائِمًا سَرْمَدًا [Ebedî ve dâimî olarak senin kerîm yüzünü görmenin hazzını istiyorum.] Ve yine hadîsde vârid olmuştur ki ³⁰⁹صَنَفَ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ لَا يَسْتَرُ الرَّبُّ عَنْهُمْ [Cennet ehlinde bir zümre vardır ki Allah onlara kendini gizlemez.] Zîrâ adem-i istitâr ru'yeti iktizâ eder. Ru'yet ise râî ve mer'î meyânında nisbettir ki kesret iktizâ eder. Ve ol kesrete âlem-i sifât ve makâm-ı kâb-ı kavseyn **[62a]**derler. Ve mesâfe-i baîdeden ve kurb-i müfritten dahî ru'yet müyesser olmaz. Belki i'tidâl-i bu'd lâzımdır. Onun için müvâcehe-i nebeviyyede zâir ile mezûrun mâ beyni dört zirâ' takdîr olunup ol vecihle hadd-i fâsıl vaz' olunmuştur. Zîrâ hayât-ı dünyevîde dahî ol vecihle mücâlese ve müvâcehe olunurdu. Ve müallim ve müteallim miyânı dahî ona kıyâs oluna.

³⁰⁸ Nesâî, Sıfatu's-Salat 62; Müsned-i Ahmed, 18325; Muhammed b. Hibban, **es-Sahîh**, Salat 1971, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993.

³⁰⁹ Bu hadis olmayıp Muaz b. Cebel'in sözüdür. Bkz.. Ebû Abdillâh Hakim Tirmizi, **Nevâdiru'l-Usûl**, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, 1992, C. 1, s. 101.

Ve âlem-i sıfât âlem-i zâta perdedir. Ve lâkin mûkaşife göre hicâb-ı rakîktir. Onun için müşâhedeye mâni‘ olmaz. Ve belki sıfâta nazar hemân zâta nazar gibidir. Zîrâ sıfât cesed ve zât rûh gibidir. Nazar eyle ki vech-i şems üzerine sehâb-ı ebyaz-ı rakîk âriz olmadıkça vech-i şemsle mer’î olmaz. Ve bir kimse nevâtı görmek dilese **[62b]**şecere sûretinden seyr eder. Zîrâ nevât ya‘nî çekirdek ağaç sûretine girmiştir. Ve illâ nevâtın bî-sûret-i şecere ru‘yeti muhâldir. Ve şol ki semereden nevât hâsıl olur. Nevât ûlânın neticesidir. Onun için bu âlem bir şecere gibidir ki mebdei rûh-i Muhammedî ve âhiri cism-i Ahmedî’dir. Pes evveli ve âhiri bir çekirdektir. Ve ortada zuhûr eden şekl-i diraht ol nevâtın levâzımıdır. İşte fenâfillah ehli şecerinin i‘tibârını ref‘ edip hemen nevâta nazar eder. Ve bekâbillah ehli sûret-i şecereye i‘tibâr edip müşâhedeye onu âyine yerine vaz‘ eder. Ve nevâtı onun yüzünden seyredir. Ve bu mertebe evvelkîden makbûldür. Zîrâ bu âlem-i imkân asılda **[63a]**âyîne-i vücûb olmak üzeredir. Yûsuf âyîne-i Ya‘kûb olduğu gibi. Onun için firâkıyla beytu’l-hazinde nice müddet kaldı. Ve ağlamakdan gözleri kanla doldu. Zîrâ mutâlaa-i dîdâr-ı Hakk’a bir meşhedu’l-husn dilerdi. Ve ol sebebdan ağlayıp yâşın silerdi. Ve illâ enbiyâ ve evliyâ mücerred firâk-ı sûrîden ağlamazlar. Pes onların ağladıkları âlem-i ma‘nâya nâzır bir ma‘nâdır. Ve hüzn makâmât-ı âliyeden olmakla Rasûlullâh (aleyhisselâm) evsâfında gelir ki: **كان متواصل الأحزان دائم الفكر** [O sürekli hüznü ve dâimâ düşünceli bir haldeydi.] Ve bundandır ki Hak Teâlâ bir abde hayr murâd etse kalbinde nâyiha halk edip musîbetzede gibi ebedî gülmez. Ve şerr murâd eylese mızâmâr halk edip ehl-i süver gibi handeden lebleri **[63b]**bir yere gelmez. İnsân ki pîr olup eyyâm-ı civânîde mübtelâ olduğu bâzîden rucû‘ etmeye. Vay ona. Ve insân ki civân olup ebnâ-i cinsi giriftâr olduğu bendelerden ıtlak bulup ehl-i tâat sâlhurdeler gibi ser bihabîb[?] mahzun olup geze. Rahmet-i hüdâyı ana.

el-Hâsıl âlem-i ervâha göre akl-ı evvel vesâir ukûl ve nüfûs ve âlem-i ecsâma göre insân vesâir eşyâ mezâhir-i Hak ve meşâhid-i hüsn-i mutlaktır ki rû-yi esmâ ve rû-yi esmâdan rû-yi müsemmâ cilvekâr olmuştur. Pes zât-ı ilâhiyyenin ibtidâ esrârı esmâ ve sıfâta sârî ve onlardan vücûh-i eşyâ üzerine cârî olmuştur. Ve bu esrâr hâlen âlem-i heşdeh olan hezârde devr etmektedir. Ve âlem-i **[64a]**seyrânî üç yüz altmış bindir ki gün başına bin âlem tertîb olunmuştur. Ve bu âlemlerin kimi cismânî ve kimi rûhânî ve kimi ma‘nevîdir. Ve bunların mâverâsı verâ-ı cebel-i kâf gibi âlem-i

gayb ve beht ve hayrettir ki hiçbir âkılın akli oraya girmemiş ve bir mükâşifin keşfi erişmemiştir. Li-muharririhî:

Gel ey dil-i câm-ı cem ve sen kendini âyîne-i sâf et

Yiter jeng-i keder âyînen üzere sende insâf et

Muhît olmak dilerse âlem-i esrârı sertâpâ

Uluvv-i himmetiyle çarha ser çek kendini kâf et

Çerâğâhın eğer olduysa sünbül-zâr lâhûtî

Vücûdun misk-i ma‘nîden yürü var sûreti nâf et

Alnın ger ermediyse sidre ve tûbây-ı tahkîka

[64b]Dilin sen[?] tâ beni ey müddeî âlûde-i lâf et

Bugün bu maşrab-ı Hakkı’dan iç câm-ı musaffâyı

Bu ger meyyitle kendin meclis-i ma‘nîde vassâf et

Ve insân-ı kâmil nevât gibidir ki nevât nice masdar-ı ağsân ve evrâk ise insân-ı kâmil dahî mazhar-ı esrâr-ı hallâktır. Onun için ism-i a‘zamdır. Nitekim bâlâda tahkîk olundu. Ve bî-basar muyûh çin olmaktan mahrum olduğu gibi bî-basîret dahî mutalaa-i cemâl-i hakîkatten bî-behredir. Zîrâ cemâl-i hakîkat cemâl-i insân-ı kâmildir. Ve şol kimse *ki* **و تراهم ينظرون إليك وهم لا يبصرون** (A‘râf, 7/198) [Onları sana bakar görürsün. Halbuki onlar görmezler.] mâsadakîdir, bî-basardır. Ve çeşm-i a‘mâdan çi-sûd ki cemâl-i Yûsuf’dan pürnûr ve fer değildir. Dîde-i huffâş gibi ki rû-yı hurşîdi [65a]görmez. Ve bu makûle ashâb-ı şimâlden olanlar yevm-i

kıyâmette dahî **كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ** (Mutaffifîn, 83/15) [Hayır, şüphesiz ki onlar o gün Rablerinden mahrumdurlar.] vefkınca mahcûb-i Hak olurlar. Ve ashâb-ı yemînden olanlar dahî makâm-ı kesîbde cemâl-i Hakk’a hallerine göre nazar ederler. Hattâ enbiyâ ve evliyâ ve şühedâ ve sâir ehl-i salâh aralarında fark-ı kesîr vardır. Dünyâda iki veli beraber olmadığı gibi âhirette dahî beraber olmaz. Ve iki nebî ve iki resûl dahî böyledir. Zîrâ bi-hasebi’l-meşârib birbiri üzerine tafdîl olunmuşlardır. Ve cümlelerin fevkinde olan Rasûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) dir. Zîrâ miftâh-ı rûhânî olduğu gibi hakâik-i hazâin-i tecellîyâtın mecmûasıdır.

el-Hâsıl vahdet-i vücûdun sırrıdır ki **[65b]**kemâlde şerîki yoktur. Nitekim Kur’ân’da remz edip gelir: **لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ** (Şûrâ, 42/11) [O’nun benzeri gibisi yoktur.] Zîrâ inde’l-ârifîn kâf zâid değildir. Fefhem cidden. Ve bunda mahlûku Hâlik menzilesine tenzîl ile ilhâd lâzım gelmez. Zîrâ hadîsde gelir **تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ تَعَالَى**³¹⁰[Allah’ın ahlakıyla ahlaklanınız.] Ya’nî mahlûkta zâhir olan esmâ ve ahlâk-ı ilâhiyyedir ki âyînesi mikdârı tecellî eylemiştir. Pes her kemâlin künhü Hakk’a mahsûsdur. Nazar eyle ki vezîr vekîl-i mutlak iken yine her yüzden pâdişâhla beraber olmaz. Şol vecihden ki pâdişâhın hasâısı vardır ki onunla mümtâzdır. Ve bu sırra delâlet eder ki Rasûlullâh’ın (aleyhisselâm) hasâısı vardır ki hulefâ-i ümmette yoktur. Nitekim mahallinde mübeyyendir. **[66a]**Ve illâ hulefâ-yi ümmet onunla müstevî olmak lâzım gelir. Bu cihetten hilâfetleri halleri mikdârıdır. Ve âyînelerinden zâhir olan suver-i hakâik isti’dâtları kadardır. Ve isti’dât ezelen ve ebeden tefâvut üzerinedir. Ve lâkin ba’zı efrâd vardır ki kutbu’l-aktâbdan a’lemdir. Zîrâ aslında kutbun tahte’l-livâsında değildir. Eğer onun taht-ı tasarrufunda olaydı rütbede onunla beraber olmazdı. Veyâhûd terakkî bulmazdı. Nitekim şâkird üstâd mertebesini geçmez. Ya’nî ba’zı vücûhla ondan efdal olsa dahî yine min vech mefzûldur. Zîrâ san’atta vesîle-i üstâddır. Ve ta’zîmi ile me’mûrdur. Nitekim meşhûrdur ki Şeyh Abdulkâdir-i Geylânî (kuddise sirruh) halifesi Ebu’s-Suûd **[66b]**ibnü’s-Şibl tasarruf ve keramât-ı kevnîyyeyi kabul etmedi. Ve bu ma’nâ onun fazâilinden addolundu. Şeyhi olan Abdulkâdir ise tasarruf-ı mezkûru evâhir hâlinde terk etti. Nitekim *Fütuhât-ı Mekkiyye*’de mezkûrdur. İşte esmâ yüzünde olanlarda tasarruf çok vâkı’

³¹⁰ Hadis olarak aslı yoktur. Bkz. Muhammed Nasirüddin Elbânî, **Silsiletü'l-Ehâdisi'd-daîfa ve'l-mevzûa**, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 2002, C. 6, s. 346.

olur. Ve muktazayât-ı esmâ sebebiyle kuşûf-i kevniyyeden hâlî degillerdur. Fe-emmâ tevhîd-i istitâr hoştur. Zîrâ lâzım olan tecelliyât âlem-i lâhut ve kuşûf mertebe-i ceberûtîtur ki ârifler birbirlerinden bu tecelliyât ve kuşûfle mümtâz olurlar, gayrıyla degil. Ve illâ Hazret-i Sıddîk (radiyallâhu anh) dahî tasarruf ehli olurdu. Ve onlardan kerâmet-i kevniyye sâdır olmak asla menkûl degildir. Belki şân-ı âlîleri ubûdiyyet ve ma'rifetullahdır.

[67a]Suâl olunursa ki kerâmet nedir. Cevâb budur ki Hak Teâlâ'dan ba'zı ibâdına ikrâm ve in'âmdır. Ve lâkin kerâmet-i ilmiyye ile olan ikrâmı kerâmet-i kevniyye ile olan ikrâmdan evlâ ve a'lâdır. Ve iki kerâmet ehli dahî ubûdiyyet ve edeb ile ehl-i istidrâcdan mümtâzdır. Zîrâ ehl-i istidrâc olanlar memkûrlardır. Ya'nî çâh-ı mekre düşmüşlerdir. Şöyle ki terk-i edebleriyle ba'zı füyûz ve kuşûf hâsıl olsa ikrâm-ı ilâhî sanırlar. Maa-hâzâ bî-edeblerin şânı istidrâcdır. Bu cihetten edeb-i şer'î olmayanları şeyh ittihâz etmek memnû'dur. Gerekse hâlleri olsun ve gerekse olmasın. Zîrâ hâl dahî edebe mukârenetle makbûldür. Ve ehl-i da'vânın cümlesi edebden hâriclerdir. Zîrâ hakikat-ı edeb odur ki [67b]ubûdiyyetle kâim ola. Ve abd kul demektir. Kulda ise efendilik da'vâsı olmaz. Pes pâdişâhlar dahî kuldur. Ve lâkin esbâb-ı dünyeviyye müsâadesiyle kulluklarını nisyân etseler ve gurur ehli olsalar أنت عبد diye tenbîhe muhtâclardır. Ya'nî isti'dâtları kuvvette ise kibel-i Hak'dan ya melek vesâtetiyle veyâhûd bilâ vâsıta tenbîh olunurlar. Ve illâ bir âgâh yüzünden tenbîh lâzımdır. Ve Hak'dan âgâh ziyâde kılet üzere olup mestûriyyetlerinden ötürü halk-ı âlem dahî müseyyeb kalıp birbirlerine müdâhene ile hâlleri harâb olmuş ve her biri binâ-i münhedem sûretini bulmuştur.

Ve pâdişâh mübâya'a ehli olmadıkça mansûr olmaz. Ya'nî halkın kendine mübâyaası kifâyet etmez. Belki kendi dahî mübâyaaya [68a]muhtâcdır. Ve onun mübâyaası bir şeyh-i kâmil ve mürşid-i vâsıdır. Ve bu bîatı terk eden ehl-i bid'at ve ilhâddır. Nitekim her asırda bir pâdişâha mübâyaa etmeyenler dahî ehl-i ilhâddır. Zîrâ pâdişâh sûret-i kutbdur. Pes sûret ve ma'nânın ikisine dahî mübâya'a lâzımdır ki ism-i zâhir ve ism-i bâtın sûret bula. Ve bir pâdişâh ki ehl-i mübâyaa olup raiyyetinden ba'zı cehele onu ol husûsda red etseler ve onun hilâfına makâlât-ı fâside söylemeler onlar mübâyaa-i sultândan hâric olup ehl-i bid'at ve ilhâd olurlar. Ve pâdişâha lâzımdır ki o makûle-i bî-mezhepleri ikâd-ı arza iksâ ile memleketini erbâb-

ı inkârdan tathîr eyleye. Zîrâ bey‘at nassla sâbittir ve selef-i sâlihînin vezâif-i tââtına [68b]eğer farz ve eğer nâfiledir, mülâzemet gerektir. Zîrâ iktidâda şeref-i azîm ve kadr-i cesîm vardır. Zîrâ mübâyaadan murâd ahd-i ezelî mürâattır ki zâhirde şerâyi‘ ve bâtında hakâik ile kıyâmdır. Ve gâyeti vahdet-i vucûdu mükâşefe edip lâ mevcûde illallah sırrına zafer bulmaktır. Zîrâ sultân-ı âlem nice vahdet sıfatıyla muttasıf ise sultân-ı selâtîn-i âlem dahî böyledir.

Ve ehl-i mübâyaaya ıfık demek ilhâd-ı mahzdır. Zîrâ mübâyaa ehli ehl-i sünnet demeye sezâdır ki zâhir ve bâtının mecmû‘una mübâyaa etmişlerdir. Pes onlara ıfık diyenler yalnız zâhir mübâyaaada kalıp mezheblerini azıtmışlar ve tarîk-i bâtından aduvvallah ilhâda düşmüşlerdir. Aceb temâşâdır ki ehl-i sünnete mülhid demeleriyle ilhâda düşüklerini bilmezler. Ve cu‘ale ya‘nî [69a]mezbele böceği gibi elfâz-ı habîse ile ağızlarını tencîs ederler.

Zehî erbâb-ı bîat ve ashâb-ı tarîkat ki tûtî gibi dâima şûkr çeyizler. Ve medh-i evliyâ ile ratbî‘l-lisân olurlar. Zîrâ asılları ve akîdeleri pâktır. Ve Kur‘ân‘da gelir: **وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا** (Ârâf, 7/58) [Güzel yerin bitkisi Rabbinin izniyle çıkar.] Ya‘nî turâb tayyib ve tahir olsa nebâtı dahî pâk ve beyâr olduğu gibi yenbû‘-u hikmet olan kalp dahî terneb-i tahire ki olsa lisândan cereyân-ı feyze bâis olur. **وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا** (Ârâf, 7/58) [Kötü olandan faydasız bitkiden fayda bir şey çıkmaz.] Ya‘nî şol toprak ki habîs ve şûradır. Onda giyâh bitmez. Ve bitse dahî kalîl ve bî-fâide olduğu gibi erbâb-ı inkârın arz-ı habîse gibi olan kalb-i habîslerinden ağızlarında biten sözler dahî habîs ve bî-sûddur. Ve belki kendileri mütezarrır olurlar. [69b]Zîrâ gül bitmeyen yerde diken biter. Ve diken ihrâk-ı nâra sezâdır.

Bu hod ma‘lûmdur ki a‘dâ-i evliyâ olup onlar hakkında itâle edenler yol dikenleridir. Lâ cerem yerleri nâru‘l-bu‘d ve‘l-katîadır. Bunun fevkinde ise azâb olmaz. Zîrâ nâr-ı kübrâ hasrettir ki tâ cânına geçer. Nitekim Kur‘ân‘da gelir: **تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنَدَةِ** (Hümeze, 104/7) [Ki o ateş tırmanıp yüreklerinin üzerine çıkacaktır.] Zîrâ kalbleriyle mü‘minlerin hâtırlarını yakmaya ve yıkmaya muteallik kelimâtı tefekkür etmişler ve dilleriyle dahî tek durmamışlardı. Lâ cerem ona cezâen vifâk buldular. Ve Ebû Cehil gibi azîz ve kerîm geçinirken **ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ** (Duhân, 44/49) [Tat o azabı. Çünkü sen, evet sen çok ulu, çok şerefli idin.] mûcibince zillet ve ihânette

kaldılar. Ve mezâk ve meşrepleri bi'l-âhire zarî' ve zakkûm ve hamîm ve ğislîn ve emsâli oldu. ذوقو عذاب الخلد (Secde, 32/14) [Tadin o ardı arkası kesilmeyen azabı.] mazmûnu üzere şarâb-ı azabları ملح أجاج (Fâtır, 35/12) [Şu çok tuzlu ve acı sudûr.] [70a]azâb sûretini buldu.

İmdi geliniz. İbtidâ mebde-i evveli görelim. Ve eğer suûbet var ise akl-ı evvelden haber alalım. Veyâhûd akl-ı evvelin hulefâsına mürâcaat edelim. Ve dershâne-i hikmette edîb-i kâminden ders okuyalım. Ve ebcedi ya'nî eb ve ceddle iftihârı koyalım. Ve hizmet-i üstâd ve mürâcaat-ı bâb ve mülâzemet-i taallüm ile hurûfdan kelimâta ve kelimâttan âyete ve âyetten sûrelere çıkalım. Ve refîu'd-derecâttan rif'atlar bulalım. Ve hatm-i kelâm edip yine aslımıza dönelim.

Nazar eyle ki Rasûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) leyle-i mi'râcda cümle-i terkîbi hall eyledi. Ve âlem-i tecrîd ve tefrîde vaz'ı kadem kıldı. Ve Hak'la Hak olduktan sonra tekrar Hakk'ı bir yüzden dahî müşâhedeye döndü. Ve âlem-i kevnî [70b]elden komadı. Ve belki dergâh-ı vâlâ-yı kibriyâya duhûlunde ibtidâ أنا العبد لا إله [70b]elden komadı. Ve belki dergâh-ı vâlâ-yı kibriyâya duhûlunde ibtidâ إله kelimesiyle bed' etti. Ve âyât-ı Kübrâ-yı Hakk'ı seyr etmek onu Hak'dan alıkomadı. Zîrâ her âyette harfle bedâ etti. Ya'nî müşâhede-i Hak'dan dûr olmadı.

Ey münker, Hak'la Hak oldu demek dahî seyf-i sârim gibi sana azîm rahne verir. Ve bu ma'nâyı ilhâd ve küfür zan edersin. Zîrâ kün âleminin sûretinde kaldığından ve câz yecûz dersiyile dolduğundan keynûnet ve sayrûret ma'nâsına zâhib olup vehm-i gâlibin seni istihâle çukuruna düşürür. Burada ise asla istihâle yoktur. Ya'nî abd Rab olmak ne ihtimaldir ki abdin hakîkatı imkân ve Rabb'in hakîkatı vücûbdur. Ve imkân vücûba munkalib olmaz. [71a]Binâen alâ hâzâ Hak'la Hak olmak sana perde olan vücûd-u halkî ve mecâzîden fenâ-i külli bulmaktır. Ve bu ma'nâ gerçi evvelden dahî mütehakkıktır ki كل شيء هالك إلا وجهه (Kasas, 28/88) [O'nun zâtından başka her şey yok olucudur.] mûcibince cemî' eşyâ mümkün olduğu cihetten hâliktir. Ve lâkin yalnız ilmi kifâyet etmeyip kat'ı alâkât ile hakîkat-i hâli bi'l-fi'l müşâhede lâzımdır. İşte bu makâmda كل من عليها فان ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام (Rahmân, 55/26-27) [Yer üzerinde bulunan her canlı fânîdir.] sırrı nemâyân olur. Ve bunda küllü men fihâ demedi. Belki kelime-i isti'lâ ile îrâd eyledi. Zîrâ fenâ bulan avârız-ı zâttır ki asl-ı vücûd üzerine zâiddir. Pes ayn üzerine gelen umûrun

taayyünü fâni olunca zımn-ı vücûdda olan ayn bâkî kalır. Ve lâkin zımnla ta'bir olunduğu [71b]emr-i bâtın olduğu i'tibârladır. Ve bundan ise ma'nâ-yı hulûl veya mezheb-i vücûdiyye lâzım gelmez.

Bak imdi âriflerin hâline ki dâimen لا موجود إلا الله derler. Ve mertebe-i tamahhusa vâsıl olduklarından mâsivâ değil, belki kendi nefslerini bile mülâhaza etmeyip şühûd-i ayn-ı vâhidede müstağar kalırlar. Ve kendi vücûdlarını mülâhaza etseler dahî Hak'la mülâhaza ederler. Zîrâ bu mertebe muhlaşyyet mertebesidir. Feth-i lâmla ki şevâib-i gayriyetten tahallusdur. Ya'nî gayr-i itlâk olunan nesnelerin taallukundan munkatı' olmaktır. Ve ağıâr ve mâsivâ dedikleri birkaç nesneden ibârettir. Melek ve felek ve kevkeb ve tabîat ve unsur ve ma'din ve nebât ve hayvân ve insân gibi ki bunların [72a]cüz'ıyyâtına nihâyet yoktur. Ve cemî' eşyâ Hak olmak bâtını i'tibâriyle ve halk olmak zâhiri i'tibâriyledir. Ve iki sûrette dahî zıll-ı vücûddur, hakikat-i vücûd değil. Zîrâ hakikat-i vücûdda i'tibârât olmaz. Fefhem cidden ey mü'min.

Ma'rifet-i ilâhiyye sahibi olmak ve maksûdu bulmak ihtisâs-ı ilâhîdir. Eğer ki abd mücâhede ile me'mûrdur. Suâl olunursa ki mücâhede ne mertebede gerektir. Zîrâ eğer ki فاتقوا الله ما استطعتم (Tegâbun, 64/16) [O halde gücünüz yettiği kadar Allah'dan korkun.] ve dahî جاهدوا في الله حق جهاده (Hac, 22/78) [Allah uğrunda hakkıyla cihâd edin.] vârid oldu. Ve lâkin ما جعل عليكم في الدين من حرج (Hac, 22/78) [Sizi o seçti. Dinde üzerinize hiçbir güçlük de yüklemedi.] dahî denildi. Cevâb budur ki istitâatla murâd harac vâkı' oluncaya kadar bezl istitâ'at değildir. Belki harac vâkı' olmaya bed' etse o kadar bezl ile [72b]iktifâ eyleye. Ve her nerede istitâat gelirse mezkûre râci'dir. Yoksa nihâyet-i istitâ'at değildir. Ve Kur'ân'da: لا يكلف الله نفسا إلا وسعها (Bakara, 2/286) [Allah hiçbir kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemeyiz.] zikrolunan vecih üzerinedir. Ve seyyidu'l-istiğfârda خلقتني و أنا عبدك و أنا على عهدك و خلقتك و أنا عبدك و أنا على عهدك و وعدك³¹¹ [Beni sen yarattın. Ben senin kulunum ve sana verdiğim vaad ve söz üzerineyim.] dahî böyledir. Ya'nî harac olmayıncaya kadar ahd ve va'dde durmak gerektir. Zîrâ Kur'ân'da gelir: يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر (Bakara, 2/185) [Allah size kolaylık ister, güçlük istemez.] Ya'nî usr ve harac bu ümmetten merfû'dur.

³¹¹ Buhari, 5947; Nesâî, 5522; Ebu Dâvûd, 5070; Tirmizi, 3393; İbni Mâce, 3872.

Onun için millet-i semhadır. Ve bundan ma'lûm olur şol âyetin ma'nâsı ki gelir: رَبَّنَا (Bakara, 2/286) [Ey Rabbimiz, bizden evvelkilere yüklediğin gibi üstümüze ağır yük yükleme.] Ya'nî ısr ki Benî İsrâîl üzerine teklîf olunan a'mâl-ı şâkkadır. Bu ümmet üzerine onu hamletmek yoktur. Nitekim Kur'ân'da [73a]gelir: وَيُضِعُّ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ (A'râf, 7/157) [Onların ağır yüklerini, sırtlarında olan zincirleri indiriyor o.] Ve ol ısr-ı tevbe kendi nefsinin katl etmekle ölmek ve a'zâ-ı hâtîe ve mevzı'-i necâseti kat' etmek ve sudan gayrı nesne ile adem-i cevâz-ı tahâret ve yevm ve leylede elli vakit namaz kılmak ve mescidin gayrında namaz câiz olmamak ve sâime-i ba'de'n-nevm ekl-ü taâmın hurmeti ve ba'zı zünûbla tayyibât men' olunmak ve zekât-ı rub'-u mâl olmak ve gecede ettikleri ma'siyetler sabah kapıları üzerinde yazılı bulunmak ve bunların emsâli gibi. Pes رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ (Bakara, 2/286) [Ey Rabbimiz, tâkat getiremeyeceğimizi bize taşıtma.] âyetinden murâd tekâlîf-i şâkkanın müeddî olduğu ukûbâtı istigfârdır ki ona tâkat yoktur. Ve bu fakîr indinde câizdir ki bu âyet haraca müeddî olacak mertebede bezl-i istitâattan taleb-i [73b]afv ola. Pes tekâlîf-i şâkka-i mezkûre başka ve nihâyeti istitâat-ı bezliyle olan tâat başkadır.

Ve demişlerdir ki mâ lâ yutâk üç kısımdır. Evvelkisi muhâl-i aklîdir ki ona mümteni' lizâtihi derler. İ'dâm-ı kadîm gibi bu kısmın bi'l-ittifâk vukûu da ve teklîfi de câiz değildir. İkincisi muhâl-i âdîdir. A'mânın mushafa nazarı gibi. Bu kısmın teklîfi bi'l-ittifâk câizdir. Zîrâ a'mânın gözü açılmaya imkân vardır. Ve üçüncüsü muhâl-ı ârizîdir. İmân-ı Ebî Cehl gibi. Zîrâ bunun muhâl olduğu emr-i âriz i'tibâriyledir ki ihbâr-ı ilahîdir. Ya'nî eğer Allah-u Teâlâ Ebu Cehl imân getirmez, zîrâ kalbi mahtûmdur diye haber vermemiş olsa imânı câiz idi. Ve lâkin câiz değildir. Zîrâ haber-i ilahîde kizb lâzım gelir. [74a]İşte bu kısm-ı sâlisde nezâ' vâkı' olup Mu'tezile men' etti. Ve Eşâire câizdir dedi. Ve bu fakîr indinde bu nezâ' lafzî gibidir. Zîrâ bir nesnenin cevâzı fî-nefsi'l-emr vukûunu iktizâ etmez. İlâm-ı berî' câiz olmak gibi. Maa-hâzâ Hak Teâlâ'dan vâkı' olduğu yoktur. Pes adem-i vukû' adem-i cevâz hükmünde olur. Fe-emmâ bu makâmda mezheb-i sûfiyyede gayr-ı i'tibâr dahî vardır ki imânı mümteni' olana teklîf-i imân etmek, teklîf olunmak ayn-ı sâbitesinin muktezâsı olduğundandır. Pes bunda emr-i teklîfi var. Fe-emmâ emr-i irâdî yoktur. Eğer emr-i irâdî olaydı murâd olan imân irâdet-ı ilâhiyyeden tahallûf etmezdi.

Ve bundan fehm olundu ki Resûlullâh [74b] (sallallâhu aleyhi ve selem) Ebû Cehl'in adem-i î mânını bilirken teklîf-i î mân eylediği dahî teklîf-i î mân etmek muktezâ-yı ayn-ı sâbitesidir. Ve bu makâma makâm-ı hayret derler ki ehl-i ukûl değil belki ehl-i mükâşefe bile hayrânlardır. Zîrâ sırr-ı kadere ve kazâ-i evvele dâir bir ma'nâ-yı gâmizdir. Maa-hâzâ da'vet sûretinde med'uvvun hâli mütemeyyiz olur. Ve isti'dâdı ne idiği zuhûra gelir. Nitekim Kur'ân buyurur: **حتى نعلم** (Muhammed, 47/31) [Tâ ki (içinizden mücahidleri ve sabredenleri) belirtelim.] ve yine gelir: **ليميز الله الخبيث من الطيب** (Enfâl, 8/37) [Allah, murdarı temizden ayırd etsin diye] Fefhem cidden. Ve burada habîs takdîm olduğu bâis-i temyîz olduğundandır. Pes intikâd habîse taalluk etti. Nitekim akçenin hîn-i ta'dâdda züyûfunu ihrâc edip ceyyiden alıkorlar.

[75a]Ve fi'l-hakîka habîs odur ki bâtınını levs-i inkârla telvîs eyleye. Pes bu makûleler dünyâda akvâl ve ef'âl cihetinden mümeyyiz oldukları gibi âhirette dahî habâis-i serîreleri sûret-i kabîhada temessül edip inde ehli'l-mahşer rûsvây olsa gerektir. Zîrâ bunlar neseb-i tarîkâta ta'n edip emr-i câhiliyyette bulundular. Ta'n-ı neseb ise umûr-i câhiliyyedendir. Ya'nî fûlân fûlânın oğlu değildir. Veyâhûd onun anası fûlân karı değildir. Ve onun sütünden n'olacaktır demek menhîdir. Zîrâ bir kimse nikâh-ı sahîhadan tevellüd ettikten sonra ona ta'n etmek olmaz. Ve illâ bu ta'n peygambere sârî olur. Hadîsde ise gelir ki: **ولدت من نكاح لا من سفاح**³¹² [Nikahdan doğan sefih olmaz.] Ve onun ebeveyni câhiliyyet üzerine [75b]olmak kemâlini münâfî değildir. Nitekim Kur'ân'da gelir: **يخرج الحي من الميت** (Rûm, 30/19) [Ölüden diriye, diriden ölüyü o çıkarıyor.] Ve nice nâkıslardan hüsn-i i'tikâd ile hizmetten kâmiller zuhûr eylemiştir. Zîrâ sûreten nâkıs görünürse dahî nikâh-ı sahîhadan gelmekle mertebe-i velâyet vusûle müstaidir. Veled-i zinâ ise böyle değildir.

Pes şerîatta nikâh-ı sahîhadan tevellüd edene imkân-ı velâyet olunca tarîkâta dahî ehl-i nefesden tevellüd eyleyen bi-tarîki'l-evvelîdir. Ve cümle turuk-ı Hak ehl-i nefes evlâdıdır ki neseb-i tarîkâttan gelmişlerdir. Ve bunlar fi'l-hakîka âl-i Resûl'dur. Zîrâ takîler nakîlerdir. Takî oldukları -tâ-i müsennâ ile- şerîatta ve zâhirde takvâlarına raci'dir. Ve nakî oldukları -nûn ile- kalblerinin tahâretlerine Ya'nî denes

³¹² Ebû Bekir Abdullah İbni Ebî Şeybe, **el-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Asâr**, Hadis nr. 32298, Beyrut, Şeriketu Dârü'l-Kible, 2006; Abdurrezzâk b. Hemmâm, **el-Musannef**, Hadis nr. 13273, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 2003.

taallukâtan pâklıklarına dâirdir. [76a]Pes zâhir ve bâtını pâk olanlarla yalnız zâhiri pâk olanlar birmidir. Eğer pâk olmak hüsn-i i'tikâd ve hüsn-i amel iledir dersin Kur'ân'ın bâtınına i'tikâd dahî i'tikâd-ı şer' de dâhildir. Ve Kur'ân'ın bâtını ehlullah ile kâimdir. Pes ehlullâhı inkâr ve erbâb-ı hakâiki cerh etmek bâtın-ı Kur'ân'ı inkâr ve hakâikına ta'ndır. Binâen alâ hâzâ ehl-i inkârın îmânlarında şüphe vardır. Zîrâ i'tikâdları nâkısdır. Ve emr-i i'tikâd tamâm olmadıkça îmâna ve amele i'tibâr yoktur. Bir kimsenin ki bâtını hâristân ola onda ma'rifet gülü bitmez. Ve gül kokmayan meşâmdan ne hâsıl olur. Zîrâ nice reyhân istişmâmından emrâz-ı dimâğiyye zâil olduğu gibi ezhâr-ı esmâ ve evrâd-ı sıfât şemminden dahî [76b]cân dimâğından nice kedûretler dahî muzmahil olur.

Mahkîdir ki Nûşirevân eyvân-ı tâkında bir kebûter âşiyânsâz olmuş idi. Bir gün gördü ki ol âşiyâne doğru bir mâr-ı lüciyyehûr çıkar. Hemen kisrâ-yı mezkûr bir tîr-i çekirdüzle[?] ol mârı vurup katl eyledi. Orada ol kebûter uçup gitti. Ve ba'de sâat hafife-i minkârında birkaç tohum dâneleri getirip o Nûşirevân'ın huzuruna koydu. O Nûşirevân dahî acaba bu ne muteallık tohumdur diye bir mahalle ekip ondan reyhân tepti. Ve reyhân onun memâlikinde yoktu. Ve ol reyhanı şemm ettiğinde ba'zı emrâz-ı dimâğiyyesi ki var idi. Zâil olup sıhhat buldu. Ve min ba'd reyhâna râğbet gösterdi. Reyhân râiha-i tayyibesi olan nesnelerdir. Burada zâhir olan [77a]fesleğen dedikleri tiptir. İşte ol mâr senin kebûter cânına kâd eden nefsi emmâredir ki sen onu katl etmedikçe reyhân-ı ma'rifet i şemm etmezsin. Ve emrâz-ı dimâğ-ı cândan kurtulup gitmezsin. Ne aceb nefsini nisyân eyledin ki senin aduvv-i ekberindir. Nitekim gelir: **أعدى عدوك التي بين جنبيك** ³¹³ [İki yanının arasındaki nefsin sana düşman oldu.]

Ve ne aceb dilini tutmazsın ki halkı minharı üzerine cehenneme düşüren hasâid-i elsinesidir. **هذا الذي أوردني الموارد** [Bu, kaynaklardan vârid olandır.] sırrını bilmezsin. Ve Hazret-i Fârûk gibi (radıyallâhu anh) tahte'l-lisân senkpâre koyup halini tedârük kılmazsın. Ey kişi! Bunlar sana Hakkı kuldân hem nasîhat ve hem hüccettir. Zîrâ bî-hüccet da'vâ olmaz. Eğer istimâ' edersen sahmdan halâs olursun. [77b]Ve eğer tarîk-i mübâyaaya dâhil olursan menzile erip zâhir ve bâtın felâh

³¹³ Bu hadisin aslı yoktur. Beyhakî ise zayıf olduğunu söylemektedir. Bkz.: Aclûnî, **Keşfü'l-Hafâ**, C. I, s.128.

bulursun. Biz senin derdine dermânı beyân eyledik. Ne olaydı bizim dahî ayıbımızı söyler ve bizi her yüzden Hakk’a irşâd eyler olaydı. Eğer senin fütüvvetin var ise a‘lâ ve ednâdan nasihat pezîr ol ve istikbârı bırak. Zîrâ sıfat-ı şeytâniyyedir. Belki ikrâr ve istiğfâr ve tevâzu‘ üzerine ol ki sıfat-ı âdemoğludur. Nedir sende bu ucb ve gurûr ki mülâhaza-i tevfiğden asla haberin yoktur. Ve fî-nefsi’l-emr muvaffak dahî değilsin ki cürmün ta‘dâddan çoktur. Sana ol cürüm besddir ki ويل لمن شفعا له خصمائه [Yazıklar olsun yardımcı ve karşı olanlara.] çâhında ser-nigûnsun. و بدالهم من الله ما لم يكونوا (Zümer, 39/47) [Halbuki onlar için Allah’dan hiç de zannetmeyecekleri şeyler zuhûra gelmiştir.] va‘îdine makrûnsun.[78a]Li-muharririhî:

Ey gönül bülbül-i giryân olma

Gülşen-i aşk ve şevkte güle gel

Şemmi hoşbû ise murâdın eğer

Seyr-i hâr ile dokunma güle gel

Ve cerîde-i hikemde mestûr ve mecelle-i hakâikta mezkûrdur ki Allah-u Teâlâ Hazret-i Dâvud’a (aleyhisselâm) hitâb edip buyurdu ki: “Ya Dâvud, demirden iki na‘l ve bir asâ ittihâz edip ilm-i billah taleb eyle. Ta ki na‘llerin munkatı‘ ve asân münkesir ola.” Ya‘nî Hazret-i Dâvud’un ki hilafeti ki mensûs aleyhâdır. Nitekim tenzilde gelir: يا داوود إنا جعلناك خليفة في الأرض (Sad, 38/26) [Ey Dâvud, biz seni yeryüzünde bir halîfe yaptık.] Onun muktezâsı budur ki ilm-i ledünnînin ezdiyâdı talebinde ola. Zîrâ ondan efdal olan Rasûlullâh dahî onunla me’mûrdur. Nitekim gelir: و قل رب زدني علما (Tâhâ, 20/114) [De ki; Rabbim, benim ilmimi artır.] Ve mezîd-i ilimde [78b]mezîd-i terakkî vardır ki külliyyet-i ezvâk kurbet ve vuslat ona menûttur. Pes gerektir ki bu ma’nânın husûlu herkese göre maksûd bi’z-zât ola. Ve şol kimseler ki ilm-i rusûmu maksûd bi’z-zât gibi etmişler. Ve onunla taleb-i mâl ve câh yoluna gitmişler. Ve vesîle düzmüşler. Ve devr-i ebvâb edip gezmişlerdir. Tarîk-i enbiyâdan hâricler ber âlâ-yı hâricîlerdir. Zîrâ mîrâs-ı nebevî ilm-i nâfi‘dir ki zâhir ve bâtın amele mukârin ola.

Ve mü’minin zâhiri şerîat ve bâtını hakîkat gerektir. Tâ ki âlim demen sâlih ola ki âlim-i rabbânîdir. Ve bâtını hakîkatten hâlî olmak derd-i azîm iken ol ma’nâyı

inkâr edenlerin belâsı ne belâdır, kıyâs eyle. Ve bunda demirden iki na'lden murâd biri riyâzet [79a]ve biri mücâhededir ki âhen gibi şedîddir. Nitekim ba'zı emr-i müşkil ve sa'b hakkında meseldir ki derler: Demirden yaydır ki çekilmez. Ve demirden asâ tevekkül-i kavîdir. Zîrâ zâhirde asâyâ i'timâd olunduğu gibi bâtında dahî Hakk'a i'timâd olunur. Ve kütüb-i ûlâda Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) hakkında sâhibu'l-hirâve diye vasf olunduğu sırr-ı mezkûra râci'dir. Onun için Kur'ân'da mevâzı'-ı kesîrede tevekkül eyle emri vârid olmuştur. Ve asây-ı Âdem gerçi asren ba'de asrin tevârüs olunmuştur. Fe-emmâ iki kimseye taalluku ziyâdedir ki biri Hazret-i Mûsâ ve biri Hazret-i Süleymân (aleyhimesselâm) dır. Mûsâ'ya ihtisâsının sırrı adüvvesi olan Fir'avn'ın kuvvetinden nâşîdir. Gûyâ demek olur ki: "Ya [79b]Mûsâ, gerçi yedinde olan asâ su'bân olup sihr-i Fir'avn'ı ibtâl etmiştir. Ve lâkin yine sen asâyâ dayanma. Belki bana dayan. Zîrâ senin düşmanın ejderden beterdir ki nefsi **أنا ربكم الأعلى** kibriyâsıyla mürtedîdir." Pes onu ol libâsdan tecrîd etmek yalnız yed-i beyzâ ile olmaz. Belki kabza-i kudretin satvetine muhtâcdır. Onun için bi'lâhire darb-ı mevc-i kahrîla helâk oldu. Ve Hazret-i Süleymân'a ihtisâsının vechi budur ki Süleymân'a mülk-i azîm i'tâ olunmuş idi ki meşrik ve mağrib meyânını bi'l-küllîye teshîrdi. Ve bu musehharât içinde şeyâtîn dahî dâhil idi ki a'mâl-i şâkkaya kâdirler idi. Hattâ arş-i Belkîs hakkında **يأتبعونها** (Neml, 27/38) [O'nun tahtını hanginiz bana getirir.] diye hitâb edince tâife-i cinden bir ifrît **أنا آتيك به قبل أن تقوم من مقامك** [80a] (Neml, 27/19) [Sen makâmından kalkmadan ben onu sana getiririm.] diye cevâb vermiştir. Pes demek olur ki: "Yâ Süleymân, mâsivâdan bir nesneye dayanma ve elinde asâ ki te'dîb-i ins ve cin için makbûzdur. Onunla iş biter sanma. Belki bu mülk-i azîm benim teshîrimle müsahhar ve devâm ve bekâmla dâim ve bâkîdir." Nitekim Kur'ân'da gelir: **إن الله يمسك السماوات والأرض أن تزولا** (Fâtır, 35/41) [Şüphesiz Allah gökleri ve yeri zevâl bulmalarından tutmaktadır.] Pes bu mülkü çekip çevirmekte gerçi zâhirde esbâba teşebbüs eyle. Ve lâkin bâtında Hakk'a tevekkül ve istinâd eyle. Zîrâ senin işin ondan biter. Onun için **قال الذي عنده** (Neml, 27/40) [Nezdinde kitabdan bir ilim olan zât; ben, gözünü yumup açmadan evvel onu sana getirirm, dedi.] Delâlet eyledi ki ifrît yüzünden biten kâr esbabla ve teennî iledir. Ammâ Âsîf bin Berhiyâ nâm vezîrin tarafından bî-sebeb ve bilâ fehmlidir ki hemân [80b]teveccüh-i ehadîye

mevkûfdur. İfrît ise bu ilimden ve bu teveccühden gâfildir. Onun için zemâm-ı emr âgâh eline verildi. Nitekim derler: أعط القوس باريها³¹⁴ [Yayı ustasına verin.]

Ve şol kimse ki kârgâh-ı hasîrde kâr-gerdir. Kârgâh-ı harîrde zerdûzlüğe kâdir olmaz. Ve asânın cenâb-ı nübüvvete ihtisâsı her halde Hakk'a i'timâddan numûn olmak içindir. Zîrâ her zâhir bir türlü bâtına unvândır. Lâsiyemâ Kureyş müşrikleri ne kadar serkeşler ve şedîdü's-sakîme harvenler ve darb ve te'dîbe muhtâclar idi. Ve onun asâsı Kur'ân idi ki sem'lerini kar' ettiğinde mazrûbdan beter dilleri berelendi. Ve te'sirinden hâtırları ziyâde yaralandı. Ve bi'l-âhire mülzem ve mahcûc olup elsine ile mudarabayı seyf ve sinân ile mukâraaya tebdîl ettiler. Ve küşteleri kalıba ilkâ oluncaya dek [81a]çalıştılar. Ve kânlara bulaştılar. Vucûb-u kahr veya ziyane-i te'dîb ne olduğunu bildiler. Ve bakiyyetu's-seyf olanlar dahî ağızların sildiler. Ve hâmûş oldular.

Ve şeyh-i meşâyihî'd-dünyâ hatmu'l-evliyâ (kuddise sırruhû) âlem-i ma'nâda bu fakîre tavsiye edip elâce giyme ve kerâ'dan sakın ve asâyâ dayanma diye buyurdular. Ve elâce ki dûrenk veya ziyâde mensûc olan sevbdır ki kesret-i elvânı tâlib-i vahdete münâsib olmadığından sâliklere telebbüs için mesâğ verilmedi. Ve kerâ'dan murâd nisâyâ kesret-i kirbândır ki zâhid-i Horâsân İbrahim bin Edhem onun hakkında لا يجبى الخير ممن تعود أفخاذ النساء³¹⁵ [Kadınların uyluklarıyla çok ilgilenmekten hayır gelmez.] demiştir. Pes tevkân olmadıkça kirbân etmek ifsâd-ı kuvvâyâ sebebdır. Ve asâyâ i'timâddan nehy [81b]ettikleri mâsivâyâ i'timâddan nehy olduğu zaman tavsiyede ilhâm-ı ğaybî ile ma'lûm olmuştur. Zîrâ eğer vâridât ve eğer gayr-i vâridât muğlakâtını beyâna mukârinidir. Ve şol sâlik ki maânîden bî-haber ola. Vâridât vesâir ahvâl-i hayâliyyedir. Yoksa kalbiyye değildir. Fe-emmâ bu makâmı fehmeden nâdirdir. Ve Kur'ân'da gelir: ثم إن علينا بيانه (Kıyâme, 75/19) [Sonra onu açıklamak da hakikat bize âittir.] Ya'nî sadırda mecmû' olan vahy-i ilâhî eğer beyâna muhtâc değilse febihâ ve illâ beyânı mukarrerdir. Gerek vahye mukârin ve gerek gayr-i mukârin. Ve mübtedî sâlike göre beyân-ı dehân şeyhden takrîre mevkûfdur.

³¹⁴ Arap atasözü. "İşi ehline bırak" gibi bir anlamı vardır. Bkz. Mahmud İsmail Sînî, **Mu'cemu'l-Emsali'l-arabiyye**, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1996, s. 32

³¹⁵ Ebû Tâlib el-Mekki, **Kûtu'l-Kulûb**, Nşr. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-ilmiyye, 2005, C. II, s. 398.

Nitekim demişlerdir ki ³¹⁶خَذُوا الْعِلْمَ مِنْ أَفْوَاهِ الرِّجَالِ [İlmi, âlimlerin dudaklarından alın.] Ve bunda sohbet-i cismâniyyete dahî remz vardır ki gâlib-i ahz onunladır. Sohbet-i rûhâniyye ile değil. Fa‘rif.

[82a]Ve sohbet-i i rûhâniyyenin fevkinde sohbet-i ilâhiyye vardır ki ya‘nî bizzat Hak’dan ahz eylemek ki bu ma‘nâ sâirlerden as‘abdır. Zîrâ üveysî meşreb olmakla muhtâcdır. Bu meşreb ise gâyetle hicâb-ı rakîk olanlara mahsûsdur. Zîrâ her sâlik evvel emirden hazret-i lâhûta duhûl edemez. Pes evvelki vecihde kesb vardır. Zîrâ sohbet-i şeyha tereddüdle hâsıl olur. Ve kesb ins ve cinne mahsûsdur ki melekte kesb olmaz. Belki ibtidâ-i hıkkattten intihâyâ dek bir makâmı durur. Ve ol makâmı teaddî etmez. Zîrâ kemâli ref‘îdir. İnsân gibi tadrîcî değil. Velâkin ulûm-i ilâhiyyesine terakkî vardır. Nitekim Âdemin (aleyhisselâm) melâikeye ta‘lîm-i esmâ ettiğinden zâhirdir. Zîrâ [82b]ol ta‘lîm olunan maânîye mukaddem vâkıf değillerdi. Ve lâkin melekde fikr ve istidlâl cihetinden ilim olmaz. Şol cihetten ki neş‘e-i melek fikr-i tabîi iktizâ etmez. Fikr ise tab‘-i unsurînin hükmüdür. İnsân ise tabîat-ı unsuriyye ile akıldan mürekkebe olmakla fikr etmek onun şânındandır. Ve fikr-i tabîi musâhib-i hayâldir ki hisden ve mahsûsdan ahz eder. Melek ise akl-ı mahz olmakla hisden ahze zarureti yoktur.

Ve melekte kuvâ-yı rûhâniyye olur. Zîrâ âlem rûh ve akıldandır. Ve ol kuvâ-yı rûhâniyyeden ecniha ile ta‘bîr olunmuştur. Nitekim Kur‘ân‘da gelir: **أُولَىٰ أَجْنَحَةٍ مِّثْلَىٰ** (Fâtır, 35/1) [Melekler, ikişer, üçer, dörder kanatlıdırlar.] Ve bu cenâhlar onlara nuzûl içindir. Yoksa suûd için değildir. Zîrâ suûdları tabiidir ki cenâha [83a]muhtâc olmaz. Ve tabîi olduğu ziyâde letâfetlerindendir. Nitekim hacerin a‘lâya suûdu kasrîdir ki mezîd-i kesâfetine râcî‘dir. Ve tâir dünyâ cenahiyle a‘lâ ve esfele suûd ve nüzûl ettiği gibi. Melek her murâd ettiği makâma suûd edemez. Belki makâm-ı mahsûsunda kalır. Nitekim Kur‘ân‘da gelir: **وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ** (Sâffât, 27/164) [Bizden kimse müstesna olmamak üzere her biri için ma‘lûm birer makâm vardır.] Pes semâvât ve kürsî ve arş ve serâdikât-ı arşın melâikesi kendi makâm-ı mahsûslarında mukîmlerdir ki mâ fevkine teaddî edemezler. Nitekim sarây-ı sultânda olan hüddâm, makâmlarına mülâzimlerdir ki bostancılardan ve baltacılarından ve

³¹⁶ Ebu Yezid Said b. Evs’in sözüdür. Bkz. Yusuf b. Abdurrahman Mizzi, **Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl**, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, t.y., C. X, s. 336.

kilercilerden ve karaağalardan ve has odalılardan her birinin tabakasına göre makām-ı mahsûsu vardır ki [83b]kendi dâiresini tecâvüz etmez. Ve illâ muâtib ve belki ta‘zîr olunur.

İşte bu makāmdandır ki Ebû Yezîd Bestamî (kuddise sirruh) makām-ı cenâb-ı nübüvvete duhûl murâd edince bir şa‘şaâni nûr zuhûr edip onu ihrâk etti. Ve duhûle mâni‘ oldu. Ve lâkin hâricden seyre mâni‘ yoktur. Nitekim vech-i arzda olanlar semâda olan nücûmu seyr ederler. Ve sarây-ı sultânı dahî taşradan ve dûrdan görürler. Ve bu merâtib herkesin haremi gibidir ki dâiresine ecânib girmez. Belki ekâribden olmaya mevkûftur. Nitekim Hazret-i Ali’nin (kerremellâhu vecheh) cennette kasrı, mukâbele-i kasr-ı nebevîde vaz‘ olundu. Zîrâ cenâb-ı nübüvvete münâsebet-i ma‘neviyyesi ziyâde idi ki karâbetten murâd budur. [84a]Yoksa karâbet-i sûriyye tîniyye değildir. Onun için karâbet-i tîniyye hakkında gelir: **وَأَنْزَلَ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ** (Şuarâ, 26/214) [Sen en yakın hısımlarını inzâr et.] Ya‘nî karâbet-i tîniyye inzâr olunmak delâlet eder ki mücerred nesebe i‘tibâr yoktur. Belki ortada cihet-i câmia lâzımdır ki salâhdır.

Ve salâhın merâtib-i muhtelifesi vardır ki a‘lâsı takvâ-yı hakikat ve ednâsı takvâ-yı şerîattır. Ve takvâ-yı hakikat odur ki sıfât-ı nefsâniyyeden ve belki şevâib-i gayriyetten pâk ola. Ve takvâ-yı şerîat münkerât-ı zâhireden ictinâbdır ki mü‘minin sûreti ve ma‘nâ ve zâhir ve bâtını bu iki takvâ ile salâh-ı pezîr olur. Ve illâ fesâddan halâs olmaz. Ve arz-ı vücûd fesâd kabul edince âfâka dahî sâri olur. [84b]Ve Kur’ân’dagelir: **وَلَا تَفْسُدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا** (A‘râf, 7/56) [Yeryüzünde o iyi bir hale getirildikten sonra da fesâdcılık etmeyin.] Ya‘nî emr ve nehy zâhiren ve bâtinen ma‘lûm olduktan sonra imtisâl ve ictinâb üzerine olunuz ve hılâfından hazer ediniz. Ve bunda işâret vardır ki vücûd-i nebevî, bâis-i salâh-ı âlem olduğu gibi her asırda meb‘ûs olan âlim-i rabbânî dahî sebep-i salâh-ı benî Âdem’dır. Ve lâkin bunların ta‘lîm ve telkînlerini kabul etmedikçe zâhir ve bâtın-ı âleme salâh hâsıl olmaz. Ve Kur’ân’da gelir: **كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً** (Bakara, 2/213) [İnsanlar bir tek ümmetti.] Ya‘nî nâs ibtidâ-ı ahidde fitrat-ı ûlâ üzerine iken şehvet ve hevâ galebesiyle tabîat ve nefse uyup ihtilâl-i enfûs ve âfâk husûlu ile inzâr ve tebşîr için her asırda enbiyâ ve evliyâ irsâl olundu. Ve sûret ve ma‘nâ-yı âlem [85a]ıslâh kılındı. Eğer ki kâfirler ve münkirler ve mübtedi‘ler taraf-ı fesâd ve ifsâdda bulunup **بَلْ نَتَّبِعْ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا**

(Lokmân, 31/21) [Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeylere uyarız.] diye zeyl-i taklîde teşebbüs ettiler. Ve âhir hüccet-i hak onlara gâlib gelip dest ve dâmenleri kat' olundu. Zîrâ Allah-u Teâlâ'nın küfr ve inkâr ve bid'ate rızâsı yoktur ki küfr ve şîrk, vahdet-i vücûd ne mukâbildir. Ve inkâr tarîk-i tahkîkten udûldur. Ve bid'at minhâc-ı nebevîden hurûcdur.

Pes erkenden tarîk-i hakka dâhil olmak gerektir tâ ki bâtıl zâil ola ve tevhîd-i hakîkî eseri zuhûra gele. Ve hadîs-i Buhârî'de gelir ki ³¹⁷ كان الله و لم يكن شيء غيره [Allah vardır, O'ndan başka hiçbir şey yoktur.] Ve yine gelir: ³¹⁸ كان الله ولا شيء معه [Allah vardır, O'nunla beraber hiçbir şey yoktur.] Ya'nî burada كان zaman taleb eden ef'âlden değildir. Belki Sîbeveyh indinde harf-i vücûdîdir. [85b]Pes demek olur ki Allah-u Teâlâ mevcûddur. Ve onunla ondan gayrı vâcib-i li zâtîhi yoktur ki vücûd-i zâtî ola. Belki eşyâ ondan sudûr etmiştir. Ve mücerred sudûrla eşyâ ona zarf olmak lâzım gelmemiştir. Belki sudûrundan evvel ne vecihle âlemlerden ganî bi'z-zât ise sudûrundan sonra dahî böyledir. Onun için mezheb-i vücûdiyye bâtıl ve ilhâd-ı mahzûr. Zîrâ zav-ı şems metârihine mün'akis olmaktan şems veya zav'ı oraya hulûl etmek lâzım gelmez. Belki ol metârihi izâet ve izhâr lâzım gelir. Binâen alâ hâzâ bundan fehm olundu ki eşyâ zulmet-i ademde iken ism-i nûrun tecellîsinden işrâk hâsıl olup hakâik-i esmâ ve mâhiyyât-ı eşyâyı irâat ve izhâr edip [86a]sûret verdi. Nazar eyle ki zulmet-i leylde bir hânede ne var olduğu ma'lûm ve mahsûs değil iken bir şem'in zuhûruyla ne kadar hafâyâ var ise âşikâre olur. Onun için zât-ı Hak'dan kenz-i mahfî ile ta'bîr olundu. Zîrâ ol vakitte tecelliyât yoktu. Ve esmâ ve sıfâttan bir eser zâhir değildi. Ve ahirette şem'-i hakîkatin zuhûru dahî böyledir. Ya'nî bu zuhûrla cemî' serâir vücûda gelir. Ve münkirlerin hâlleri nemâyân olur. Ve a'mâların gözleri açılır. Ve lâkin çe fâide ki vaktinde açılmayan göz yine kördür. Bak imdi bu kesret-i imkâniyeye ki halkın gözlerine ne kadar hicâb oldu. Ve deryâ-yı amîk ka'rinde kalan garîk gibi rû-yi şems-i hakîkati idrâkden kaldılar. Pes çok dest ve pâ vurmağa muhtâcdır ki [86b]âlem-işühûde erişeler. Ve rû-yi vahdetle bilişeler ve görüşeler. Ve ba'zı urefâ nazmında gelir ki; Beyt:

Yitirdim Yûsuf'u Ken'ân ilinde

³¹⁷ Buhârî, Bed'ul-Halk 1.

³¹⁸ Buhârî, Bed'ul-Halk 1.

Bulundu Yûsuf ve Ken‘ân bulunmaz.

Ya‘nî zamân-ı hicâbda kesrette kalıp Yûsuf vahdetin yüzünü görmezdi. Şimdi ki gözleri açıldı ve bî-perde oldu. Ken‘ân-ı kesret gözden gâib oldu. Ve Yûsuf-u vahdetten gayrı görünür yüz kalmadı. İşte bu ma‘nâ fenâfillâha göredir. Fe-emmâ bekâbillâh ki makâm-ı siddîkiyettir. Onda gerçi Yûsuf-u vahdet ve Ken‘ân-ı kesretin her biri meşhûddur. Ve lâkin mîzân-ı hâlin iki keffesi dahî i‘tidâl üzerinedir. Ve fi‘l-hakîka yine mer‘î olan haktır. Ve âyine-i şuhûd olan şevâhidîdir, gayrı yoktur. [87a]Nitekim sarây-ı sultânda sultândan gayrı kimse yoktur derler. Hiç ondan gayrı bir ferd yoktur demek ma‘nâsına değildir. Belki ecânib ve ağyâr yoktur demektir. Ve bu mertebendir ki Ebû Yezîd Bestâmî demiştir. “Kıyamet gününde cemî‘ halk benim sancağım tahtında haşr olunur.” Murâd, Resûlullâh’ın tahte’l-livâsında mahşûr olur demektir. Nitekim havâss-ı sultânî, livâ-i sultân için bizim sancağımızdır derler. Maa-hâzâ livâ sultânındır. Ve lâkin kurb-i makâm ve ihtisâs-ı tâmmın hükmü izâfet-i mezkûrenin sıhhatidir. Gûyâ demek olur ki biz ve sultân birlikteyiz ki arada ağyâr yoktur. Bu cihetten livâ bize de ve ona da nisbet olunur. Ve bu iki nisbet beraberdir. İşte [87b]bu itlâk-ı havâssa göredir ki onlar mükerremlerdir. Nitekim Kur‘ân’da gelir: **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ** (İsrâ, 17/70) [And olsun ki biz Âdemoğullarını üstün bir izzet ve şerefe mazhar kıldık.] Zîrâ bu tekrîm fi‘l-hakîka havâss-ı ehl-i îmâna dâirdir. Pes kâfir hakkında mükerremdir demek min vech sahîh değildir. Zîrâ kâfir min haysü’ş-şer‘ mühândır. Min haysü’l-hakîka hâlika muzâf ise de onun için **سَبْحَانَ خَالِقِ الْكَفَّارِ** [Kâfirleri yaratanı tesbîh ederim.] diye tesbîh olunmaz. Ve buradan fehm olunur ki filân kimsenin kalbinde bile kerâmet vardır demek ilhâd-ı azîmdir. Nitekim zamanımızda ba‘zı ceheleden sâdir olmuştur. Nazar eyle ki halkın cehlde hâli ne mertebeye erişmiştir. Ve bu makûle elfâz ve elfâz ve meânide ilhâd eylemek kurb-i sâattendir. Nes‘elullâhe’l-ismete.

[88a]Ve ba‘zı küberâ-i ümmet buyurmuşlardır ki ism-i a‘zam meskûtun anı Hakk’ı âlemde temyîz içindir. Pes hakka mahsûs olan ismi gayr üzerine itlâk etmek ilhâddandır. Nitekim bir kimse ki bi‘l-fi‘l kutb-i vücûd olmaya. Ona kutb itlâkı ilhâddır. Zîrâ fi‘l-hakîka kutb bi‘l-fi‘l kutbdur. Bi‘l-kuvve değil. Ve ehlullah ol makûle isimleri kendi üzerlerine itlâktan etbâmı men‘ etmişlerdir. Zîrâ ahfiyâ olanlar zuhûr istemezler. Ve şöhrete dâl olan elfâzı itlâktan haz etmezler. Ve şeyhimden

(kuddise sirruh) mesmû'dur ki: "Bana şeyhim kapısında Osman dede derlerdi. Ben halen ol Osman dedeyim" derdi. İşte bu ma'nâ sırr-ı Rasûlullâh tahakkukdan [88b]nâsidir. Zîrâ hadîsde gelir: **أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ**³¹⁹ [Ben Âdemoğlunun efendisiyim, ve efendisi olmakla övünmem.] Ya'nî benim fahrim ubûdiyyetim ile, siyâdetimle değildir. Bu iftihâr ise evvelen ve âhiren birdir. Pes insân ya câh ve mâl veya hüner ve kemâl sahibi olmakla ubûdiyyeti ve sıfat-ı asliyyesi zâil olmaz. Belki vâcib olan bi-tarîki't-teşekkür hizmet-i Hak'da olup rütbe-i ubûdiyyette terakkîdir. Ve bu ma'nâdandır ki ekâmil-i nâs bahr gibidir ki asla bir nesneden mütegayyir olmaz. Zîrâ tagayyür bulmak evsâf-ı nefsdendir. Nefs ise evsâfından fenâ bulunca bir dahî tagayyür nereden gelir. Belki rûh âşına olur. Rûh ise âlem-i emirdendir. Âlem-i emirde ise âlem-i halkın kedûrât ve zulumâtı olmaz. Fa'rif cidden.

[89a]İşte insân-ı kâmile gerçi bi hasebi'l-meşreb tagayyür gelmez. Ve lâkin her sûretle dahî munsabiğ olmak şânındandır. Ve iki şahsa sûret-i vâhidede görünmez. Nitekim Hak Teâlâ iki şahsa bir sûrette ebedî tecellî etmez. Belki herkesin i'tikâdına ve hâline göre tecellî eder. Ve ism-i vâsi'in dahî hükmü tecelliyâtta tenevvü'dür. Ve bir hâl vardır ki ona nifâk-ı ekber derler. Ol halin sâhibi yetmiş iki milletin mezhebi üzerine görünür. Ve her mezheb sâhibi onu kendi mezhebi üzere olmak i'tikâd eder. Ve bu ma'nânın bir sûreti dahî hâbda suver-i muhtelif ve eşkâl-i mütenevviada zâhir olduklarıdır. Meselâ ulemâ ziyende ve gâh avâm şeklinde ve gâh şah gâh gedâ ve gâh tatar [89b]ve gâh hindi ve gâh acem ve gâh arab veya gayrı uslûblarda ve sûretlerde görünürler. Sûret-i hayâliyyelerinin şeyhâne ve dervîşâne olmakla inhisâr ve ihtisâsı yoktur. Zîrâ ism-i câmiin mazharlarıdır. Nitekim pâdişâh esnâf-ı halk libâsına girer ve tebdîl-i câm edip gezer. Ve onu ol hâlde görüp pâdişâh olduğunu idrak edene ehl-i rü'yet derler. Ve eğer hey'et-i şâhîden gayrı sûrette görüp teşhîs etmezse ona ehl-i şuhûd derler. Zîrâ gerçi müşâhededesi vardır. Fe-emma pâdişâh olduğunu bilmediğinden fi'l-hakîka ehl-i rü'yet olmaz. Vâr imdi mahcûb ile mükâşifi fark eyle. Zîrâ mahcûb dahî şevâhidi görür. Fe-emma şevâhide [90a]esmâyı ve esmâda müsemmâyı görmez. Ve bu ma'nâ basar-ı zâhirle değildir. Zîrâ Hak Teâlâ hissî olmaktan müberrâdır. Belki idrâk basîrete mevkûfdur. Pes Hak Teâlâ mer'iyyi olmak lâzım gelse libâs-ı sıfâtla telebbüs eyleyip bi-tarîki't-temessül görünür. Yoksa

³¹⁹ Müsllim, Fezâil 2278; Ebû Dâvûd, Sünnet 14; Tirmizî, Menâkıb 1; İbn-i Mâce, Zühâd 37.

bizzât görünmez. Ve burada akıllar hayrân ve diller sekrân ve gözler giryân olup kalmıştır. Ve sen sakın gördüm deme, belki gayrın ahvâlini hikâye eyle. Zîrâ mahbûbu setr eylemek evlâ ve râzî ketm etmek a‘lâdır ve Kur’ân’da gelir: **ذَٰلِكَمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ** (En‘âm, 6/102) [İşte Rabbiniz olan Allah.] Ve şecere-i Mûsâdan dahî kendini gösterip buyurur: **إِنِّي أَنَا اللَّهُ** (Tâhâ, 20/14) [Şüphesiz ki Allah benim ben.]

Suâl olunursa ki ya çünkü böyledir. **لَنْ تَرَانِي** (A‘râf, 7/143) [Allah Hz. Mûsâ’ya hitaben: Beni asla göremezsın.] niçin dedi. **[90b]** Cevâb budur ki her birinin mavtını başkadır. Zîrâ **لَنْ تَرَانِي** hitâbı hisse göre bizzâttır. Ve **إِنِّي أَنَا اللَّهُ** sûrete göre temessül min vechi’s-sıfât. Nitekim sânînin cevâzı remz olundu. Ve bu makâmda mezâlik-i akdâm dahî vardır ki zelle nedir bilmeyenler ilhâda düşerler. Ve Hak hakkında muhâlif i‘tikâd ederler. Meselâ şeytânı beyne’s-semâ ve’l-arz serîr üzerinde görüp da‘vâ-yı rubûbiyyetini gerçek kıyâs ederler. Ve onu Hak’tır sanırlar. Bâtıl ise ebedî Hak olmaz. Eğer ki sûret-i Hak’ta ise de. Ya’nî şeytân ekvândan olup vücûdda bâtil nesne olmadığından ol bâtil dahî Hak olmak görünür. Fe-emmâ bâtil izâfîdir ki mudilldir. **[91a]** Ve bu makâmın hakîkatı celâl ve sûreti mudilldir. Ya’nî şerîat mertebesinde şeytân ve tarîkat pâyesinde nefsidir. Ve Hak Teâlâ’nın mudil olduğu adem-i tevîkine râci‘dir ki me’mûr ve menhînin emre imtisâl ve nehiyden ictinâbdan dûr olduğudur. Ve bunun hâli budur ki halkı bilâ isti‘dâd cebbâr değildir. Belki onun cebri muktezâ-yı isti‘dâd üzerine cereyândır. Ve illâ zâlim olmuş olur. Fefhem cidden. Kâlellâhu Teâlâ: **وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ** (Nahl, 16/107) [Allah, kâfirler topluluğuna hidâyet etmez.] Ya’nî hidâyete müstaid olmayana hidâyet etmez. Nitekim mü’mînler hidâyet eder. Zîrâ müstaidlerdir. Bu cihettendir ki **وَذَكَرْنَا الذِّكْرَى** (Zâriyât, 51/55) [Sen va‘z et, çünkü şüphesiz öğüt mü’mînler fayda verir.] vârid oldu. Ya’nî tezkîrin fâidesi mü’mînleredir ki onlar va‘iddeden **[91b]** havf ederler. Ve îmân getirirler. Ve sâbit ve râsih olurlar. Gayriler ise bunlar gibi değillerdir. Zîrâ mahtûmu’l-kulûb olmuşlardır. Ve ol ma’nâ onların lisân-ı isti‘dâtla matlûbları olan ma’nâdır. Hak ise hallâk ve feyyâzdır.

Ey mü’mîn burası esrâr-ı kaderdendir ki ondan bundan ziyâde bahs etmek memnû’dur. Hemen sen **إِعْمَلُوا فَلَ مَيْسَرٍ لِّمَا خَلَقَ لَهُ** ³²⁰ [Çalışın. Zira herkes yaratılmış

³²⁰ Buhârî, Tevhid 54; Müslim, Kader 2647; Ebû Dâvûd, Sünnet 17; Tirmizî, Kader 3; İbn-i Mâce, İftitâhu’l-Kitab 10.

olduğu şeye kolaylaştırılmıştır.] mazmûnuna temessük eyle ve şimdiki hâlini hoş gör. Ve bu bir emr-i bâtındır ki onun illet-i mûcibesi kazâ-i ilahîdir. Ve zâhirde emâresi amel-i sâlihdir. İşte bu bir sıratır ki bir tarafından bir tarafına murûr etmedikçe selâmet ma‘lûm olmaz. Bu kantaranın evveli dünyâ ve âhiri hâl-i ihtizârdır. Ve lâhika sâbıkanın aynıdır. Fa‘rif.

[92a]Ve cennâtın derecâtı yüzdür. Zîrâ esmâ-i ilâhiyye doksan dokuzdur ki muktezâ-yı zât vitriyyettir. Ve bu esmânın bâtını ism-i a‘zamdır ki meskûtun anhdır. Ve onunla esmâ yüz olur. Bu ism-i a‘zamdır ki Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) için müheyyâ olan vesîle makâmına nâzırdır. Zîrâ esmâda ism-i a‘zam câmi olduğu gibi derecâtta dahî derece-i vesîle cümle gurfeler ve kasırlar üzerine müşerrefdir. Ve mukarrabîn olanlar cennet-i adn ve firdevsde âşiyansâz olurlar. Zîrâ onların ezel ve ebedleri inâyete makrûn olup halleri sâir ehl-i cennetin fevkindedir. Ve bunlar için dünyâ ve âhirette havf ve hüzn yoktur. Zîrâ uluvv derece ile mübeşşerlerdir. Eğer ki hâlleri [92b]mestûrdur. Ve bunlar fi‘l-hakîka âl-i resûldür. Ve Kur‘ân‘da gelir: **طسم** (Şuarâ, 26/1; Kasas, 28/1) Ya‘nî **ط** şecere-i tûbâyâ ve **س** sidretü‘l-müntehâyâ ve **م** Muhammed Mustafa‘ya (sallallâhu teâlâ aleyhi ve selem) işârettir. Ve Hak Teâlâ cennet-i adn‘i yed-i kudretiyle halk ve zirvesini makâm vesîle edip duâ-i ümmet-i merhûme ile onu Resûlullâha (aleyhisselam) makâm-ı âli etmiştir. Ve şecere-i tûbâ cennet-i adn‘de ğars olunmuştur ki Muhammediyyü‘l makâmdır. Ve ne kadar derecât var ise onların üzerlerine tûbâdan bir nihâl sâyebân olmuştur. Zîrâ dünyâda saâdet-i îman ve kerâmet-i ihsân ve hidâyet velâyeti nice Resûlullâh irşâdıyla buldularsa âhirette dahî sây-i râhatı onların en‘âmıyla buldular. Gel imdi, bu ma‘nâlara şükr-i kesîr eyle. Tâ ki ni‘met-i mezîd ola.

[93a]Ve sidretü‘l-müntehânın dahî intihâb olunduğunun aslı budur ki enhâr-ı cennetin aslı sidreden cereyân eder. Ve furûu naîm-i ehl-i cennet ve usûlu zakkûm-i cehennemdir. Ne sırr-ı kebîrdır ki bir şecere kahr ve lutfâ şâmil olup dostları şâdân ve ferahnâk ve düşmanları giryân ve ğamnâk eyleye. Belki vâir ise ol sırr-ı ilahî yine insânın vücûdundadır ki nısfı a‘lâ ve nısfı esfelîdir. Onun için insân-ı kâmilin mertebe-i nefsi ki kadem-i cebbârdır. Cehenneme tarh ve vaz‘ olup cehennem onunla mümtelee olup bir dahî **هل من مزيد** demese gerektir. Ve bu sidrenin nihâllerinden envâ-i tercîât acîbetü‘l-elhân istimâ‘ olup ehl-i cennete tarabsâz olsa

gerektir. İşte burada uşşâkı [93b]tegannîden men eden bî-mezâklar orada sığır pâyesinde sâğır kalıp hazz-ı rûh olan âvâzdan bî-nasîb olacaklardır. Zîrâ bu dünyâda hâsıl olmayan kemâl âhirette dahî vücûd bulmaz. Nitekim harîr telebbüs edenler dahî harîr-i cennetten hirmânla müâheze olunurlar. Ve onlar fi'l-hakîka libas-ı tekebbürpûş olup hırka-i dervîşâna dahl edenler ve kitabü't-tâc ve'l-hırka nerede yazar diyenlerdir. Zîrâ tâc ve hırkayı selef-i sâlihîn resm etmişlerdir. Ve onunla amelde minhâc-ı sünnete gitmişlerdir. Fe-emmâ şol fervele ve âlî sevbler ve gâlî zuyûrlar ki dağğân olanlar tezeyyün ederler. Onların aslâ yeri yoktur. Belki umûr-i muhdesedir ki ekseri felâsifeden kalmıştır. Fe-emmâ kanî bir âlim ki [94a]esrârdan haberdâr ola. Behey ârâyîşzen ile merdlik libasından üryân olan kişi. Âl-i abâ ne demektir hiç okumadın mı? Veya kimseden gûş etmedin mi?Beyt:

Rahmânken muallimin ümmî kodun âdın

Sultan iken dû kevne kabâca giyer abâ

Ve mîm-i Mustafa te'hîr olduğu sır hatmiyyet içindir. Nitekim hurûf-i hecâyâ ile hatm olundu. Zîrâ mîm ol yâyı müstemildir. Ve hakikat-i Muhammediyye taayyün-i evvel ile olan zâta derler. Ve evvelen ve âhiren ism-i a'zam odur. Ve İdrîs (aleyhisselâm) onun nâibidir. Ve sâir aktâb dahî İdrîs'in nüvvâbıdır. Zîrâ İdrîs felek-i şems olan felek-i râbia merfû'dur ki cemî' eflâkın sürresi ve kutbudur. Ve vech-i arzda kutb dahî ona nâzırdır. [94b]Ve ol dahî ism-i a'zamdır ki her asırda ferd olur. Zîrâ vücûd-i vâhîde mazhardır ki medâr-ı âlemdir. Onun için Kur'ân'da gelir: **إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا** (Fâtır, 35/41) [Şüphesiz Allah gökleri ve yeri zevâl bulmalarından tutmaktadır.] Ya'nî ism-i a'zamdır ki ecrâm-ı ulviyye ve süfliyye onunla memsûktur. Hattâ ba'zı küberâyâ yezdiyâd diye hitâb olunmuştur ki memsûku'd-dâr ma'nâsınadır. Ya'nî bu dâr-ı vücûd onunla memsûk ve zabt ve hıfz olunur. el-Hâsıl sebep-i bekâ-i âlemdir. Gerek halk-ı âlem onun kadrini bilsin ve hürmet eylesin. Ve gerek bilmesin ve hakkında terk-i edeb etsin. Zîrâ Rahmân acûl değil müteennî ve halîm ve sabûrdur. Kâle Teâlâ: **فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ أَهْلُهُمْ رَوِيْدَا** (Târık, 86/17) [Sen şimdilik o kâfirlere mühlet ver. Onları biraz geciktiriver.] Ve küffârda erbâb-ı inkâr ve sâir ağıyâr dahî dâhildir.

[95a]Ey bahr-i fitneye ğarîk ve nâr-ı inkârda harîk. Sana suâl edip ilm-i kelâmda kırâat ettiğin velî kimdir ve kerâmât-ı evliyâ nedir deseler ne cevap verirsin. Husûsan ki Resûlullâh'ın (aleyhisselâm) iki mertebesi var idi ki biri velâyet ve biri nübüvvettir. Kendileri ğurfa-i vesileye hirâmân oldukları vakitte bu iki mertebe onlarla bile mi gitti? Yoksa dünyâda eseri kaldı mı? Eğer velâyet onlarla maiyyet ettiyse zâhir bu ümmet içre evliyâ nâbûd oldu. Bu ise nusûs-i kat'ıyyeye muhâlifdir. Ve hâlen velâyet yoktur diyen bî-islâmdır. Zîrâ bâb-ı velâyet ile'l-ebed meftûh olduğu müttetekun aleyhdir. Ve hâricde kerâmât-ı ilmiyye ve kevnîyye dahî ona şâhiddir. Zîrâ [95b]bu kerâmât mutlaka cânib-i velâyete raci'dir. Ve eğer nübüvvet onlara mustashib olduysa kanî şerîat ki onunla amel edesin. Ve eğer mecmûunun bekâsına kâil isen hiçbir mertebe bilâ sâhib taayyün bulur mu? Çünkü ulemâ-i zâhir da'vet-i şerâî' ederler. Pes sırr-ı nübüvvet şerîat-i mutahharadadır. Ve çünkü ulemâ-i hakikat da'vet-i hakâik ederler. Pes sırr-ı velâyet onlarla kâimdir. Ve bu iki ma'nâ âhir-i zamân-ı Îsâ'ya dek müstemirdir.

Ve insân-ı kâmil rûh-i âlemdir ki bekâsına bâisdir. Zâhiri nice nûr-i şerîatla münevver ise bâtını dahî ziyâ-i hakikatle muzayyâdır. Ve bu iki nûrle mürşid-i âlemdir. Ve Kur'ân'da: **وَالنَّجْمُ هُتَدُونَ** (Nahl, 16/16) [Yıldızla da onlar yollarını doğrulturlar.] Bu sırra nâzır ve bu emre râci'dir. [96a]Ve necmle ta'bîr olundu şems ile değil. Zîrâ şems zâttır. Ve zâtın kendi delîl ve hâdî olmaz. Belki gayrısı zâta delîl olur. Şemsin mâ-adâsı olan nücûm ise delâil makûlesidir ki âlem-i sıfâta nâzırdır. Sıfât ise zâtın delîlidir. Ve hidâyet dahî bi-hasebi'l-gâlib gecelerde vâki' olur ki zamân-ı zulümâttır. Nücûmda ise harekât-ı muhtelifle ile devr vardır.

Pes semt ma'lûm olmaya delîl rûşendir. Acebdir ki insân-ı kâmil kutb iken devr eder. Ya'nî onun necm-i devvâr gibi olduğu hâdî ismine mazhariyyetine göredir. Ve illâ âlem onun üzerine devr eder. Ve o medâr-ı âlemdir. Ve böyle demek dahî câizdir ki eflâk onunla devr eder ki [96b]eflâkı döndüren onun muttasıl enfâsîdir. Âsiyâbı gerdân eyleyen âb olduğu gibi. Çünkü âhir zamanda onun nefes-i nefisi munkatî' ola, çarh-ı devvâr dahî hareketten kalır. Ve bu sırr-ı ilâhîden dahî haberdâr ol ki âyet-i kamer memhuvv olduğu gibi âyet-i devr-i Muhammedî dahî böyledir. Ya'nî devr-i Muhammed'de gelen kümmel-i evliyâ ahfiyâdandır ki kubâb-ı izzet tahtında mestûrlardır. Maa-hâzâ zât ve esmânın zuhûruna remz ederler. Zîrâ

kamer vesâir nücûm-i zâhire cenâh-ı Cibrîl’le mesh olunup mazharlariyyeti cihetinden verâ-i hicâbdan zâhire delîl oldukları gibi nücûm-i hidâyet olan evliyâ dahî cenâh-ı celâl ve izzet ile memsûh olup ve lâkin ilm-i şâmilleri nûruyla [97a]hâdî-i zât-ı ilâhiyye olmuşlardır. Meğer ki huffâş vâir olanlar görmeyeler. Ve sûret-i ilâhiyyede sırr-ı serîye ermeyeler.

Aceb insân-ı kâbil ve aceb insân-ı nâ-kâbildir ki şems-i duhâyı görürler. Ve âlem ol nûrla bî-perde iken yine eşyâda esmâyı görmezler. Ve matârih-i zav’ onlara zulmânî görünür. Yâ sana Hak Teâlâ iki nûr verdi. Tâ ki onunla hakkı göresin. Pes niçin görmezsin. Ve ol iki nûrun biri nûr-i zâttır ki nûr-i basardır. Ve biri dahî nûr-i sıfâttır ki nûr-i şemsdir. Ve bu iki nûr seni nûrun alâ nûr sırrına irşâd ederken enfûs ve âfâktan gaflet etmek acebdir. Ve gözlüye gizli yoktur derlerken görmemek ne sebebdir. Ve senin nûr-i basarına nûr-i [97b]zât dediğimizin sırrı budur ki sen mazhar-ı zât-ı Hak’sın ki وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (Sâd, 38/72) [Ona rûhumdan üfledim.] ona nişân-ı kavîdir. Ve nûr-i basarın ol nûr-i zâtın aksindendir. Ve nûr-i şemse dahî gerçi nûr-i zât demişlerdir.

Fe-emma tecellî-i enfûs tecellî-i âfâktan akvâdır. Zîrâ insân her cihetten mükerremdir. Ve çünkü zâtla sıfât sırrı sendedir. Ne cihetten zaîf ve bî-nûr ve fersin. Husûsan ki ol basîret ki sana ihsân olunmuştur. Necm-i sâkib gibi nûru her mevzua sukûb ve nufûz etmiştir. Ve bu ma’nâdan gerektir ki serâdan süreyyâyâ dek sana emr-i hafî kalmaya. Ve esrâr-ı melek ve melekût nemâyân ola. Ve basar-ı nâfiz küllühü meşrik ve mağrib meyânını keşf ettiğin gibi basîret-i gâliben ile dahî [98a]cemâl-i ceberût ve azûmeti dahî göresin. Nitekim leyle-i mi’racda ve gayrîde Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve sellem) vâkı’ olmuştur. Ve tesviye-i sufûf ile emr edip “Ben sizi her cânibimden seyr ederim” diye ashâba hitâb buyurdıkları sırr-ı mezkûrdandır. Zîrâ hâlet-i salavatta mücâzât-ı ilâhiyye vâkı’ olup şeş cihet ayn-ı mahz olur. Ve zât her ne cânibe teveccüh ederse matlûb olan ma’nâ zâhir olur. Ya’nî mubsırâta göre ayn ve mesmûâta göre sem’ olur.

Ve alâ hâzâ ve bu makâm mezâll-i akdâmdandır. Zîrâ bunun zâhiri gerçi nefy sıfâtı gösterir ki mezheb-i mu’tezile ve felâsifedir. Ve lâkin mu’tezile ve felâsifenin fehm ettikleri ma’nâ aklîdir. Ve bu babda akıl temeşşî [98b]etmez. Zîrâ zât ve sıfât-ı

bârî fi'l-hakîka ma'kûlâtan değildir. Ve vâkıa mutâbık söylemeler i'tibârdan hâricdir. Zîrâ emr-i ittifâkî hükmündedir. Emr-i ittifâkiye i'tibâr yoktur. Pes bunda keşf-i sahîh gerektir ki mü'min ilhâddan halâs ola. Zîrâ sıfât-ı ilahiyyeyi nefy etmek ilhâd makûlesidir ki Kur'ân ve Hadîs'in nâtık olduğu ma'nâyı inkârdır. Ve zât ve sıfât-ı ilâhiyyede ğumûz ve işkâl-i kavî olmakla ilm-i kelâma tevağğul ve mübâhasesinde taammuk edenler hakkında zındîk olur dediler. Zîrâ câiz ve gayr-ı câizi künhü üzere bilmek keşf-i tâmma mevkûftur. Pes erbâb-ı zâhirde nice mevazî'da ilhâd vardır ki ilhâd olduğunu bilmez. Ve halkı dahî min haysü lâ yeş'ur ilhâda da'vet [99a]ederler. Onun için fırak-ı muhtelif olmuşturlar. Ve inkâr tarafında olanların hâlleri dahî ma'lûmdur ki kendi ilhâdlarını bilmeyip sünnî olanlara mübtedi' derler. Beyt:

Bize mülhid diyenin kendinde îmân olsa

Dahl eden dinimize bari Müselmân olsa

Bu kadar kibâr-ı ulemâ ki tarîkat ehlinden zuhûr etmişlerdir. Şeyh Muhyiddîn-i Arabî ve Şeyh Sadreddîn-i Konevî ve İmâm-ı Gazâlî ve Mevlânâ Câmî ve Mevlânâ Fenârî ve emsâli (kaddesallâhu esrârahum). Bu makûleler erbâb-ı inkâr yanlarında ya'nî i'tikâd-ı fâsidlerinde melâhide olup mezheb-i vücûdde veyâ gayride dâhil olunca yevm-i kıyâmette livâ-i ehl-i sünneti münkir-i hak olanlar mı ahz ve ref' edeceklerdir? Hâtırın [99b]cennet ister. Ammâ günâhların koymaz dediklerine aceb mâsadağlardır. Ve bu *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğâ*'da bu kadar teşdîd-i kelâm etmek mahza huccet-i bâliğayı ibrâz içindir. Nitekim Kur'ân'da gelir: **ليحق الحق و يبطل الباطل** (Enfâl, 8/8) [Allah, hakkı pâyidâr edecek, batılı da ibtâl buyuracaktır.]

Ve illa makâm-ı hakîkat makâm-ı hâmûşîdir. Zîrâ **اليلة حبلى** vakfinca her ne ki leyle-i gaybîden nehâr-ı şehâdete gelir. Cümlesi esrâr-ı kaderdendir. Ve lâkin ârifin nazarı hemân bir veche maksûr olsa siddîk olmaz. Belki siddîk olmak bâlâda remz olduğu üzere kesreti ve ahvâl-i kesreti dahî mutâlaa ve makâmât-ı mürâât ile olur. Ve Türkîde mesel-i meşhûrdur ki derler: “Ne şiş yansın ne kebab”. Ya'nî i'tidâl ve iktisâd gerektir ki şerîat [100a]ve hakîkatın ahkâm ve âsârı zuhûr eyleye. Ve bir sâlik-i mecrûha merhem ve nasırlı yaraya usturatîz olmak makâm-ı hakîkate muvâfıktır. Ve şol ki cüzzâm marazına mübtelâ olmuştur. Ona mevtten gayri vecihle ilâc olmadığı gibi verem-i inkârla veremnâk olana dahî ilâc olmaz. Belki onun ilâc

ihrâk bi'n-nârdır. Ya'nî insân âteş-i aşka düşmedikçe zühd-i mücerredten fâidemend olmaz. Zîrâ aşktan gayrı mâsivâ söz yoktur.

Ve melâikede yalnız muhabbet olup bî-aşk olduklarının aslı budur ki neş'elerinde mâsivâyâ taalluk ve cemî' esmânın hakâikî ile tahakkuk yoktur. Onun için Hak'ka vusûlleri ekâmil-i insânın vusûlleri gibi mertebe-i ulyâdan [100b]değildir. Ve bu ma'nâdandır ki melâikeye dahî ru'yet var mıdır diye ihtilâf eylediler. Fe-emmâ zâhir olan budur ki onlar makâm-ı huzurdadır. Ve huzûr bilâ müşâhede olmaz. Ve lâkin tarîk-ı aşktan sulûkleri olmamakla cümle esmâ âyînesinden cemâl-i Hakk'ı görmezler. Belki makâmları kadar seyr ederler. Fikr eyle ki **وما منا إلا له مقام معلوم** (Sâffât, 37/164) [Bizden kimse müstesnâ olmamak üzere her biri için ma'lûm birer makâm vardır.] mûcibince makâmât-ı melekûtiyyede hadlerini tecâvüz etmeyip her bir sınıf bir mevzi'de karardâde oldu.

Fe-emmâ Resûlullâh (sallallâhu aleyhi ve selem) nazar eyle ki leyle-i mi'râcda cemî' makâmâtı güzer eyledi. Hatta terkîbini zirve-i arşda terk edip seyr-i basît ile rûhânî ve sırrî başka sefer kıldı. İşte bundan insânın [101a]isti'dâdı ekmel olduğu ma'lûm oldu. Ve vâris-i resûl olanların hâlleri dahî ona kıyâs oluna. Zîrâ onlar dahî bi-kadri'l-isti'dât tevhd-i hakîkî ve tecellî-i zâtan hissemendlerdir. Ve bu ümmetin ekâmili min vech enbiyâ pâyesindedir. Zîrâ enbiyâyâ müşârekeleri vardır. Şol ma'nâda ki enbiyâ bilâ vâsita mişkât-ı nübüvvetten iktibâs ettikleri gibi onlar dahî bî-perde oradan ahz-ı nûr ederler. Sâir ümem ise böyle değildir. Belki onların iktibâsları kendilerine meb'ûs olan nebiyy-i mahsûsun rûhâniyyeti vesâtetiyledir. Ve bi'l-vâsita ahzle bilâ vâsita ahzın farkı ne kadar olduğu zâhirdir. İşte bu ma'nâdandır ki Kur'ân'da gelir: **و كذلك جعلناكم أمة وسطا** (Bakara, 2/143) [Böylece sizi orta bir ümmet yapmışızdır.] [101b]Ya'nî bu ümmet-i merhûme min külli'l-vucûh ümem-i sâlifeden evsat ve efdaldır. Zîrâ cemâl-i Îsevî ile celâl-i Mûsevî'yi cem' etmişlerdir. Ve basîret ve müşâhedeleri sâirlerden ekmeldir. Şol cihetten ki kemâlleri metbûlalarının kemâline raci'dir. Onun için Kur'ân'la müşerref oldular ki Kur'ân câmiu'l-hakâiktir. Ve kemâlât-ı ilmiyyenin ve ameliyyenin mecmûu ondan müstefâddır.

Ve ümem-i sâlifede tevhîd-i zâta müstaid az geldi. Bu cihetten enbiyâ onları ancak tevhîd-i ef'âl ve sıfâta da'vet ettiler. Fahr-i Kâinât ise (aleyhi's-salâtu vesselâm) ümmetini tevhîd-i zâta dahî da'vet edip eseri bi'l-fi'l zuhûr etti. Ve kurb-i sâatte geldikleri dahî kemâl-i isti'dâtlarına işârettir ki **[102a]**müddet-i kalîlede fevâid-i kesîre erbâbıdır. Ümem-i sâlîfe ise çok muammer olup nef'ı killet üzere bulurlardı. Teemmül eyle ki altmış veyâhûd yetmiş sene ömürle üç dört yüz sene bir midir? Ve Hak Teâlâ ibâdından ok gibi doğru olduklarını talep eder. Yoksa riyâzetle yâı gibi olduklarını dilemez. Zîrâ yalnız riyâzet tarîka-i rûhbândır. Hadîsde ise gelir: لا رهبانية في الإسلام ³²¹ [İslam'da ruhbânlık yoktur.] Belki ma'rifet-i ilâhiyye ehli olduklarını ister ki sünen-i enbiyâ ve mürselîn ve evliyâ ve ârifîndir. Ve tefâvüt-i derecât-ı müşâhede ma'rifet-i mezkûreye dâirdir. Ve bu ma'rifet ve fenâfillah olmadığı yerde hazâin-i arz ve semâ ibadât ve tâatla meşhûn **[102b]**olsa nedir terakkisi?

Gel imdi avâmla derecât-ı amelde müşterek olmaktan ise havâsla makâmât-ı kurbet ve vuslat ve müşâhedede müşterek ol ki tamâm-ı ırz ve nâmus ondadır. Fıkr eyle ki kişizâde olan kişi gayrle isimde iştirâkten âr eder. Bu cihetten bi-hasebi'l-gâlib ism-i garîble tesmiye eder. Ya iştirâk-ı isimde âr olunca iştirâk-ı derecede âr nicedir. İdrak eyle. Bir rençberi sadra iclas etseler münâsebeti olmaz. Pes gerektir ki ol rençber vasfını tebdîl ede. Ve ol sadra lâıyk olur vecihle iktisâb-ı fadâil eyleye. Tâ ki makbûl-i ehl-i meclîs ola. Demişlerdir ki; Beyt:

Tasavvuf nefsinı pâk eylemektir

Fenâ ile onu **[103a]**hâk eylemektir.

Ya'nî sâlike lâzımdır ki ibtidâ nefsinı evsâf-ı rezîle ve sefsâf-ı ahlâktan tathîr eyleye. Ve onun mu'zamı yedi nesnedir ki kibir ve hased ve riyâ ve ucub ve hubb-u mâl ve gazab ve hubb-u câhdır. Ve ebvâb-ı seb'a-i nâr bu yedi sıfatın mukâbelesinde vaz' olunmuştur. Nitekim gelir: لها سبعة أبواب (Hicr, 15/44) [Onun yedi kapısı vardır.] Nitekim ebvâb-ı semâniyye-i cennet sem' ve basar ve kelâm ve yedeyn ve ricleyn ve batn ve ferc ve kalb muhâzâtında konulmuştur. Ya'nî ol yedi sıfat izâle olunmadıkça

³²¹ Müsned-i Ahmed, 27163. Hadis, lafız olarak değil, mânâ olarak şu şekilde geçiyor: "Bize ruhbânlık farz kılınmamıştır."

insân bi'l-küllîye gadab-ı ilâhiyyeden halâs olmaz. Ve ol sekiz uzvun dahî şerîat ve tarîkat yüzünden hükmünü vermedikçe dâr-ı rahmete duhûle yol bulmaz. Ve bulsa dahî ednâ-yı derecâtta **[103b]**kalır. Ve kâmiller demişlerdir ki yalnız ma'fûv ve mağfûr olduğuna kanâat etme. Belki kemâl-i ma'rifet yüzünden derecât-ı âliye sâhibi ol. Ve illâ tahassürde kalırsın. Ve nedâmet-i azîme ehli olursun. Beyt:

Kerâmet menziline yittiler sa'y ile akrânın

Bu zillet içre sen kaldın sana bu âr yetmez mi

Ne hâldir ki dünyâ cihetinden fevkinde olanlara nazar ederler ve gıpta ve belki hased eylerler. Fe-emmâ dinde fevkinde olana bakmazlar ve derecelerine iltifât etmezler. Zîrâ şehvet ve hevâ zebûnlarıdır. Ve hükm-i imkân hükm-i vücûb üzerine gâlib gelmiştir. Bu cihetten ilkâ-i melek onlara bir muzahref ve bâtıl-ı kelâm gibi gelir ve ilkâ-i şeytâna ikbâl ederler ve hevâlarınca makbûl tutarlar. **[104a]**Ve amele müsâraat kalırlar. Bundandır ki cennet ve nâra hitâb olunup **لكل منكما ملوها** ya'nî cennet melâike ile memlû ve cehennem şeyâtîn ile meşhûn olsa gerektir. Ve melâikeden murâd mü'minlerdir ki cennette melâike meşrebine duhûl etseler gerektir. Ve şeyâtînden murâd küffârdır ki cehennemde şeyâtîn tab'ına giderler. Eğer ki cehennemde şeyâtîn dahî muazzeblerdir. Ve lâkin cennette olan melâike tena'um ehli değildirler. Zîrâ şeyâtîn ins gibi me'mûrlar ve menhîlerdir. Melâike ise menhî değildir. Belki yalnız me'mûrlardır. Zîrâ onların tab'ında nehy iktizâ eder. Umûr-i nefsâniyye yoktur. Ve mü'minlerin tena'umu hakâik-ı sıfâtla tahakkuklarına râcî'dir. Ve lâkin cû' ve atş **[104b]**def için değil. Belki mücerred telezzüz tarîkiyledir.

Ve âhiret cühhâlin zu'm ettiği gibi değildir dedikleri umûr-i uhreviyyenin âlem-i letâfetten olduğuna göredir. Latîfî ise kesîfe kıyâs etmek olmaz. Yoksa haşr-i cismânî ve haşr-i rûhânî nasla sâbittir. Ve cemî' kütüb-i ilâhiyyede mansûsun aleyh ve müttefaktır. Pes hükemâ zâhib oldukları bâtıldır. Ya'nî haşirden murâd yalnız haşr-i rûhânîdir dedikleri sahîh değildir. Ve kıdem-i âleme zâhib olmak haşr-i cismânînin nefyini müstelzim olmakla küfürdür. Belki kadîm ve ebedî olan onun maddesidir. Yoksa avâriz ve levâzımı değildir. Ya'nî sûret-i âlem muktezâ-yı nass üzerine elbette mütegayyir olsa gerektir. Fe-emmâ sûretin fenâ **[105a]**ve tagayyurundan ma'nânın fenâ ve tagayyuru lâzım gelmez. Mesela sûret-i insân ki

terkîb-i anâsıra dâirdir, fenâ bulur. Fe-emmâ rûh-i insân ki tecrîd-i zâta nâzırdır, bâkîdir. Ve lâkin sûret, ameli üzerine temessül eder. Şühedânın ervâhı yeşil kuşlar havsalasındadır diye vârid olduğu sûret-i amel ve hâlle temessüle aittir. Yoksa tenâsüh değildir ki rûh gayr-ı cesede hulûl etmektir ve hulûl eder diyen ilhâd eder. Ve fehmdede kusur eyler.

Ve ba‘zı ecsâm vardır ki hükm-i ervâhda olmakla terkîbine inhilâl gelmez. Ve ebedî hâli üzerine kalır. Ecsâd-ı enbiyâ ve kümmel-i evliyâ ve şühedâ ve ulemâ-i âmilîn ve hasbî müezzinlerin ecsâdı gibi. Ve bundan fehm olunur ki sûretin mütegayyir **[105b]** olduğu avârız makûlesi olmaklardır. Avârız ise ma‘dûmedir. Meğer ki zâta ziyâde ittisâli ola ve zâtın berekâtı ona sereyân bula. Bu sûrette hükm-i civârla cesed dahî çürümez. Ve rûhun fenâ bulmadığı sırr-ı nefh-i ilâhî veya rûh-i zâtî olduğundandır. Ve hiçbir mahlûk yoktur ki onda rûh-i zâtî ve nefes-i rahmânî olmaya. Pes şol nesne ki zâta raci‘dir. Fenâ bulmaz ve ma‘dûm olmaz. Ve illâ tecellî-i ilâhî aslına rücû‘ edip âlem adem-i mahz olmak iktizâ eder. Bu ise memnû‘dur. Ve âhirette ba‘zı hayvânâtın türâb olması bir sûretten bir sûrete intikâldir. Zîrâ etvârda devr edip tagayyur-i suver üzerine olmak zâtın tagayyür ve fenâsını **[106a]** müstelzim değildir. Belki evvelki hâli üzerine bâkîdir. Ve eğer tenevvu‘-ı suver olmasa tecelliyât-ı esmâ vücûd bulmaz ve ahvâl-i muhtelifâ hâsıl olmazdı. Pes zât senin ahvâline mir’âttır. Beyt:

Zehî zâtın nihân ve ol nihândan mâsivâ peydâ

Bihâr-ı sun‘ una emvâc peydâ ka‘r nâ peydâ

Ve bu zâtın vahdetini bilmeyenler vücûd-i mümkün dahî isbât edip kesretlerde mütehayyir kalmışlardır. Ve lâkin asl-ı âlem haktır. Asl-ı şecere nevât olduğu gibi. Ve kudretin makdûre taallukuna vukûf olmamakla keyfiyyet-i sudûra ilim taalluk etmemiştir. Ve bu meseleden bahs eden hükemâ ve ehl-i kelâm lâf etmişler ve tarîk-i akla gitmişlerdir. Nazar eyle ki nahl ya‘nî bâl arûsı hanesin **[106b]** tatyîn edip sonra ba‘de vaz‘-ı asel eder ve amelini kimseye izhâr etmez. Rûh-i insânın bedene taalluku ve rûh-i zâtının cemî‘ eşyâya ittisâli dahî böyledir.

Ve vech-i arzda cibâl-i şâhika halk olunduğu vakitte ne vecihle halk olunduğuna muttali‘ olmadılar. Belki hemen ol cibâli hâzır buldular. Ve öyle gördüler. Ve burada dahî esrâr vardır ki lisâna gelmez. Zîrâ ukûl-i zaîfe idrâkinden hâricdir. Pes ifâde olunsa bî-fâide olup belki zarara dahî müeddî olur ki ya inkâr veyâ ilhâddır. Zîrâ mezâk sahîh olmadığı yerde ilm-i mücerred kifâyet etmez. Bu cihettendir ki kütüb ve resâilden ahze kanâat etmeyip bi’l-fi’l sülûk dahî ede. Ve kelâm-ı Hakk’ı dahî bizzât Hak’tan işite. [107a]Ve sülûk sohbet-i cismâniyyeye mevkûftur. Ve şurût-ı kesîresi dahî vardır. Meselâ samt lâzımdır. Samt-i bi’l-lisân olsun ve samt-i bi’l-cenân olsun ya’nî insâna gerektir ki lisânını lağv ve mâlâya’nîden hıfz ede. Ve zikre iştiğâl göstere. Ve kalbini dahî hadîs-i nefsdan zabt ede. Ve vârid olan havâtır-ı fâsideyi def eyleye. Zîrâ mülâhaza-i Hak’tan alıkor. Ve şol ki müntehîdir, lisân-ı Hak’la nâtıktır. Ve kalbine hucûm eden dahî havâtır-ı mahmûde ve varidât-ı sahîhadır. Ve şol ki lisânı mesâvîden ve kalbi hadîs-i nefsdan tek durmaz, mashara-i şeytândır. Ve her kimde ki şartı üzerine samt buluna, ma‘rifetullâh ehli olur.

Ve dahî uzlet gerektir ki kendini [107b]nâsın sohbetinden azl ede ve muhâdeselerini terk eyleye. Ve buna ecsâmla uzlet derler. Ve kulûb ile uzlet dahî olur ki ekvânı hâtırlarına getirmezler. Ve lâkin bu uzlet müntehî ve muhakkik olanların uzletidir. Zîrâ onların kulûbunda ilm-i ilâhî ve müşâhede-i Hak’dan gayri yoktur. Ve uzlete sebep ya halkın şerrinden ittikâ ve ihtirâz veya halkı kendi şerrinden tahlîsdir. Zîrâ her yerde nefs-i emmâre birdir. Ve halka sû-i zan etmekten kendi nefsine sû-i zan etmek erfa’dır.

Ve yâhûd sohbet-i Mevlâ’yı sohbet-i mâsivâ üzerine îsârdır. Nitekim Cenâb-ı Nübüvvet (aleyhisselâm) aşr-ı ahîr-i Ramazan’da i’tikâf ederler. Ve savm-i visâl dahî eylerlerdi. Ve sâirleri muvâsaleden men’in [108a]sırrından buyurdular ki: **أَيْكُم مِثْلِي إِنْ** ³²² **أَبَيْتَ عِنْدَ رَبِّي يَطْعَمَنِي وَ يَسْقِينِي** [Hanginiz benim gibisiniz. Ben rabbimin katında ağırlandıyor, yediriliyor ve içiriliyorum.] Ve lâkin nehiyleri nehy-i şefkat makûlesinden olmakla muvâsaleye kâdir olanlara yasak yoktur. Meğer ki haraca müeddî ola ki harac memnû’dur. Nitekim bâlâda zikr olundu. Ve bir sâlik ki sohbet-i

³²² Buhârî, Savm 47; Müslim, Sıyâm 1103; Ebû Dâvûd, Sıyâm 24; Tirmizi, Sıyâm 62.

yârı ağyâr üzerine îsâr eyleye, mevâhib-i kesîre ve esrâr ve megânim-i vefîreye mahzen ola.

Ve dahî cû‘ ve taklîl-i gıdâ gerektir. Zîrâ demişlerdir ki **من أكثر من المباحات حرام من المناجاة** [Kim çok mübâh işlerse duânın kabûlünden mahrûm kalır.] İşte mubâhı iksâr ettiği zamanda zarûri budur. Ve eğer lokması tayyibe olmayınca ölürse dândân-ı miftâh münkesir olup kapı dahî açılmaz. Ve taklîl-i gıdâ emzâcın za‘f ve kuvvetine dâirdir. Ve eğer şeyhin **[108b]**terbiyesinden hâric olursa kendi mülâhazasıyla ya ifrât veyâ tefrît edip âhir ya hicâba veyâ hayâlât ve hezeyâna müeddî olur. Ve gerektir ki haftada iki defa adem-i ekl ede. Bu cihettendir ki pîran-ı tarîkatimizden Hazret-i Mahmud Hüdayî’nin (kuddise sirruh) Üsküdâr’da zâviyesinde leyle-i isneyn ve leyle-i cum‘adan gayri gecelerde taâm-ı matbûh yoktur. Ve lahm kırk günde bir kere lâzımdır. Zîrâ luhûm ve rûsûmun hicâbiyyeti vardır. el-Hâsıl terbiye-i mürşidde olan sâlik her hâlde onun hükmüne nâzırdır. Ve eğer mürşidden cüdâ ise bi-kaderi’t-tâkat şurûtle amel ede. Ve ifrât etmeye.

Ve dahî gerektir ki seher üzerine ola. Ya‘nî geceyi veyâ gâlibini ihyâ ede. Ve onun **[109a]**sebeb-i muîni cû‘dur. Zîrâ mi‘dede taâm olmayınca hâb zâil olur. Ve taâm olunca rutûbet buhârâtı dimâğa aks edip istirhâ-i a‘zâ ile mağlûbu’l-menâm olur. Ve zamân-ı evvelde sâlikler rutûbet-i taam tertîb-i dimâğ etmeye kâfîdir diye şûrb-i âb dahî etmezlerdi. Şimdi mâlih ve çurb ve şîrin me’kûlâtan hâsıl olan harârât-ı mi‘deyi bir kırba su söndürmez. Pes seher ne vecihle müyesser olur? Demişlerdir ki mâ-i kalîl taâm-ı kesîrden muzırdır. Ve ba‘zı mat‘ûmâtın dahî havass-ı muzırresi vardır. Pes tenâvul-i kalîl bile olsa tenezzûlden hâlî değildir. Ve seher dahî seheru’l-ayn olur ki göz uyumaz ve seheru’l-kalb **[109b]**olur ki kalb gaflete dalmaz. Pes her uyumayan gafletten halâs olmaz ve her uyuyan dahî ehl-i gafletten olmaz. Zîrâ dîde-i kalb uyumasa nefesi tesbîh ve nevmi ibâdet yerine geçer. Ve bu makâma makâm-ı kayyûmiyyet derler. Abd Hak’la kâimdir. Hak’ta ise nevm olmaz. Nitekim Kur’ân’da gelir: **لا تأخذ سنة و لا نوم** (Bakara, 2/255) [O’nu ne bir uyuklama tutabilir, ne de bir uyku.] Ve kezâlik a‘zâ ve cevârih ve kuvâ abdle kâimdir. Ve abd Hak’la kâim olunca cümle muzâfâtı dahî Hak’la kâim olur. Ve bu sırr-ı kayyûmiyyette bi’l-fi‘l vâsıl olmadıkça ism-i mezkûrta tahalluk mümkün olmaz. Zîrâ abd mazhar-ı

esmâ ve sıfât olunca cemî‘ eşyâya onun isminden te’sir vâsıl ve terbiye hâsıl olur. Pes gâfil âdem kayyûm olmaz.

[110a]Ve gece hâb-ı rubûde olan bostânı sa’y ve terbiyeden kalır. Ve bir mahsûl almaz. Ve müsâmere-i ağyârla seher eyleyen berekât-ı seherden mahrûm olur. Ve alâ hâzâ demişlerdir ki ³²³من طلب الحساء لم يغله مهرها [Çorba isteyen kişi bedelini ödemekten kaçınmaz.] Pes her yüzden tâlib-i derecât olan kimse esbâbına teşebbüs ve vesâtına temessük edip feth-i bâb olunca ve müjdeciler karşı gelince çalışır. Ve ba‘de istînâk-ı amel edip hamd ve şükr ve ibâdete tevaggul eder. Ve edeb-i şerîat ve tarîkatı yerine getirip ahdini görür. Ve ele getirdiği cevheri nâ-ehilden hıfz eyler. Ve mîzân hâlini ta’dîl edip iktisâr üzerine olur. Ve âhir ömrüne dek terakkiyyât-ı âliye bulur.

[110b]والله الهادى إلى الطريق ومنه التوفيق للوصول إلى منزل التحقيق

هذا ما أودعه الشيخ إسماعيل حقى نزيل الأسكدار فى هذا الكتاب الجليل المقدار من الأسرار الإلهية والمعارف الربانية والحقائق الرحمانية وذلك فى أيام قليلة من أواخر شهر شوال و أوائل شهر ذى القعدة الحرام المنتظمين فى سلك شهور سنة ثلث و ثلثين و مئة و ألف من هجرة من يدى من قدام و خلف

و الحمد لله على جلائل نعمه و الشكر له على أصناف كرمه و الصلاة التامة على الكلمة الجامعة و الذات الامعة و على آله و أصحابه و كل أحبابه إلى أبدي الأبدین و دهر الداهرين اللهم أنفعنا بهم أجمعين

³²³ Arap atasözüdür. Bkz. Ebû Ahmed İbni Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferid*, Kâhire, Daru'l-Kitabi'l-arabî, Kahire, 1952, C. III, s. 124.

SONUÇ

İsmail Hakkı Bursevî'nin, Osmanlı döneminde, vahdet-i vücûd anlayışının Anadolu toprakları üzerinde yayılmasına vesîle olan önemli şahsiyetlerden biri olduğu bilinmektedir. Vahdet-i vücûd, ulemânın eleştirdiği bir varlık görüşü olmasına rağmen, Bursevî, âlimler ve halk nezdinde pek fazla olumsuz tepki görmemiştir. Bunun sebebi olarak vahdet-i vücûd görüşünü insanların anlayabileceği örneklerle, âyetlerle, hadislerle destekleyerek onun şerîat dışı bir görüş olmadığını dile getirmesi, görüşlerinde aşırı giden bâzı akımları eleştirmesi ve mülhid olduklarını ifâde etmesi, ehl-i sünnete devamlı vurgu yapması gösterilebilir. Nitekim çalıştığımız eserde kendi dönemindeki Işık ehli gibi bazı sapkın akımların ilhadda olduğunu dile getirir. Bu eleştiriye kitabın ilk sayfalarında yapması kitapta dile getireceği vahdet-i vücûdla ilgili düşüncelerinin yanlış anlaşılması için gereken hassâsiyet olarak değerlendirilebilir. Yine aynı şekilde *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*'nın birçok yerinde sapkın inançlara karşı tavrını ortaya koyduğu görülmektedir.

Eserde vahdet-i vücûd dışında tasavvufla ilgili birçok meseleye değinilmiştir. Mübtedî sâliklerin çekmesi gereken zikirler, esmâ ve lafza-i celâl zikri arasındaki farklar, sâlikin riyâzette tâkip etmesi gereken usûller, hayal, rüyâ ve insilâh arasındaki ayırıcı özellikler gibi tarîkat pratikleri yeri geldikçe anlatılır.

Müellif, *Kitâbü'l-Hucceti'l-bâliğa*'da mutasavvıfların küçük âlem diye niteledikleri insanla büyük âlem diye adlandırılan kâinât arasındaki hoş benzerlikleri tek tek ele alır. İnsan ile kâinât arasındaki benzerliklerin sâdece enfüsî olarak sınırlı olmadığını belirterek ikisi arasında şeklen benzerlikler, bağlantılar kurmaya çalışır. Meselâ üçyüz altmış beş gün ve üçyüz altmış beş mafsâl, on iki burç ve on iki uzuv, yedi yıldız ve duyu organları, dağ ve iskelet, çöl ve sırt, ova ve karın, damar ve nehir benzerlikleri önemli karşılaştırmalardır. Ancak bunlardan en dikkat çekici olanı

uyanıklık ve horoz, erken kalkma ve karga, hile ve tilki gibi değişik birçok hayvan ile insan özellikleri arasında kurulan bağlantılardır.

Eserde konular dağınık olmasına rağmen aslında birbiriyle iç içedir. Bu çalışmanın ikinci bölümünde incelenen tasavvufî kavramlar bunu çok iyi ortaya koymaktadır. Meselâ, kişi kendi varlığını farketdiği andan itibaren kaçınılmaz olarak zikreder, gâfil olmayıp zikre devam ettikçe seyreder, seyrettikçe tecellîlere mazhar olur, tecellîlere erdikçe fânî olur, fânî olunca bekâya erer, bekâya erdiğinde de velî ve insân-ı kâmil olur. Hepsi birbirine bağılı olan bu kavramlar âlemin Cenab-ı Hak'tan neden ve nasıl zuhur ettiğini ve geri dönüşün yani vuslat-ı ilahînin keyfiyyetini anlamak için gerekli olan, birini anlamamanın diğerine bağılı olduğı kavramlardır.

Sonuç olarak eserin, dönemin medrese öğrencisinin, tarîkat müntesibinin ve câmi cemâatinin faydalanabileceğı şekilde îtikâdî, tasavvufî ve ahlâkî mevzuların akıcı ve anlaşılır olarak îzah edildiğı, öğüt ve îkaz cümleleriyle insanların ehl-i sünnet çizgisine dâvet edildiğı, adından da anlaşılacağı gibi insanlara yol gösterici huccet niyetiyle için yazılmış bir kitap olduğı anlaşılmaktadır.

Üzerinde çalıştığım bu eserin, Osmanlı tasavvuf düşüncesini yakından tâkip edecek, Bursevî'nin tasavvufî görüşlerini inceleyecek, tasavvufî okumalara meraklı araştırmacı ve öğrencilere faydalı olacağı kanaatindeyim.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm: el-**Musannef**, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 2003.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed: **Keşfü'l-Hafâ**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ: **Füsûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2000.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ: **Tasavvuf İslam'da Manevi Hayat**, Çev. Abdullah Kartal, Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2004.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ: **İbni Arabî'de Tasavvuf Felsefesi**, Çev. Mehmet Dağ, İstanbul, Kırkambar Yay., 1998.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî: **Müsned-i İmam Ahmed**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Akçe, Zübeyir: **İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye Adlı Eseri (İnceleme-Metin)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa, HÜSBE, 2008.
- Aksu, Hüsamettin: "Câvidânnâme", **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII.

- Algar, Hamid: “Nakşibendiyye”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII.
- Algar, Hamid: “Kübreviyye”, **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII.
- Alûsî, Mahmud Ebu’l-Fazl: **Rûhu’l-Meânî**, Beyrut, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-arabî, t.y.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî: **Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi**, Haz. Mehmet Demirci, İstanbul, Vefa Yay., 2008.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî: **Minhâcu’l-Fukarâ**, Çev. Safî Arpaguş, Vefa Yay., 2008.
- el-Askalânî, İbn-i Hacer: **el-İsâbe fî Temyîzi’s-sahâbe**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-ilmiyye, 1995, C. III
- Aşkar, Mustafa: **Niyazî-i Mısırî ve Tasavvuf anlayışı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1998.
- Aşkar, Mustafa: “Niyazi Mısırî”, **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII.
- Aydın, İbrahim Hakkı: “Molla Fenârî”, **DİA**, İstanbul, 2005, C. XXX.
- Aynî, Mehmet Ali: **Türk Azizleri I**, İstanbul, Marifet Basımevi, 1944.
- Aynî, Mehmet Ali: “*İbn-i Arabî’yi niçin severim*” (Ferit Kam, M. Ali Aynî, İbn Arabî’de Varlık Düşüncesi içinde), İstanbul, İnsan Yay., 1992.
- Azamat, Nihat: “Kâdiriyye”, **DİA**, , İstanbul, 2001, C. XXI.
- Bayak, Cemil: “Fenâî Ali Efendi”, **DİA**, İstanbul, 1995, C. XII.

- Bedirhan, Muhammed: **Osman Fazlî Atpazarî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul, Bilmen Yay., 1973, C. II.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil: **el-Câmiu's-Sahîh**, Riyad, Dâru's-Selâm, 1997.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi: **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Meral Yay., 1972, C. I.
- Burak, Nizamettin: **İsmail Hakkı Bursevî'nin Vesîletül-merâmı (İnceleme-metin)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, DEÜSBE, 2006.
- Bursevî, İsmail Hakkı: **Rûhu'l-Beyân**, İstanbul, el-Mektebetü'l-Furkan, 1996.
- Bursevî, İsmail Hakkı: **Kitabü'n-nefîce II**, Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş, İstanbul, İnsan Yay., 1997.
- Cebecioğlu, Ethem: **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yay., 2005.
- Ceyhan, Semih: "Salâhî Efendi", **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVI.
- Cîlî, Abdülkerim: **İnsân-ı Kâmil**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, İstanbul, İz Yay., 2002.
- Cîlî, Abdülkerim: **Merâtibü'l-Vücûd**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Ahmet Faruk Güney, Furkan Kitap, 2006.
- el-Cürcânî, Ali b. Muhammed: **Kitabü't-Ta'rîfât**, Beyrut, Dârü'n-nefâis, 2007.

- Çakıroğlu, Selim: **İsmail Hakkı Bursevî'nin Tuhfe-i Recebiyye İsimli Eserinin Değerlendirmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 2006.
- Çavuşoğlu, Semiramis: "Kadıızâdeliler", **DİA**, İstanbul, 2001, C. XXIV.
- Çeltik, Halil: "Bursalı İsmail Hakkı'nın Eserlerinde Hayatına Dair Anekdotalar", **İlmî Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 2006, S. 22.
- Demirci, Mehmet: **Birgivî ve Tasavvuf**, TDV Yay., Ankara, 1994.
- Demirli, Ekrem: "Sadreddin Konevî", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Aydın Yay., 1986.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyüb bin Musa: **Külliyât-u Ebi'l-Bekâ**, Nşr. D. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısrî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as: **Sünen-ü Ebî Davud**, Beyrut, Dâru'l-Erkâm, 1999.
- Efendi, İlyas: **İsmail Hakkı Bursevî'nin Kitâbu's-Silsileti'l-Celvetiyye'si**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 1994.
- Elbânî, Muhammed Nasirüddin: **Silsiletü'l-Ehâdisi'd-daîfa ve'l-mevzûa**, Riyad, Mektebetü'l-Maârif, 2002, C. 6.
- Eraydın, Selçuk: **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, İFAV Yay., 2004.

- Gündoğdu, Cengiz: **Abdülmecîd-i Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- Gündoğdu, Cengiz: “Sivâsî, Abdülmecid”, **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVII.
- el-Hakîm, Suad: **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yay., 2005.
- el-Heysemî, Ali b. Ebî Bekir: **Mecmau'z-Zevâid**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Hızlı, Mefail: “Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları”, **UÜİFD**, Bursa, 2004, C. XIII, S. 2.
- İbni Abdirabbih, Ebû Ahmed. **el-İkdu'l-Ferid**, Kâhire, Daru'l-Kitabi'l-arabî, 1952, C. III.
- İbni Ebî Şeybe, Abdullah: **el-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr**, Beyrut, Şeriketu Dâru'l-Kible, 2006
- İbni Hibbân, Muhammed: **es-Sahîh**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbni Mâce, Muhammed b. Yezîd: **Sünen-i İbni Mâce**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1996.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn: **Füsûsu'l-Hikem**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Kabalcı Yay., 2008.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn: **Fütühâtı-ı Mekkiyye**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yay., 2007, C. I.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn: **Marifet Kitabı**, Çev. Hüseyin Şemsi Ergüneş, İz Yay., 2009.

- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn: **Fenâ Risâlesi**, Çev. Mahmut Kanık, İstanbul, İz Yay., 2007.
- el-İrâkî, Hâfiz: **Tahrîcu Ehâdisi'l-İhyâ**, İskenderiye, Merkezi Nûri'l-İslam, t.y.
- Erünsal, İsmail E: Fatih Çardaklı, Mustafa Birol Ülker, **İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu**, İstanbul, İSAM Yay, C. I-II, 2008.
- Kara, İhsan: “Selamî Ali Efendi”, **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXVI.
- el-Kârî, Ali: **Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-mesâbih**, Nşr. Sıdkı Muhammed Cemil el-Attar, Beyrut, Daru'l-Fikr, 1994, C. IX.
- Kâşânî, Abdurrezzak: **Tasavvuf Sözlüğü**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2004.
- Kâşânî, Abdurrezzak: **Şerh-u Menâzili's-Sâirîn**, İran, İntişârât-i Beydar, 2003.
- el-Kayserî, Dâvud: **Mukaddemât: Füsûsu'l-Hikem'e Giriş**, Çev. Turan Koç, Mehmet Çetinkaya. İnsan Yay., 2011.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir: **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yay., 1992.
- el-Kerî, Hasan Saîd: **el-Hâdî**, Beyrut, Dâr-u Lübnan, 1991, C. I.
- Kılıç, Mahmut Erol: “İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn”, **DİA**, İstanbul, 1999, C. XX.
- Koçyiğit, Talat: “Abdullah b. Übey b. Selûl”, **DİA**, İstanbul, 1988, C. I.

- Konevî, Sadreddin: **Tasavvuf Metafizigi**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2009.
- Konuk, Ahmet Avni: **Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul, İFAV Yay., 2005, C. I.
- Konur, Himmet: “Sezâi-yi Gülşenî”, **DİA**, İstanbul, 2009, C. XXXVII.
- Kuşeyrî, Abdulkerim: **Kuşeyrî Risâlesi**, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yay., 2006.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib: **Kûtu'l-Kulûb**, Nşr. Asım İbrahim el-Keyyâlî, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 2005, C. II.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman: **Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, t.y., C. X.
- Muslu, Ramazan: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18.yüzyıl**, İstanbul, İnsan Yay., 2004.
- Müslim b. Haccâc Ebû'l-Hüseyin: **Sahîh-i Müslim**, Beyrut, Dâru'l-Erkâm, 1999.
- en-Nablûsî, Abdulgani: **Gerçek Varlık**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yay., 2003.
- Namlı, Ali: **İsmail Hakkı Bursevî Hayatı Eserleri ve Tarikat Anlayışı**, İstanbul, İnsan Yay, 2001.
- Namlı, Ali: “İsmail Hakkı Bursevî”, **DİA**, İstanbul, 2001, C:XXIII.
- Namlı, Ali: “İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi**, Ankara, 2005, S. 14.
- Nesefî, Azizüddin: **İnsân-ı Kâmil**, Çev. A.Avni Konuk, İstanbul, Gelenek Yay., 2009.

- en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb: **Sünen-i Nesâî**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1994.
- Ocak, Ahmet Yaşar: "Ebu'l-Vefâ el-Bağdâdî", **DİA**, İstanbul, 1994, C. X.
- Ocak, Ahmet Yaşar: "XVII.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış, Kadızâdeliler Hareketi", **TÜKAD**, C. XVII-XXI S. 1-2, 1979-1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar: **Kalenderîler**, Ankara, TTK Yay., 1992.
- Ocak, Ahmet Yaşar: **Veysel Karânî ve Üveysîlik**, İstanbul, Dergâh Yay., 1982.
- Okumuş, Ömer: "Câmî, Abdurrahman", **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII.
- Öncel, Fatmanur Betül: **İsmail Hakkı Bursevî'nin Risâle câmia li Mesâil nâfia İsimli Eserinin Günümüz Türkçesi ve Bu Eser Işığında Kelamî Görüşleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, SÜSBE, 2009.
- Öngören, Reşat: **Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeynîler**, İstanbul, İnsan Yay., 2003.
- Öngören, Reşat: **Osmanlılarda Tasavvuf**, İstanbul, İz yay., 2003.
- Öngören, Reşat: "Rûmiyye", **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV.
- Öngören, Reşat: "Mevlânâ Celaleddin Rûmî", **DİA**, İstanbul, 2004, C. XXIX.
- Öz, Mustafa: "Mehdî el-Muntazar", **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII.
- Özel, Ahmet Murat: "Şâzeliyye", **DİA**, İstanbul, 2010, C. XXXVIII.

- Özköse, Kadir: “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü”, **CUİFD**, Sivas, 2003, C. VII/I.
- Öztürk, Mehmet Cemal: “Nureddin Cerrâhî”, **DİA**, İstanbul, 2007, C. XXXIII.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB Yay., 1971, C. II
- Pârsa, Muhammed: **Tevhîd Giriş**, Çev. Ali Hüsrevoğlu, İstanbul, Erkam Yay., 1994.
- Sancar, Faruk: **Nübüvvet ve Velâyet Merkezli Kelam-Tasavvuf Tartışmaları: Fahreddin er-Râzî ve İbnü’l-Arabî Örneği**, Ankara, Sarkaç Yay., 2011.
- Seyyid Mustafa Rasim Efendi: **Tasavvuf Sözlüğü**, Haz. İhsan Kara, İstanbul, İnsan Yay., 2008.
- Sînî, Mahmud İsmail: **Mu‘cemu’l-Emsâli’l-arabiyye**, Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1996.
- es-Sirhindî, Ahmed Fâruk: “272. Mektup”, **Mektubât-ı Rabbânî**, Çev. Talha Hakan Alp, Ömer Faruk Tokat, Ahmet Hamdi Yıldırım, İstanbul, Yasin Yay., 2009, C.I.
- es-Sülemî, Muhammed: **Tefsiru’s-Sülemî**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-ilmîyye, 2001, C. I.
- Tabakoğlu, Mehmet: **İsmail Hakkı Bursevî’nin Tuhfe-i Hasekiyye’sinin İkinci Bölümü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, MÜSBE, 2008.

- Tahralı, Mustafa: *“Fususü'l-Hikem Şerhi ve Vahdet-i Vücut ile alakalı bazı meseleler”* (A.Avni Konuk, Füsusu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi Girişi), İstanbul, 2005.
- Tahralı, Mustafa: “Rifâilîlik”, **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV.
- Tanman, Baha: Atpazârî Tekkesi”, **DİA**, İstanbul, 1991, c. IV.
- Tanrıkorur, Barihüda: “Mevlevîyye”, **DİA**, İstanbul, 2004, C. XXIX.
- Tehânevî, Muhammed Ali: **Keşşâf-u Istılâhâtî'l-Fünûn**, Beyrut, Mektebet'ü Lübnan, 1996.
- Tirmizi, Ebû Abdillâh Hakim: **Nevâdiru'l-Usûl**, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, 1992, C. 1.
- Tirmizî, Hakîm: **Hatmü'l-Evliyâ**, Haz. Salih Çift, İstanbul, İnsan Yay., 2006.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ **el-Câmiu's-Sahîh**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 2002.
- Topaloğlu, Bekir: “Mâtürîdî”, **DİA**, Ankara, 2003, C. XXVIII.
- Türer, Osman: *“Osmanlı Anadolu'sunda Tarikatların Genel Dağılımı”* (A.Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler İçinde), Ankara, TTK, 2005.
- Uçman, Abdullah: “Abdülâhad Nûrî”, **DİA**, İstanbul, 1988, C. I.
- Uludağ, Süleyman: “Halvetiyye”, **DİA**, İstanbul, 1997, C. XV.
- Uludağ, Süleyman: “Celvet”, **DİA**, İstanbul, 1993, C. VII.
- Uludağ, Süleyman: “Hallâc-ı Mansûr”, **DİA**, İstanbul, 1997, C. XV.
- Uludağ, Süleyman: “Gazzâlî”, **DİA**, İstanbul, 1996, C. XIII.

- el-Urmevî, Safiyyüddin: **Risaletü't-Tis'îniyye fi'l-usûli'd-dîniyye**, Thk. Celal Ali Amir, Abdülmelik Muhammed Ahmed, y.y., y.y., t.y.
- Yıldız, Sâkıp: “Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı”, **AÜİFD**, Erzurum, S. 1, 1975.
- Yıldız, Sâkıp: “Atpazarî”, **DİA**, İstanbul, 1991, C. IV.
- Yılmaz, Hasan Kamil: **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler**, İstanbul, Ensar Yay., 2007.
- Yılmaz, Hasan Kamil: “Aziz Mahmud Hüdâyî”, **DİA**, İstanbul, 2001, C.IV.
- Yılmaz, Hasan Kamil: “Celvetiyye”, **DİA**, İstanbul, 2001, C.VII.
- Yılmaz, Hasan Kamil: “Celvet veya Halvet Der-Encümen”, **Altınoluk Dergisi**, İstanbul, 1990, S. 52.
- Yılmaz, Hasan Kamil: **Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı**, İstanbul, Erkam Yay., 1982.
- Yılmaz, Necdet: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sufiler, Devlet ve Ulema**, İstanbul, OSAV Yay., 2007.
- Yurtsever, Murat: “İsmail Hakkı Bursevî”, **DİA**, İstanbul, 2003, C. XXIII.
- Yücer, Hür Mahmut: “Sa‘diyye”, **DİA**, İstanbul, 2008, C. XXXV.
- Yüksel, Emrullah: “Birgivî”, **DİA**, İstanbul, 1992, C. VI.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

<http://www.dinbilimleri.com>

<http://ktp.isam.org.tr>

<http://www.islamiarastirmalar.com>

<http://www.mevlana.selcuk.edu.tr>

<http://tmb.mkutup.gov.tr>

<http://www.turkishstudies.net>

<http://www.tesbitler.com>

<http://tez2.yok.gov.tr>

کتاب الحجۃ البالیة **حکم الرحمن**
 بسم الله الرحمن الرحیم
 الحمد لله العلی الاعلیٰ علیٰ ما اسدی واولیٰ
 والصلوة الاوفیٰ علی النبی الطیب الاطهر
 الاصفیٰ المبعوث باقر البرهان الذی یوقظ
 وعمل الہ السادة وصحبة القادة **وبعد**
 فیقول اذل الخلیقة اقل السلیقة الشیخ
 اسمعیل حق تدارک الله بمزید الترقی
 ہذا کتاب الحجۃ البالیة سماہ الحق لک قبل
 انہ اشع فیہ لانہ حجۃ الله علی خلقہ فیما یحی
 ووضعتہ علی اللغۃ الترقیۃ لیسر علی لاخذ
 والعمل لانہ یعرف العربیۃ من اهل الترم
 اقل والله اسالہ ان ینفع بہ التذاک **وکیلہ**

وکیلہ سبباً للنجاة من الهلاک فانی اکر الاما
 علی التقليد والایجاد فی المبدأ والمعاد
معلوم اولاکہ انسانک کمال قلبہ اولان
 حالہ در یوختہ عمل قلب ایلہ دکلہ اگرچہ
 عمل صالح قلبہ قوت ویرمکنہ خالی دکلہ
 زیرا اعمال سرعۃ دہ علوم و معارف الیہ
 تولد ایدرتکم صمدیدہ کلوز فہ عمل بما علم
 ورنہ الله علم عالم یعلم بوجہتہ الشیخ
 دید کلر طائفہ کہ اکثری فرد فی درمل جیدہ
 یعنی سرعۃ الحاد وکیل ایلر در کم ظواہر
 قرانہ مراد دکلہ بیکہ مراد اولانہ بواطنہ
 دیواعتقا دایر لر و بوندنہ حشر اجساد
 نفی اتمک فرلازم کلوب کا فراولور لر واکا

وكيفية خواب ربوده اولاً في سق
 وترية دنه قالور وبرمحصول آلمان وسامه
 اعبار له سهر ايلين بركات سحر دنه محروم اولور
 وعمل هذا وديملر در له من طلب احسناء
 لم يغله مهره بن هر يوز دنه طالب درجا
 اولاً في سبابة ثبت ووساطته تمسك
 ايدوب فتح باب اولجه ومرد جيلر قارشو
 كالجه جالشور وبعده استيناف عمل ايدوب
 حمد وشكر وعبادته توغل ايدوب وادب عروفت
 وطريقتي يرينه كنوز كنوز وآله كنورد كي جوهري
 نا اهل دنه حفظ ايلور وميزان حالني تعديل ايدوب
 اقتصاد اور رنه اولور وآخر عمرته درك ترقيا
 حاله بولور وآله الرادار الى الطريق ومنه

ومنه التوفيق للوصول الى منزل التحقيق
 هذا ما اودعه الشيخ اسمعيل حقي نزيل الكلا
 في هذا الكتاب اجليل المقدار من الاسرار
 الالهية والمعارف الربانية والحقائق الرقنية
 وذلك في ايام قليلة من اواخر شهر شوال
 واول شهر ذي القعدة احكام المنتظين
 في تلك شهوة تلت وتلين وآله والى
 من هجرة من يرضى قدام وظيفه واحمدته
 على جلالة نعمه والشكر له على اصناف كونه
 والصلوة الثابتة على الكلمة الجامعة والذات
 الجامعة وعمل له واصحابه وكل احبابه الى
 ابد الابدين ودهر الدارين
 اللهم اغفناهم جميعين
 م